महाकविश्रीकालिदासविरचितं

विक्रमोर्वशीयं नाटकम्

THE

VIKRAMORVASIYA

OF

KALIDASA

WITH

KATAYAVEMA'S COMMENTARY,

THE *KUMARAGIRIRAJIYA*

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED

With a literal English translation, an introduction, copious notes in Sanskrit and English and a comprehensive vocabulary

BY

CHARU DEVA SHASTRI, M.A., M.O.L.,
Professor of Sanskrit, D.A.-V. College LAHORE
AND
Author of Vyakarana Dvadasadhyayi

AGENTS :
SHAMSHER SINGH & CO.,
KUTCHERY ROAD, LAHORE.

First Edition. 1929 Price Rs. 3/8/-.

THE VIKRAMORVASIYA OF KALIDASA
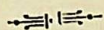
WITH

KATAYAVEMA'S COMMENTARY,
THE *KUMARAGIRIRAJIYA*

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED

With a literal English translation, an introduction, copious notes in Sanskrit and English and a comprehensive vocabulary

BY
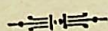
CHARU DEVA SHASTRI, M.A., M.O.L.,
Professor of Sanskrit, D. A.-V. College, LAHORE
AND
Author of Vyakarana Dvadasadhyayi.

AGENTS :
SHAMSHER SINGH & CO.,
CUTCHERY ROAD, LAHORE.

First Edition. 1929 **Price Rs. 3/8/-.**

PAGES 1—122 OF THE TEXT
PRINTED AT THE BHARADVAJA PRESS,
AND THE REST AT THE
HINDI ELECTRIC PRESS, LAHORE
FOR PROFESSOR CHARUDEVA SHASTRI.

महाकविश्रीकालिदासविरचितं

विक्रमोर्वशीयं नाटकम्

काटयवेमकृतेन कुमारगिरिराजीयेन व्याख्यानेन समन्वितम्।

तच्च

होश्यारपुरज़िलान्तर्गताहियापुराभिजनेन लवपुरीये श्रीदयानन्द-
कालेजे संस्कृताध्यापकेन एम्. ए. एम्. ओ. एल्. इति
बिरुद्भाजा व्याकरणद्वादशाध्याय्या निर्मात्रा श्रीरामकृष्ण-
तनुजनुषा श्रीचारुदेवशास्त्रिणा मातृकाचतुष्टयानुसारेण
संशोध्य पाठान्तरैः संयोज्य विविधविषयावगाहिन्या
भूमिकया च सनाथीकृत्याङ्गलभाषानुवादेनो-
पयुक्तैष्टिप्पणैः शब्दकोषेण च
समुद्भासितम्।

तदिदं

लवपुरीये "हिन्दी प्रेस" इतिनाम्नि यन्त्रालये
मुद्रापयित्वा प्राकाश्यं नीतम्।

वैक्रमाब्दाः १९८६

प्रथमं संस्करणम्] [मूल्यं सार्धरूपकत्रयम्

PREFACE.

In the preparation of this edition I have collated the following three MSS. of Katayavema's commentary, besides the extracts which are embodied in the notes to the Pandit's edition of the Vikramorvasiya.

1. A Transcript of a Ms. of Katayavema's commentary No. 16575 belonging to the Government Oriental Library, Madras. It is originally written in Telegu. It consists of 70 pages. It has 7 lines on a page of $16\frac{3}{8} \times 1\frac{1}{2}$ inches. It appears old. It is here designated as क.

2. A Transcript of a Ms. No. 30 K 19 belonging to Adyar Library, Madras. It is originally written in Telegu. It has only 40 folios. It is incomplete; it breaks off towards the end of third Act. It is incorrect at places. It is here designated as ख.

3. A Transcript of a Ms. No. 2091, belonging to the Government Oriental Library, Mysore. It is originally written in Grantha characters. It consists of 38 folios. It is complete. It is very correct and has been most helpful. It is desingated here as घ.

4. The extracts in the Pandit's edition are here designated as ग.

As for the text, I have mainly depended on the Pandit's edition of the Vikamorvasiya. I have, however, ventured to reject some of the readings of that edition and adopt those of the Commentator instead. I have discussed these readings in the foot-notes to the pages on which they occur. I have also brought them together in a section in the Introduction and have given my reasons in favour of my choice.

To make this edition as useful to the student as possible, I have supplemented the Commentary by extracts from Ranganatha and some grammatical explanations from

Mallinatha and others. This edition contains all that may be found helpful in Ranganatha for the understanding of the play. (I have followed some of the leading orientalists in incorporating the Sanskrit rendering (छाया) of Prakrit passages in the text, which surely forms no part of it. This is done to invite the student's attention to Prakrit. The Sanskrit rendering is printed just below the Prakrit original, the corresponding words coming one below the other, so that the student who generally cares to look at the Sanskrit rendering alone given at the foot of a page, and overlooks Prakrit altogether, is now apt to notice the Prakrit as well.)

A comprehensive vocabulary is also appended to give the beginner a good grounding in Sanskrit. Besides meanings of words (which are here given in their crude form), the gender is invariably noted and the verbs are traced to their roots.

The reading of the proof-sheets has been done very carefully, still a few misprints have crept in, which are noticed in the Correction Slip at the end.

I take this opportunity of offering my sincere thanks to my friend P. Bhagavad Datta B. A. Superintendent, Research Department, D. A. V. College, Lahore for some of his valuable suggestions which I have carried out in preparing the present edition.

LAHORE,
August, *1929* } CHARU DEVA SHASTRI.

INTRODUCTION.

KALIDASA—HIS LIFE.

It is to be regretted that we have absolutely no reliable information about the personal history of Kalidasa, our greatest Sanskrit poet. No truly biographical data have been preserved about him. The various legends relating to him do not make us any the wiser. Indeed they do not contain even a grain of historic truth. They seem to be all invented with the object of explaining in a popular way the towering greatness of the poet. We have therefore to content ourselves with whatever little we can glean from his writings as having some bearing upon the history of his life.

The writings of Kalidasa give us the impression that he was a native of Ujjayini. In the Meghaduta, the poet advises the cloud not to be indifferent to forming an acquaintance with Ujjayini, though he were to make a detour in his long journey to the north.† The manner in which he refers to this city more than once and the warmth and enthusiasm with which he draws a picture of Mahakala, the Sipra and other beauties of this city are a clear indication of the fact that he knew the city and loved it.

Kalidasa was, by faith, a Shaiva. The dedicatory prayers that introduce his dramas are all addressed to Siva A whole poem, the Kumara Sambhavaṃ is written to glorify that great god. With reference to his pet god Siva, he makes Brahma say

स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे व्यवस्थितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥

The closing benedictory stanza in Sakuntala ममापि च क्षपयतु नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः may the self-existent,

---

† वक्रः पन्था यदपि भवतः प्रस्थितस्योत्तराशां
सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मा स्म भूरुज्जयिन्याः ।

almighty god put an end to my re-birth, seems to be conclusive on this point. But that he was, by no means, an intolerant sectarian is clearly seen from his writings. The Raghuvamsa is pronouncedly Vishnuite. In the Kumara II.4, he describes Brahma as the supreme god, in the Raghu X. 16, he praises Visnu as the highest god, but again in the Kumara, he affirms that all the three are forms of one (एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा).

Kalidasa was extremely modest. In the words of Hazlitt, he was the least of an egotist that it was possible to be. He mentions his name only in the prologues to his plays and never adds to it an epithet of respect or a qualifying word. Only once,* he speaks in the first person and there also gives us no details as to his life. Would that he had been a little more communicative !

Kalidasa was a man of extensive education. His works bear ample testimony to his conversance with the Puranas, the Upanisads and the systems of Sankhya, Yoga and Vedanta. He had also some knowledge of astronomy and law. 'But it was not only in written books that Kalidasa was deeply read. Rarely has a man walked our earth who observed the phenomena of living nature as accurately as he, though his accuracy was of course that of the poet, not that of the scientist.'

It seems Kalidasa was not a stay-at-home. He travelled into far-away lands. As has been acutely observed by Dr. Bhau Daji, he is the only Sanskrit poet who decribes a saffron flower which grows in Kashmir. In the Raghuvamsa he describes Raghu's tour about the whole of India and even beyond it. It is probable that our poet made such a grand tour himself. There is also a tradition that Kalidasa went on a pilgrimage to a shrine of Visnu in the south. His lively description of the long journey of the cloud in the Meghaduta and his graphic and accurate depiction of the Himalayan scenery lead us

* रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोपि सन् ।

to the conclusion that he has only described what he saw.

There are certain other glimpses of the poet which the study of his works yields, though there is nothing in the way of direct evidence. One feels, the more one reads his works that he was physically handsome. His heroes are all hand-some. तत्खलु रमणीयं यद्भवतोपि विस्मयमुत्पादयति is what the Vidusaka says to Dusyanta. The words of the Vidusaka न खलु सा दुर्लभेति समर्थये and the reply of Pururavas पक्षपातोयमवधार्यताम् have also a similar meaning. In the Meghaduta, the poet makes the exiled Yaksa say

वाचालं मां न खलु सुभगंमन्यभावः करोति।

There would be nothing strange if this were true of the poet himself. Indeed he seems to be speaking of himself through his characters. It is also sure that he had a fascination for women who in turn fascinated him. His judgment seems to be against love-matches. When Sakuntala is repudiated, Sarngarava says इत्थमात्मकृतं चापलं दहति. The ennobling sentiments and the soul-elevating thoughts (Cp. अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम्) frequently expressed by him give the lie direct to the remark that he was lax in morals. Although he enjoyed life, for he found it pleasurable, but there is nothing to show that in his pursuit of pleasures he ever overstepped bounds of of propriety or infringed principles of morality. It is generally believed that our poet lived in opulence, there being no allusion to the goddess of fortune having ever frowned upon him. Against this, it is suggested that the devout prayer* expressed in the concluding stanza of the Vikramorvasiya shows that he must have passed some period of his life in poverty and neglect.)

HIS AGE.

Much controversy has raged round the question—when did Kalidasa live? The evidence so far adduced by scholars both Indian and European is nothing decisive.

* संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम्।

Of course, later researches have shown the untenability of Max Muller's Theory of Renaissance mainly based on the ingenious, chronological hypothesis of Mr. Fergusson, and considerably weakened the Vikramaditya theory, but they have not unravelled the skein of mystery about the age of this prince of Indian poets.

The only definite word that can be said on the subject is that a downward limit later than the seventh century is precluded by the mention of Kalidasa along with Bharavi in the Aihole inscription* dated 556 Sake, *i.e.*, 634 A. D. Bharavi is generally assigned to about the beginning of the sixth century. A couple of centuries, if not more, must be assumed to have elapsed, before the simple, graceful style of Kalidasa could develop into the elaborate diction of Bharavi. There is another piece of evidence pointing to the same conclusion. The inscription composed by Vatsabhatti to commemorate the consecration of a temple at Mandasor dates from the year 529 of the Malwa era, *i. e.*, 473 A. D. Verses 10 and 11 of the inscription are a clumsy imitation of verse II. 1. of the Meghaduta. Besides, the author of this *prasasti* professes to have produced his work with a great effort. The fame of Kalidasa seems to have been established by this time. This means that Kalidasa could not have lived later than the fifth century A. D. As regards the upper limit, Kalidasa flourished later than the celebrated poet Bhasa, whom he refers to as प्रथितयशाः far-famed, and speaks of himself as a modern poet (वर्तमानकविः). Bhasa is generally placed in the first century A. D. A much earlier date was, however, claimed for him, on various grounds, by the late lamented Dr. Ganapati Sastri.

The student would do well to familiarise himself with the various theories about the age of the poet. We therefore give below the sum and substance of a few more important of them.

---

* येनायोजि नवेश्मस्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवेश्म ।
स विजयतां रविकीर्तिः कविताश्रितकालिदासभारविकीर्तिः ॥

FERGUSSON'S HYPOTHESIS.

Albiruni says a battle was fought at Korur* in 544 A. D. where Vikramaditya vanquished the Sakas, and then entertains a doubt, "—Since there is a long interval between the era of Vikramaditya and the killing of Saka, we think that that Vikramaditya from whom the era has got its name is not identical with that one who killed Saka, but only a namesake of his." Now this doubt coupled with the fact that no document literary or epigraphical was known to bear a date in the era earlier than 544 A. D. emboldened Mr. Fergusson to formulate his hypothesis that Vikramaditya, having expelled the Sythians from India in the sixth century founded an era in 544 A. D. to commemorate his victory and dated it 600 years back to 57 B. C. This was held as true, so long as there was nothing to contradict it. But the discovery of the Mandasor inscription (dated 473 A. D.) referred to above has brought to light the fact that this era was in use more than a century before, and it was not founded by Vikrama in the sixth century, but that it originally dated from 57 B. C. It went under the name of Malawa era, and it came to be called the Vikrama era by the 8th century A.D., as has been ably shewn by Mr. Fleet and the late Prof. Buhler. Further, students of history know that the western part of India from which Vikramaditya is said to have driven away the Sythians had been subjected a century earlier by the Gupta kings. Thus after holding ground for a considerable time, the ingenious hypothesis of Mr. Fergusson collapsed.

THE RENAISSANCE THEORY.

Professor Max Muller taking his stand on the hypothesis of Mr. Fergusson, propounded a theory that on account of the inroads of the foreigners, there came an *interregnum*, a period during which all literary activity

---

*It may be noted that there is no more evidence of this battle than that of Albiruni, but Max Muller says, 'Albiruni does not invent battles, but tells us what he was told.'

ceased in the first two centuries and that it was revived after centuries of dormancy in the sixth century, under the celebrated king Vikramaditya, at whose court nine eminent men of letters flourished, among whom Kalidasa was one. With the collapse of Fergusson's hypothesis, this theory also was considerably weakened. The alleged suppression of literary activities in the first two centuries is also disproved by the evidence of the prose inscriptions of Girnar and Nasik which exhibit a developed kavya style. This, however, must be conceded that during the so-called interregnum, Prakrit predominated for some time but Sanskrit already flourished in the fourth and fifth centuries under the Gupta rulers.

THE THEORY OF THE NINE GEMS.

On the authority of a verse of the Jyotirvidabharana attributed to Kalidasa, it has been believed that there were at the court of Vikramaditya who founded the era commencing with 57 B.C. nine eminent men of letters, called the nine Gems. With the passing of Vikramaditya into the realm of myth, this verse lost all its force. It was also found difficult to prove the contemporaneity of the gems. Of these, Varahamihira is known to have died in 587 A.D. Dhanvantari, the author of a Dhanvantari-Nighantu lived earlier than Amarasimha, who is said to have lived between the visits to this country of the Chinese pilgrims FaHian and Hiouen Thsang in 414 A.D. and 462 A.D. respectively. Kalidasa is surely older than Amarasimha who seems to have utilized his works in the compilation of his Lexicon. Vararuci, if identified with Katyayana belongs to the third or fourth century B.C. Thus this verse has no chronological validity with reference to the authors it enumerates. It is abundantly clear that it can, in no way, be connected with the founder of the Vikrama era of 57 B.C.

THE GUPTA THEORY.

Modern scholarship seeks to identify Vikramaditya, the patron of Kalidasa with Chandragupta II who ruled

up to about 413 A.D. with the style of Vikramaditya. The reign of the Guptas was marked by general prosperity, encouragement of Sanskrit language and literature and the revival of Brahmanical culture. Nothing seems to militate against the assumption that Kalidasa belonged to the court of Chandragupta II. Supporters of this view see allusions to the Gupta dynasty in the oft-repeated use of the root *gup* to protect in the works of the poet. In the verse from the Raghuvamsa इन्दुः क्षीरनिधाविव, there is a covert but unmistakable reference to the birth of Chandragupta in the house of Samudragupta. By the title Kumarasambhava, the poet seems to pay a compliment on the birth of Kumaragupta, Chandragupta's son and successor. We close our remarks with an extract from Smith's Early History of India:—

'It is not unlikely that the earliest works of Kalidasa may have been composed before A.D. 413, that is to say, while Chandragupta was on the throne, but I am inclined to regard the reign of Kumaragupta (413—455) as the time during which the poet's later works were composed.'

HIS WORKS.

Many inferior writers have fathered their works upon Kalidasa, but those that are thought to be genuinely his are the following:—

(१) अभिज्ञानशकुन्तलम्
(२) विक्रमोर्वशीयम्
(३) मालविकाग्निमित्रम्
(४) रघुवंशम्
(५) कुमारसम्भवम्
(६) मेघदूतम्
(७) ऋतुसंहारम्

Of these Malavikagnimitra and Rtusamhara are productions of the poet's youth. The Sakuntala, Meghaduta and the Raghuvamsa are works of his mature poetical powers and riper years. Scholars are at variance with regard to the chronological order of Kalidasa's works.

But it is certain that the Malavikagnimitra is the first drama Kalidasa wrote.

HIS POETRY.

Kalidasa is an inspired bard of India. He has been held in a very high esteem by all students of poetry. He has won the love and admiration of the learned critics of his country. The celebrated novelist Bana enraptured by Kalidasa's verse sings of it in the following lines:—

'Where find a soul that does not thrill
    In Kalidasa's verse to meet
The smooth inevitable lines
    Like blossom-clusters honey-sweet?'*

Another poet expresses himself similarly: Of the maiden of poetry, Bhasa is mirth and Kalidasa is grace.† Govardhanacarya also emphasises the charm that the sweetness and grace of Kalidasa's diction exercise upon the mind of his readers. The unrivalled greatness of the poet has been often expressed in such appreciatory verses as

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।
अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव ॥

Thus while Kalidasa has been the most favourite poet with the pundits of India, he has not failed to elicit praise and admiration from scholars of the west. When Sir William Jones first translated the Sakuntala in 1789, his work was enthusiastically received in Europe and most warmly by Goethe, the greatest living poet of Europe, and one of the greatest of the world. The following lines show how great was the fascination that Sakuntala exercised on his mind:

"Wouldst thou the young year's blossom and the
    fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, feasted, fed?

---

* निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु ।
प्रीतिर्मधुरसार्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते ॥

† भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole
name combine?
I name thee, O Sakuntala and all at once is said."

Kalidasa is primarily a poet of the human heart. His delineations of the delicate feelings of men and women in different states are perfectly realistic. He excels in the depicting of the sentiment of love. 'No other poet in any land has sung of happy love between man and woman, as Kalidasa sang.' 'Every one of his works is a love-poem, however much more it may be.' He is a lover of external nature. He finds beauty in things great as well as small. He is equally at home in a palace and in a wilderness. His knowledge of nature is minutely accurate. With descriptions of the beauties of nature, he interweaves the expression of human emotions (as in the Rtusamhara and the Meghaduta). This distinguishes him from all other poets. Kalidasa has a rich imagination and a playful fancy. He has a creative genius. His style is pure and chaste. His expression is choice. 'His language has neither the laxity of the Puranas nor the extravagant colouring of later poems.' It is nowhere marred by forced constructions or offensive conceits. It has a natural flow, a graceful ease. Technically speaking, his style in वैदर्भी* (facile) and the outstanding quality is प्रसाद (perspicuity). He takes delight in poetical fancy (उत्प्रेक्षा) and excels all other poets in the conception of faultless similes.† His similes, in spite of the frequency with which they occur in his works are ever fresh and have a new charm about them. His language is quotable. Many of his pithy and pregnant sayings are proverbial in their nature. We quote some from the Vikramorvasiya with which we are concerned here:

---

*It is thus described by Bilhana:—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

† उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।
दण्डिनः पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥

१ महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः ।
२ विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ।
३ स्वार्थात्सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ।
४ अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि ।
५ परिभवास्पदं दशाविपर्ययः ।

The well-known line from the Sakuntala—'सतां सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः' is quoted with approval in his Tantra-vartika by the Mimamsaka philosopher Kumarila Bhatta.)

THE PLAY.

The Vikramorvasiya has come down to us in two recensions, the southern, and the northern. In the southern, the play is called a *nataka*, which, in all essentials, it is. In the northern, it is called a *trotaka* which is defined as a dramatic composition relating to incidents partly terrestrial and partly celestial, and as consisting of either five, seven, eight or nine acts, with the Vidusaka present in every act. Now the Vidusaka is absent from the Acts I and IV of this play. This therefore does not satisfy the conditions for a trotaka. The northern recension commented on by Ranganatha has a number of Prakrit verses, dancing postures and the stage-directions referring to them in the fourth act, which are not known in the southern. That these passages are interpolations was convincingly shewn by the late-lamented S. P. Pandit in his edition of the play.

The Vikramorvasiya is generally believed to be the second drama that Kalidasa wrote. Some orientalists are, however, of opinion that this was the last work of Kalidasa. To them, the play appears to be 'filled with reminiscences of Sakuntala in small matters as well as in great, as if the poet's imagination had grown weary and he were willing to repeat himself.' We are with Prof. Keith who says: 'It rather seems to fall in the interval between the youthful Malavikagnimitra and the mature perfection of the Sakuntala.'

AN OUTLINE OF THE PLOT.

ACT I

Scene—Peak of Hemakuta.

The prologue tells us that a new drama of Kalidasa is going to be staged. Then a number of nymphs wailing and crying for help, appear on the peak of Hemakuta. Pururavas, who, after having attended upon the Sun, is driving back to the earth, inquires what kind of help they require. In reply, one of the company informs him that two of their friends Urvasi and Citra-lekha have been forcibly carried off by the demon Kesin while they were returning after having worshipped the lord of Kailasa. The King goes to the rescue, the nymphs promising to wait for him on the peak of the mount. Presently, he returns victorious, bringing back Urvasi and Citra-lekha in his chariot. They then meet the other nymphs. The king and Urvasi are deeply impressed with each other's attractions. Citra-ratha, the Gandharva King who was sent by Indra at the head of an army of the Gandharvas against the demon, learns of the King's victory and comes to congratulate him. He invites him to visit Paradise together with Urvasi, which he declines. The lovers are then obliged to part, but before they do, they exchange loving glances.

ACT II.

Scene 1—Palace-precincts.

The Vidusaka appears bursting with the secret of the King's love for Urvasi. Nipunika, a maid directed by the queen to learn from the Vidusaka, the King's intimate friend, the secret of the change that has come over the mind of her lord, succeeds in tricking it out of him and departs joyfully.

Scene—2 Palace-Garden.

The King then appears in the garden, in conversation with the Vidusaka to whom he expresses the depth of his love for Urvasi and his fears lest it should go un-requited.

Urvasi impelled by love appears in the air along with Citra-lekha. They over-hear, remaining invisible, the talk between the King and his friend. Urvasi then writes a confession of her love on a birch-bark and drops it. The King reads it and gives it to his friend to be carefully preserved. Urvasi's friend appears then before the King and finally Urvasi herself. As soon as she has greeted the King, she and her friend are called way to heaven where they are to play parts in a drama produced by Bharata. Through the carelessness of the Vidusaka, the message drops from his hands and is blown away. Nipunika who enters with the queen picks it up and reads it. The queen refuses to be pacified by the attempts that Pururavas makes and jealously leaves him.

ACT III.

The prelude tells us by means of a talk between two pupils of Bharata that Urvasi while playing the part of Laksmi in the drama that was brought on the stage in heaven, made a slip in her speech. When asked on whom her heart was set, she named Pururavas instead of Purusottama (Visnu). This angered the sage who cursed her to fall from heaven. But she was favoured by Indra who modified the curse thus, that she was to live on the earth with her love until he should see the face of a son born of her, and was then to return.

Then the scene shifts to Pururavas' palace. The Queen relents, and under the pretext of observing a vow, seeks to atone for the offence that she gave to the King by slighting his prostration. She therefore solicits for the King's company on the palace-balcony bathed in moon-light, so long as the moon is in conjunction with the Rohini. Accordingly, the King betakes himself there with the Vidusaka. As they are talking of love and the moon-light, Urvasi and Citra-lekha appear in the air under concealment-charms. Presently, the Queen appears attended by the maids with the materials of worship.

Urvasi and her friend watch, in disguise and unseen, the great regard and love that the King professes for the Queen which fill Urvasi with anxiety ; but her friend assures her that it is mere courtesy. The Queen worships the King, and calling the moon and Rohini to witness, pledges to welcome any lady whom her lord woos and who returns his love. Pressed to stay with the King, she refuses. Urvasi then joins Pururavas, and Citralekha leaves her requesting the King that he should see that her friend does not pine for heaven.

ACT IV.

Scene – The Gandhamadana-forest.

The king and the queen Urvasi repair to the Gandhamadana forest to enjoy their honey-moon. There the king gazes on a Vidyadhara girl for some time. Thereupon, Urvasi gets angry and does not listen to the apology of her lord. In a fit of jealousy, she enters a grove of Kumara, which is forbidden to women. Immediately after entering, she is transformed into a vine, but retains an inner consciousness. The king beside himself with grief seeks her everywhere. He deems the cloud a demon who has stolen her away. He vainly asks for her traces, the creatures whom he meets : a pea-cock, a cuckoo, a swan, a cakravaka, a bee, an elephant and even a mountain. He thinks he sees her in the mountain stream. At last, he notices a brilliant gem lying in the cleft of a rock. He is about to throw it away, when he is told by a hermit that he should preserve it, for this is a gem of re-union and one who wears it on his person is soon re-united with his love. He thanks the sage and picks it up. With this gem in his hand, he clasps a creeper which he fancies to be his beloved and lo! 'the metamorphosis is undone and the creeper is re-transformed into Urvasi' in his arms. Urvasi explains to him the reason of her transformation and they return to the king's capital, riding a cloud which Urvasi has changed into a balloon by her superhuman power.

ACT V.

Scene—The king's palace.

The king and his beloved are back in his capital. The pair has passed many a year of happy love but has not been blessed with a child. On a sacred day, the king with his queens has a bath at a confluence of the Ganga and the Jamuna and 'the treasured gem of re-union' is entrusted to a maid who carries it placed on a basket of palm-leaf. A vulture mistaking it for a piece of flesh carries it off at a swoop. The vulture, however, falls pierced by the arrow of an archer. The arrow bears the inscription "the arrow of Ayus, son of Urvasi and Pururavas." The king had known nothing of the child and is therefore amazed to read the inscribed syllables. Just then, a hermit woman is ushered in, who brings a gallant boy with her. She explains to the king that this boy as soon as born, was delivered into her hands as a deposit by Urvasi and that it was he who had killed the bird a short while ago. As he acted against the rules of the hermitage in slaying the bird, the sage Cyavana, she adds, directed her to return the boy to his mother. She therefore wants to see Urvasi. Urvasi is then summoned. While Pururavas is happy at the sight of his son, Urvasi weeps to think of their separation which is now inevitable. Asked as to what makes her sad, she explains that it is Indra's order that she should return to heaven when Pururavas should see the face of a son born of her. Afraid of separation, therefore she entrusted the child to Satyavati in the hermitage of Cyavana. 'She had sacrificed maternal love to conjugal affection.' The king orders preparations for the consecration as crown-prince of his son Ayus, and himself determines to retire to the forest. The situation is saved by Narada who comes with a message from Indra: In view of the imminent war between the gods and the demons, Pururavas' services are needed, therefore he should not give up arms; Urvasi is allowed to remain with him for his life. After the delivery of the message, Narada performs

the consecration-ceremony, assisted by a number of heavenly nymphs.

SOURCES OF THE PLOT.

The tale of the loves of Pururavas and Urvasi is first made known to us in the Rgveda. A hymn (X. 95) gives the dialogue between Pururavas and Urvasi and the Satapatha (V. 1—2) furnishes the incidents preceding and following this dialogue. The tale is recounted in the various Puranas in widely differing forms but the version of the Visnu Purana has the nearest approach to the Vedic; hence we summarise it below:—

Once the gods Mitra and Varuna who had instituted a sacrifice happened to see Urvasi. Her very sight perturbed their self-control, and they denounced a curse upon her—"Thou shalt become the consort of a mortal." She by virtue of her feminine graces fascinated the king Pururavas at Pratisthana and offered to love him if he could agree to abide by two conditions she would lay: (1) that she should not see the person of the king divested of his raiment, except on the bed and (ii) that he would always guard her two pet-rams. This being consented to, Urvasi lived long with Pururavas and conceived. The Gandharvas did not like that she should stay so long in the world of the mortals, for they found their enjoyments stale in her absence. They, therefore, hit upon a plan to bring her back to heaven In the fourth year of her sojourn on the earth, they kidnapped at night both the rams, one after the other. Urvasi heard of the bleating of the first ram and ejaculated, "My pet is being carried away, as if I had none to protect me." This awakened the sleeping Pururavas, who, however, did not leave his bed, fearing lest he should be seen naked by Urvasi. As they removed the second ram, she repeated her cry. This time, the king could not restrain his indignation, and thinking that the darkness of the night would screen him from the view of his consort, leaped out of his bed and sought to pursue the kidnappers. No

sooner was he off the couch than the Gandharvas produced lightning flashes which exposed the naked Pururavas to the view of Urvasi, who at once vanished. Pururavas wandered disconsolately in search for her, until he came to a lotus-pond in Kuruksetra where he saw Urvasi with four other nymphs sporting in the water. (Urvasi and her friends were floating in the form of *Ati* birds, and on Urvasi's telling that it was this great man with whom she had lived, all of them manifested themselves as nymphs.—Vedic). He pleaded with her in words जाये ह तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि etc., but to no avail. In reply she said, "What a foolish impulse you are actuated by ; I am pregnant, come back after a year ; I shall be delivered of the child and shall then pass a night with you." (In reply she said, "Pururavas, you have failed to fulfil the conditions, go back home ; I cannot be won by you. Let you know that there can be no lasting friendship with women: hearts of hyenas are the hearts of women." She then relented and laid bare her heart to him.—Vedic). On his return, Urvasi made over his son Ayus to him and informed him that the Gandharvas were pleased to confer a boon upon him and that he should ask for being elevated to the sphere of the Gandharvas. (This would naturally bring him into a perpetual union with Urvasi). The Gandharvas made a gift of a vessel of fire to the king and told him that if he would perform a sacrifice with the fire contained in the vessel, he would be one of the Gandharvas. When returning through the forest, he thought to himself that he had got only a vessel of fire instead of his dear Urvasi, a shadow for the substance. He therefore deposited the vessel there in the forest and returned to his capital At the dead of night, he woke up and reflected that he had not acted wisely in leaving the vessel in the forest, for it was by means of that vessel that he was to be elevated to the same sphere as that of Urvasi. He left for the woods to get back his vessel, but he could not find it. He came to the spot where it was left and he noticed that two trees *Asvattha* and *Sami*

stood there. He broke a branch from either tree and carried them back to his palace. There by rubbing the two sticks together, he generated fire with which he performed sacrifices until he obtained the rank of a Gandharava and was for ever united with his beloved Urvasi.

The Version of the Matsya Purana.

The Matsya Purana tells the story more agreeably to the tenor of the drama, which may be summarised thus:

Budha begot by Ila, a virtuous son, who, by his might, performed a hundred *asvamedha* sacrifices. The son came to be known as Pururavas and was honoured of all. He was in the habit of paying a visit to Indra every day. On one occasion, he having ascended his chariot, accompanying the sun in his southern course, saw Urvasi and Citralekha being forcibly carried away by a demon Kesin. Pururavas defeated the demon in a fight, armed as he was with various weapons. He also discharged a missile presided over by *Vayu* and vanquished him who had even overcome Indra in a battle-field. Having thus recovered Urvasi, he made a present of her to Indra, thereby winning the friendship of Indra and the gods. Indra arranged for the representation of a play, 'Laksmi's Election of a husband,' an invention of the sage Bharata, and ordered Menaka, Urvasi and Rambha to play their respective parts. Urvasi acted the part of Laksmi. She saw Pururavas tormented with love and forgot all acting in which she was formerly instructed by Bharata. The sage in anger, cursed her that she would be separated from her love (Pururavas) and would remain transformed to a creeper for 55 years. Pururavas also would be changed to a goblin there in the same forest. Consequently Urvasi joined Pururavas and lived long with him. After the term of the curse had expired, she bore him eight sons.

The story in the drama differs very widely from these versions. The versions do not know of the principal queen. The Harivamsa seems to represent Urvasi as the principal queen (उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी). The poet

has introduced the queen, though without much heightening of the stage effect. Other principal changes are: The modification of the curse by Indra, invention of a gem of re-union, its loss and recovery and the final removal of the curse even as modified by Indra.

A LITERARY ESTIMATE OF THE PLAY.

The Vikramorvasiya, doubtless, ranks next to the dramatist's master-piece, the Sakuntala. The plot of this play reveals more of the poet's originality. Every act is the poet's own conception. 'The story, the situations, and the characters are all highly imaginative.' There is poetry enough in this piece which attracts and charms. 'The fourth act particularly, undramatic as it is, is full of a delicate beauty that defies transcription.' The mastery of Kalidasa in the choice of most appropriate similes is abundantly seen in this play. Comparisons between the King *and* the sun in respect of the nature and periods of their work (II. 1), between the missile of Vayu re-entering automatically into its quiver *and* a snake coming back to its hole (I. 17), between the joining of Urvasi with her friends after her rescue *and* the return of vernal beauty to the creepers (I. 12), between Citraratha's descent *and* a cloud streaked with lightning (I. 13), between the opening of the eyes by Urvasi after the swoon *and* the opening of the blue-lotuses in the morning after the misfortune of the night (1. 5), between the tearful eyes of Urvasi *and* Kandali flowers with reddish lines on the petals and water in the interior (IV. 5), between the King *and* a leader of a herd of elephants (IV. 25) and between the separation which comes to the hero after his long sufferings in a previous separation *and* a lightning-fall to a tree parched by the heat of summer and just revived by a shower of the first cloud of the rains (V. 16)—these, among others, are very attractive and impressive. Besides, there is nothing to match the beauty of thought of verses (IV. 17, IV. 20, IV. 28 and IV. 38). The fourth act is a long lyrical

monologue. The transformation of Urvasi into a vine is highly poetical. The King wanders disconsolate in search for his lost darling. He addresses all birds and beasts and even the inanimate objects that he meets. The seeming indifference with which, he fancies, he is treated by them distresses him. This excites the sympathy of the audience who, every moment, wish him a happy end. But the pathos seems a little unreal, as Pururavas is insane. Nor does it go deep, for he dewells more on the forest scenery around him. The theme of this act is entirely a product of the poet's imagination. If the idea was suggested by the wanderings and laments of Rama similarly situated after Sita's abduction, it has been immensely improved.

There is some clumsiness about the plot. The second and third acts are long and have less of dramatic action. The incidents do not much help the development of the plot. The introduction of the queen, her resentment and her consequent relenting could be dispensed with without seriously undermining the dramatic effect. The fifth act also looks like an appendage and not a natural out-come. One would wish the play were closed with the happy re-union of Urvasi with Pururavas after her release from the form of a creeper.

'The play offers an opportunity for charming scenic display.' The grouping of the terrified nymphs on a peak of Hemakuta, the terrace of the crystal-palace bathed in moon-light, the forest through which Pururavas wanders in search for his love Urvasi, the descent of Narada through the fields of ether and the last but not the least, the consecration of Ayus as crown-prince by nymphs of heaven—these are scenes which can be represented with great beauty.

The story is simple and therefore there is not much display of character. Pururavas is a conventional hero. His character is not much developed. However we know that he is a friend of the gods (सुरपक्षपाती) and

a helper of the distressed (आपन्नानुकम्पी). He is a great warrior (सांयुगीनः). He is very modest. He attributes his victory over the demon to the greatness of Indra and thereupon Citraratha remarks: अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः. He shows respect for the Brahmanas and ascetics (अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय).

Urvasi, though a divine being, partakes of the human also. She is 'too much of a nymph to be a woman, and too much of a woman to be a nymph.' At times, she behaves in a manner which is peculiar to human beings. When she inquires about the woman, who, when prayed to by the king flatters herself, she evokes a gentle rebuke from her friend: 'But why do you act like a woman' (किं पुनर्मानुष्यं विडम्ब्यते)? When Urvasi asks how the king desires to go back to his capital, he requests that she should bear him on a cloud made into a balloon. There is a meaning in this request. The poet desires that the audience should not forget that Urvasi is a celestial being and therefore capable of doing such wonderful things.

Urvasi is not an ordinary courtesan of heaven. She has a superb beauty that casts into the shade all other nymphs. She has a sense of honour, not shared by other individuals of her class. She characterizes her first visit to the king as अपहस्तितलज्जो व्यापारः. She is very sincere in her love for Pururavas. In order to prolong her stay with the king, she entrusts her child to a hermit-woman, thus sacrificing maternal love to conjugal affection. In her relations with the queen, she shows herself much above the common run of women. She bears no jealousy to her. When the king bids her welcome, addressing her as *devi*, Urvasi says स्थाने खल्वियं देवीशब्देनोपचर्यते. When Ayus is installed as heir-apparent, Urvasi tells him to salute her eldest mother (वत्स ज्येष्ठमातरमभिवन्दस्व). She has a strong attachment to Citralekha to whom she confides all her secrets and entirely depends upon her (Cp. त्वमस्यात्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद्गण).

READINGS OF THE TEXT.

As I have stated elsewhere, I have mainly followed

that beautiful edition of the Vikramorvasiya by the late Mr. Pandit. With due deference to that veteran Sanskrit scholar, I hold some of the readings of the commentator superior to those adopted in his edition. I discuss here a few more important.

I adopt संक्रामामः a Sanskrit rendering for the Prakrit संकमामो (P. 7 line 12) while Mr. Pandit reads संक्रमामहे. In this I am supported by the commentator. Besides, there is no grammatical justification for the *atmanepada*. The absence of the atmanepada terminations in the Prakrit may have misled the editor.

In I. 11, I have adopted the commentator's reading अङ्कुरितमनोभवेनेव. The Pandit's edition reads अङ्कुरितं मनसिजेनेव. At the outset, it must be conceded that this latter reading gives a better *utpreksa*. But there are two real difficulties. In the first place, अङ्कुरितं मनसिजेनं would yield a meaning which is not at all desired. It can only mean that through the agency or instrumentality of Love sprouts were produced and not that Love itself sprang into sprouts, a meaning which is desired here. In the second place, this reading necessitates the supplying of तत् (as correlative to यत्) in the last line (तत् मनसिजेनाङ्कुरितमिव) when a much easier and more natural construction can be had otherwise. In the manner suggested by Mr. Pandit, the verse cannot be connected with हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः a remark for which the verse undoubtedly supplies a reason. To obviate this difficulty, यत् must be taken in the sense of since, because. The sense of the verse also with the Pandit's reading is not so beautiful as it is claimed to be. सरोमविक्रियम् is an adverbial adjunct to the participial verb स्पृष्टः. It therefore occupies a position subordinate to the verb स्पृष्टः and is less prominent. The comparison therefore seems to be between the touching of the shoulders with the effect of erection of hair and springing of love into sprouts—which is surely far from happy. स्पृष्टः and अङ्कुरितम् are made to correspond. What an incongruity!

In the speech of Rambha (p. 12), I have adopted the commentator's reading सभाजयामः for which the Pandit's edition has संभावयामः. As Pururavas' chariot nears the peak of Hemakuta, Rambha says: "Come friends, let us congratulate (सभाजयामः) the royal sage." Now this meaning thoroughly accords with what they actually say to the king when the chariot is made to stay (दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते) and his majesty's reply (भवत्यश्च सखीममागमेन).

Following the commentator, I have adopted दुर्मोचा, a Sanskrit rendering for दुंमोआ (p. 15). Mr. Pandit, however, reads दुर्मोचनीया which is far removed from the original. दुर्मोचा is a regular Sanskrit derivative with the suffix खल्.

For कासि-राअ—पुत्तीए at the opening of Act II, Mr. Pandit gives काशीराजपुत्र्या as a Sanskrit rendering. Kale and others follow him. I however read it as काशिराजपुत्र्या. I hold that the word *Kasi* as a name of a country must be spelt with a short इ and that of yore the city *Kasi* was not known and much less its ruler. The city was known as Varanasi. It is very late that the name of the country came to be used for the city, with the final vowel lengthened. Panini does not know of the city *Kasi*, nor does the Mahabharata or the Upanisads. In the gana-sutra on काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ (IV. 2. 116), the word is given with a short इ as the name of a country. Jinendra-buddhi while explaining the word काशिका says कशिकेति देशतोभिधानम्, काशिषु भवा काशिका. The word काशिराज is always written with a short इ (Cp. काशिराजश्च वीयवान् - Gita I. 5).

Mr. Pandit reads विमाणुच्छगपरिसरे (p. 19) as the name of the King's palace. I have however adopted the commentator's reading विमाणपडिछन्दपरिसरे. When we know that Dusyanta's palace in the Sakuntala is called मेघप्रतिच्छन्द, it appears very likely that the poet's own reading in the Vikramorvasiya may be विमानप्रतिच्छन्द. In adopting this reading, I think I am nearer the poet.

In II. 11, the Pandit's edition reads मम न वेद सा मानसीं. I read मम न वेद यो मानसीं. In this, I am supported by the commentator. The commentator does not know of सा. He

begins his explanation with 'यो जनः'. It looks odd that the feminine सा in the first half of the verse, should be referred to by तस्मिन् जने in the second half. With this reading, there is nothing to connect the two halves, while the reading 'यो' straightens out the construction. Now तस्मिन् is a correlative to 'यो' and the two halves are thus related.

In III. 14 in the second quadrant, Mr. Pandit reads अन्यस्मै कर्तुमेव वा दासम्. I however prefer to read अन्यस्मै हर्तुमेव वा दासम् with the commentator. The Pandit's reading has no meaning. Already in III. 13, Pururavas acknowledges himself as a humble servant of the queen. The present remark has therefore no pertinency. A Ms. of the commentary (घ) with me reads भर्तुमेव वा दासम्. This reading is much better and easier, but I could not adopt it, for it was the reading of a single Ms.

In III. 22, the Pandit's edition has शतगुणितेव गता मम त्रियामा. I have however adopted the Commentator's reading शतगुणितामिव मे गता त्रियामा. The first half of this stanza is a statement that the night seemed to *increase* a hundred-fold in the absence of Urvasi and the second half is the expression of a wish that it should *increase* similarly now when Pururavas is united to Urvasi. That this is the right sense of the verse appears from the use of तथैव प्रसरति in the fourth quadrant. Now the reading I have adopted gives this sense directly. Increasing a hundred-fold is predicated of the nights that have gone by (शतगुणितामिव गता) and a similar increase is predicated of the nights that are to come. But with the Pandit's reading there is no such correspondence between the two clauses of the verse. With his reading, the passing (of the night) increased hundred-fold is more prominent, it being predicated of the night; शतगुणिता has only a subordinate position, it being only an attributive adjunct to the night (त्रियामा). Indeed there is little sense in talking that the night which formerly passed increased, as it were, a hundred-fold, should now increase similarly.

This language is much faulty, and does not become the great poet.

In IV. 34, Mr. Pandit reads गगनमभिवृष्टं पुनरिदम्. I have followed the commentator in adopting गहनमभिवृष्टं. My reasons for this choice are : अभिवृष्टं if used in the active sense cannot have गगनम् as its subject; for we know that it is the पर्जन्य (cloud) that is established by usage as the subject of the act of raining (वर्षणक्रिया). गगन cannot be confused with पर्जन्य. Moreover, अभिवृष्ट is generally used in the passive sense. The sense of इदम् as 'just now' suggested by Mr. Pandit looks strange; we do not meet with this sense elsewhere in Kalidasa.

In the speech of Urvasi (p. 96), there is a stop after कहइस्सं in the Pandit's edition where इमं दाव पसीददु महाराओ is read as one clause. That this is deliberately done is clear from the Pandit's notes. The learned Pandit feels that this is a strange construction; he, however, attempts to justify it. He suggests that क्षन्तुं should be supplied as governing इमं. This would give us a still stranger idiom इमं दाव क्षन्तुं पसीददु महाराओ which is only an echo of the English idiom which is uppermost in the minds of our Sanskrit scholars. Is it conceivable that Kalidasa should read such a faulty sentence as इमं दाव पसीददु महाराओ. Here पसीददु is an intransitive verb with the object इमं. I have therefore followed the commentator in giving the stop after इमं which refers to वचनार्थम् in the preceding line. This does away with the necessity of supplying क्षन्तुं and gives us a sentence which is in perfect accord with the Sanskrit idiom.

Besides these, I have noticed a few more superior readings. The reader will find them discussed in the foot-notes to pages on which they occur.

THE COMMENTATORS OF THE VIKRAMORVASIYA.

We know of only two commentators of the Vikramorvasiya—Katayavema and Ranganatha.

Katayavema was a minister of the Reddi prince,

Kumaragiri of Kondavidu about A. D. 1400. In the introductory verses of his commentary on the Sakuntala, he tells us something about himself. From that account we know that the Commentator's name was only Vema (Bhupala) and that Kataya was an ancestor of his. His father was Kata. He has commented on the three dramas of Kalidasa. Although he nowhere tells us that he commented on any other work, we know that he commented on the Amaru-sataka. The Researh Department of the D. A. V. College, Lahore is in possession of a Ms. of Katayavema's Commentary on the said work.

Katayavema is a sound Sanskrit scholar who has a clear judgment. It is noteworthy that Mr. Pandit with all his *apparatus criticus* could not give us a text more improved than we have in Katayavema. It is only at two places when the commentator has failed to give us the superior readings adopted by the Pandit. Impressed by the discretion that the Commentator exercises in the choice of his readings, Mr. Pandit calls him a careful, scrupulous and exact scholar. His commentary is simple and brief. The language is easy throughout. Unnecessary details are conspicuously absent. The commentary is, in all respects, suited to the beginners.

Ranganatha in the concluding verses of his commentary tells us that he wrote this commentary in Vikrama year 1712, *i.e.* A. D. 1656. He was a resident of Vyomakesa-puta-bhedana. His father's name was Balakrsna. He came of the family of Simbekara.

Ranganatha has, unfortunately, a very bad text to comment on. He constantly fights with his bad readings though unsuccessfully. Dissatisfied with his interpretations, he would propose alternatives. But in no case, would he pronounce his judgment upon a reading. His explanations are also fanciful in some cases, but quite good in others. Ranganatha seems to be well-read in rhetoric. But of grammar, he betrays a deplorable ignorance. Only once* he is noticed to quote a Paninean sutra, and there too outrageously misapplies it. His language also is here and there ungrammatical.

---

* कोपः संजातोऽस्येति कुपितः क्रोधवान्। तदस्य सजात—इतीतच्प्रत्ययः – Ranganatha on II. 20.

DRAMATIS PERSONAE.
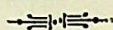
1. सूत्रधारः—Stage-manager.
2. पारिपार्श्विकः—Assistant to the stage-manager.
3. पुरूरवस्—The King, the hero of the play.
4. उर्वशी—The heroine.
5. चित्रलेखा—A nymph, a friend of Urvasi.
6. अप्सरसः—Nymphs, friends of Urvasi and Citralekha.
7. रम्भा—One of the companions of Urvasi and Citralekha.
8. चित्ररथः—A King of the Gandharvas.
9. विदूषकः—The court-jester.
10. निपुणिका—A maid of the queen.
11. देवी—The queen.
12. देवदूतः—A messenger from Indra.
13. गालवः }
14. पल्लवः } —Two pupils of the sage Bharata.
15. मेनका—A nymph who played a part in the drama in heaven.
16. कञ्चुकी—The chamberlain.
17. सहजन्या—Citralekha's friend.
18. किराती—A huntress.
19. यवनी—A female attendant.
20. तापसी—A hermit-woman.
21. कुमारः—Prince Ayus, son of Urvasi.
22. नारदः—The sage Narada.

ओंनमः परमात्मने ।

विक्रमोर्वशीयम् ।

वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः॥१॥

विक्रमोर्वशीयव्याख्या कुमारगिरिराजीया ।

वेदादीनां विशुद्धानां विद्यानां जन्महेतवे ।
पार्वतीपरतन्त्राय परस्मै वस्तुने नमः ॥ १ ॥

जयतु विजयलक्ष्मीवल्लभो नित्यकीर्तिः
कुमरगिरिनृपालो[1] राजवेश्याभुजङ्गः ।
बिरुदमसहमानः[2] साभिमानो यदीयं
भवति विमतवर्गो देववेश्याभुजङ्गः ॥ २ ॥

अत्र कविः कालिदासः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थमिष्ट-देवतास्मरणपूर्वकमाशिषं प्रयुङ्क्ते—वेदान्तेष्वित्यादि । स स्थाणुः[3] शिवः वः युष्माकं निःश्रेयसाय नित्यानन्दाय अस्त्विति सम्बन्धः । सदा तिष्ठतीति स्थाणुः । स्थो णुरित्यौणादिको णुप्रत्ययः । निःश्रेयसमिति अचतुरविचतुरेत्यादिना अच्प्रत्ययान्तं निपातितम् । कीदृशः स्थिरभक्तियोगसुलभः । स्थिरो भक्तियोगो येषां ते तथोक्ताः तैः सुलभः सुखेन प्राप्यः[4] । सुदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् इति खल्प्रत्ययः ।

---

[1] कोमर°—क, ख.

[2] भिरुद°—क, ख. भ्रष्टः पाठः । बिरुद°—ग.

[3] हरे प्रवृत्तस्य स्थाणुपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनं च—
ततः प्रभृति विश्वात्मा न प्रसूते शुभाः प्रजाः ।
स्थाणुवन्निश्चलो यस्मात्स्थितः स्थाणुरतः स्मृतः ॥ इति
पुराणेषु इति रङ्गनाथः ।

[4] नाथस्तु विधान्तरेण विगृह्णाति यथा—स्थिरा भक्तिः योगो ध्यानं च ताभ्यां सुलभः । स्थिरभक्तिपूर्वकध्यानैकगम्य इत्यर्थः । स्थिरो भक्तियोगो भक्तिप्राप्तिः, तया—सुलभ इति वा । आराध्यत्वेन ज्ञानं भक्तिः इत्युदयनाचार्या इति च नाथः ।

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । मारिष इतस्तावत् ।

रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्याप्य आक्रम्य स्थितम् । अनेन विभुत्वमुक्तम् । यं स्थाणुं वेदान्तेषु उपनिषद्भागेषु एकपुरुषं एकमद्वितीयं पुरुषमात्मानमाहुः ब्रुवन्ति । ब्रह्मविद इति शेषः । तथा चोक्तं खण्डनकारेण—

अविकल्पविषय एकः स्थाणुः पुरुषः श्रुतोऽस्ति यः श्रुतिषु ।
ईश्वरमुमया न परं वन्देऽनुमयापि तमधिगतम् ॥ इति ।

यस्मिन् स्थाणावीश्वर[1] इत्ययं शब्दः यथार्थाक्षरः अन्वर्थवर्णः । अस्याणिमाद्यैश्वर्य-वत्त्वात्सार्थ इत्यर्थः । तथाविधः सन् अनन्यविषयः न विद्यते अन्यो विषयो वाच्यो यस्य स तथोक्तः । यश्च स्थाणुः नियमितप्राणादिभिः नियमिता निरुद्धाः प्राणादयः पञ्च वायवो यैस्ते तथोक्ताः तैर्मुमुक्षुभिः मोक्षार्थिभिः अन्तः अन्तरङ्गे मृग्यते विचीयते । एष नान्दी[2] श्लोकः । नान्द्यादिसर्वलक्षणं शाकुन्तलव्याख्यान एवोक्तम् । अत्र पदादिनियमोऽपि वेति विकल्पात् पदादिनियमाभावः । अत्र वेदान्तेषु यमाहुरेक-पुरुषमित्यादिभिर्विशेषणैः वक्ष्यमाणः कथानायकः पुरूरवा नाम राजा सूच्यते । कुतः । **उर्वश्यस्यायुरसि पुरूरवा घृतेनाक्ते वृषणं दधाथाम्** (तै० सं० १।३।७।१) इत्यादिवेदवाक्येषु कथितत्वात् । जस्य वा अम्बर अले गई अत्थीत्यादिवाक्य-प्रतीयमानरोदःसञ्चारवत्वाच्च[3] । उर्वश्या मोक्षार्थिभिरप्सरोभिर्मृग्यमाणत्वाच्च ॥

अथ प्रस्तावनां विवक्षुस्तदङ्गयोः प्ररोचनामुखयोः प्रथमं प्ररोचनां प्रस्तौति—नान्द्यन्ते सूत्रधार इत्यादि ।

[5] नेपथ्याभिमुखमवलोक्य मारिष इतस्तावत्—आगम्यतामिति शेषः ।

---

[1] श्रीहरदत्तचरणा अप्याहुः—

शब्दोयमीश्वर इति श्रुतिगोचरः सन्नानीलकण्ठमवतंसितचन्द्रलेखम् ।
त्वामेव बोधयति नाथ निजार्थपोषादन्यं पुनः प्रकरणादिनिपीडनेन ॥

इति नाथः ।

[2] नान्दीलक्षणं मातृगुप्ताचार्योक्तम्—

आशीर्नमस्क्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूचकः ।
नान्दीति कथ्यते................................ ॥ इति नाथः ॥

[3] अतः परम् अनन्यसाधारणैश्वर्यवत्त्वाच्च इत्यधिकम्—ग, घ.

[4] °र्थिभिर्मृ°—ग. अयमपपाठः । °र्थिनीभिर्मृ°—घ.

[5] नेपथ्यं जवनिकान्तर्भूमिः वेषपरिग्रहस्थलम् । 'अन्तर्जवनिकामङ्गनेपथ्यम्' इति सागरोक्तेः । इति नाथः ।

(प्रविश्य पारिपार्श्विकः)

पारिपार्श्विकः। भाव अयमस्मि।

सूत्रधारः। मारिष बहुशस्तु परिषदा पूर्वेषां कवीनां दृष्टः प्रयोगबन्धः। सोऽहमद्य विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकमपूर्वं प्रयोक्ष्ये। तदुच्यतां पात्रवर्गः स्वेषु स्वेषु पाठेष्वसंमूढैर्भवितव्यमिति।

पारि०। यदाज्ञापयति भावः।

[इति निष्क्रान्तः।

सूत्र०। यावद् इदानीमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि।

(प्रणिपत्य)

प्रणयिषु वा दाक्षिण्याद् अथवा सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्।
शृणुत मनोभिरवहितैः क्रियामिमां कालिदासस्य ॥२॥

मारिषो नाम नटः। नटः सूत्रधारिणा मारिष[1] इत्यामन्त्र्यते। सूत्री नटेन भावेति तेनासौ मारिषेत्युक्तत्वात्। परिपार्श्वं यथा भवति तथा वर्तत इति पारिपार्श्विकः नट इत्यर्थः। परिमुखं चेत्यत्र चकारात् ठक् प्रत्ययः। बहुश इत्यादि। बहुशः अनेकशः बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस् प्रत्ययः। प्रयोगबन्धः प्रयोगः अभिनयः बध्यतेऽस्मिन्निति प्रयोगबन्धो नाट्यम्। अत्र बहुदर्शित्वकथनेन सभा योग्यतरेति तत्प्रशंसा गम्यते।

तावदहमित्यादि—विक्रमोर्वशीयं नाम नाटकं रूपकविशेषम् अपूर्वमभिनवं प्रयोक्ष्ये अभिनेष्यामि। विक्रमं च उर्वशीं चाधिकृत्य कृतं नाटकं विक्रमोर्वशीयम्। शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छ इति छप्रत्ययः। विक्रमशब्दः पुरूरवसः संज्ञेति संप्रदायः। अनेन प्रयोज्यनिवेदनं कृतम्। भरतवर्गः नटवर्गः। स्वेषु स्वेषु पात्रेषु अनुकार्यरूपेषु। असंमूढैरप्रमत्तैः॥

प्रणयिष्वित्यादि। स्वविद्याविशेषं पश्यतेति प्रार्थयमानेष्वस्मास्विति शेषः। दाक्षिण्यात् आदरात्। अथवेति पक्षान्तरे। सद्वस्तुपुरुषबहुमानात् प्रशस्तकथानायकगौरवात्। अवहितैः एकाग्रैर्मनोभिश् चित्तैः उपलक्षिताः कालिदासस्येमां क्रियां कृतिं शृणुत। प्रणयिषु दाक्षिण्यादित्यनेन सभादाक्षिण्यपात्रत्वान्नटानां प्रशंसा

---

[1] उक्तं चान्यत्र—

मान्यो भावः समुद्दिष्टः किञ्चिदूनस्तु मारिषः। इति नाथः।

(नेपथ्ये)

परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुर-पक्ख-वादी
परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती
जस्य वा अम्बर-तले गदी अत्थि
यस्य वा अम्बरतले गतिः अस्ति

सूत्र० । (कर्णं दत्त्वा) अये किं नु खलु मद्विज्ञापनानन्तरं कुररीणामिव आकाशे शब्दः श्रूयते । (विचिन्त्य) भवतु ज्ञातम् ।

ऊरूद्भवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री
कैलासनाथमुपसृत्य निवर्तमाना ।
बन्दीकृता विबुधशत्रुभिरर्धमार्गे
क्रन्दत्यतः शरणमप्सरसां गणोयम् ॥ ३ ॥

[इति निष्क्रान्तः]

॥ इति प्रस्तावना ॥

कृता । सद्वस्तुपुरुषबहुमानादित्यनेन वस्तुप्रशंसा कृता । कालिदासस्येत्यनेन महत्त्वोपपादकविशेषणाभावेऽपि प्रसिद्धयैव तस्य माहात्म्यं गम्यते । कालिदासस्य क्रियामित्यनेन तत्संबन्धित्वकथनात्काव्यप्रशंसा कृता ।

ऊरूद्भवेत्यादि । नरसखस्य नारायणस्य मुनेः ऊरूद्भवा सुरस्त्री उर्वशी कैलासनाथं कुबेरम् उपसृत्य सेवित्वा निवर्तमाना प्रत्यागच्छन्ती अर्धमार्गे मार्गस्यार्धं अर्धमार्गः तस्मिन् । अर्धं नपुंसकम् इत्येकदेशिसमासः । विबुधशत्रुभिरसुरैः बन्दीकृता बलात्कारेण गृहीता । अतः अस्मात्कारणात् अयमप्सरसां गणः करुणं[1] दुःखं यथा तथा क्रन्दति आक्रोशति । अनेन पात्राक्षेपहेतुः प्रयोगातिशयो[2] नामामुखाङ्गमुक्तं भवति ।

---

[1] करुणमिति काटयवेमधृतः पाठः । मूले तु प्रशस्तकोषप्रामाण्याद् अर्थसामञ्जस्याच्च शरणमिति परिगृहीतम् ।

[2] यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥

(ततः प्रविशन्ति अप्सरसः)

सर्वाः । परित्ताअदु परित्ताअदु जो सुरपक्ख-वादी
परित्रायतां परित्रायतां यः सुरपक्षपाती
जस्स वा अम्बर-अले गदी अत्थि ।
यस्य वा अम्बरतले गतिः अस्ति ।

(ततः प्रविशति राजा रथेन सूतश्च)

राजा । अलमलमाक्रन्दितेन । सूर्योपस्थानात् प्रतिनिवृत्तं पुरूरवसं मामुपेत्य कथ्यतां कुतो भवत्यः परित्रातव्या इति ।

रम्भा । असुरावलेवादो ।
असुरावलेपात् ।

राजा । किं पुनरसुरावलेपेन भवतीनामपराद्धम् । भावे क्तः

मेनका । सुणादु महाराओ । जा तवो-विसेस-परिसङ्किदस्स
शृणोतु महाराजः । या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य
सुउमारं प्रहरणं महिन्दस्स । पच्चादेसो रूव-गव्विदाए
सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य । प्रत्यादेशो रूपगर्विताया:
सिरीए । अलङ्कारो सग्गस्स । सा णो पिअसही उव्वसी
श्रियः । अलङ्कारः स्वर्गस्य । सा नः प्रियसखी उर्वशी
कुबेर-भवणादो पडिणिवट्टमाणा समावत्तिदिट्ठेण हिरण्णउर-
कुबेरभवनात् प्रतिनिवर्तमाना समापत्तिदृष्टेन हिरण्यपुर-
वासिणा केसिणा दाणवेण चित्तलेहा-दुदीआ अद्धपथं
वासिना केशिना दानवेन चित्रलेखा-द्वितीया अर्धपथ
ज्जेव्व बन्दी-ग्गाहं गहिदा ।
एव बन्दीग्राहं गृहीता ।

राजा । अपि ज्ञायते कतमेन दिग्भागेन गतः स जाल्म इति ।

अथाङ्कः प्रस्तूयते—

ततः प्रविशतीत्यादि । अङ्कलक्षणं चोक्तं शाकुन्तलव्याख्याने । असुरावलेपेन भवतीनाम् असुराणां दैत्यानां अवलेपेन दर्पेण किमपराद्धम् अपराधः कः । बन्दीग्राहं गृहीता बन्दीव गृहीता । उपमाने कर्मणीति णमुल् कषादित्वादनुप्रयोगः । जाल्मः असमीक्ष्यकारी ।

[१] दाणवाहिवेण—टीका.

सहजन्या । पुव्वुत्तेरण ।

पूर्वोत्तरेण ।

राजा । तेन हि विमुच्यतां विषादः । यतिष्ये वः सखी-प्रत्यानयनाय ।

रम्भा । सरिसं खु सोमादो एक्कन्दरस्स ।

सदृशं खलु सोमाद् एकान्तरस्य ।

राजा । क्व पुनर्मां भवत्यः प्रतिपालयिष्यन्ति ।

सर्वाः । इमस्सिं हेमकूड-सिहरे ।

एतास्मिन् हेमकूटशिखरे ।

राजा । सूत ऐशानीं दिशं प्रति चोदयाश्वान् आशुगमनाय ।

सूतः । यद् आज्ञापयत्यायुष्मान् ।

(इति यथोक्तं करोति)

राजा । (रथवेगं निरूपयन्) । साधु साधु अनेन रथवेगेन पूर्वप्रस्थितं वैनतेयमप्यासादयेयं किं पुनस्तमपकारिणं मघोनः ।

तथाहि—

अग्रे यान्ति रथस्य रेणुवदमी चूर्णीभवन्तो घनाश्
चक्रभ्रान्तिररान्तरेषु जनयत्यन्यामिवारावलिम् ।
चित्रन्यस्तमिवाचलं हयशिरस्यायामवच्चामरम्
यष्ट्यग्रे च समं स्थितो ध्वजपटः प्रान्ते च वेगानिलात् ।४।

[इति निष्क्रान्तो रथेन राजा सूतश्च]

पूर्वोत्तरेण, पूर्वस्या उत्तरस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं स दिग्विभागः पूर्वोत्तरः तेन दिङ्-नामान्यन्तराले इति बहुव्रीहिसमासः । एकः बुधः अन्तरं व्यवधानं यस्य स तथोक्तः तस्य ।

अग्रे यान्तीत्यादि । चूर्णीभवन्तः कणाः सन्तः घनाः मेघाः रथस्याग्रे रेणुवत् रजांसीव यान्ति । चक्रभ्रान्तिः चक्रस्य रथाङ्गस्य भ्रमणं अरान्तरेषु अराणां नेम्यवष्टम्भकदण्डाकारवक्रावयवानाम् अन्तराणि अन्तरालानि तेषु अन्यामरावलिं जनयतीव । हयशिरसि चामरं प्रकीर्णकं आयामवत् दैर्घ्यवत् अचलं निष्कम्पं सत् चित्रन्यस्तमिव आलेख्यनिवेशितमिव । स्थितमिति शेषः । ध्वजपटः यष्ट्यग्रे दण्डाग्रे च प्रान्ते च अन्ते च समं अविषमं एकप्रकारमित्यर्थः । वेगानिलात् वेगस्यानिलो वायुः तस्मात् । वेगानिलादिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् ॥

रम्भा । हला जह-णिद्दिट्ठं पदेसं संकमामो ।
सखि यथानिर्दिष्टं प्रदेशं संक्रामामः[१] ।
(शेषास्तथेति शैलाधिरोहणं रूपयित्वा स्थिताः)

रम्भा । अवि णाम सो राएसी समुध्धरे णो हिअअ-सल्लं ।
अपि नाम स राजर्षिः समुद्धरेद् नो हृदयशल्यम् ।

मेन० । मा दे संसओ होदु । उवट्ठिद-संपराओ महिन्दो
मा तव संशयो भूत् । उपस्थितसंपरायो महेन्द्रो
मझ्झम-लोआदो सबहुमाणं आणाविअ तं एव्व विअ-असेणामुहे
मध्यमलोकात् सबहुमानं आनाय्य तमेव विजयसेनामुखे
णिओजेदि
नियोजयति

रम्भा । सव्वहा इह विअई भोदु
सर्वथा इह विजयी भवतु

सह० । (क्षणमात्रं स्थित्वा) । हला समस्ससध समस्ससध
हला समाश्वसित समाश्वसित
एसो उच्चलिद-हरिण-केदणो तस्स राएसिणो
एष उच्चलित-हरिण-केतनः तस्य राजर्षेः
सोमदत्तो रहो दीसदि । ण खु सो अकिदथ्थो
सोमदत्तो रथो दृश्यते । न खलु सः अकृतार्थो
णिवत्तिस्सदि ।
निवर्तिष्यते ।

(सर्वा उच्चक्षुषो विलोकयन्ति)

(ततः प्रविशति राजा सूतश्च चित्रलेखावलम्बितहस्ता भयनिमीलिताक्षी चोर्वशी)

चित्रलेखा । समस्ससदु समस्ससदु पिअ-सही ।
समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियसखी

सख्यौ यथानिर्दिष्टप्रदेशं संक्रामामः । ननु उपस्थितसांपरायो महेन्द्रोऽपि मध्यमलोकात् सबहुमानमानीय तमेव विजयसेनामुखे नियोजयति

---

१ संक्रमामहे इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठो मूलकोषगतः स च न समीचीन इति काटयवेमेनाङ्गीकृतः पाठ एवोपात्तः ।

राजा । सुन्दरि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

गतं भयं भीरु सुरारिसंभवं
त्रिलोकरक्षी महिमा हि वज्रिणः ।
तदेतदुन्मीलय चक्षुरायतं
महोत्पलं प्रत्युषसीव पद्मिनी ॥५॥

चित्र० । अम्हहे कहं उस्ससिद–मत्ते–जीविदा अज्जवि सण्णं
अहो कथम् उच्छ्वसितमात्रजीविता अद्यापि संज्ञां
ण पडिवज्जदि ।
न प्रतिपद्यते ।

राजा । बलवदु अत्रभवती परित्रस्ता । तथाहि

मुञ्चति न तावदस्याः कम्पं
कुसुमसमबन्धनं हृदयम् ।
पश्य हरिचन्दनेन स्तन-
मध्योच्छ्वासिना कथितम् ॥६॥

चित्र० । हला पज्जवत्थावेहि अत्ताणं । अणच्छरा विअ
सखि पर्यवस्थापय आत्मानम् । अनप्सरेव
मे पडिहासि ।
मम प्रतिभासि ।

(उर्वशी प्रत्यागच्छति)

राजा । अयि प्रकृतिमापद्यते ते सखी । पश्य

आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
नैशस्यार्चिर्हुतभुज इव छिन्नभूयिष्ठधूमा ।

गतं भयमित्यादिः स्पष्टोऽर्थः । मुञ्चति न तावदित्यादिः स्पष्टोऽर्थः । प्रत्यागच्छति संज्ञां लभते ।

आविर्भूत इत्यादि । शशिनि चन्द्रे आविर्भूते प्रकाशिते सति तमसा तिमिरेण मुच्यमाना रात्रिरिव नैशस्य निशासंबन्धिनः हुतभुजः अग्नेः छिन्नभूयिष्ठधूमा छिन्नः विच्छिन्नः भूयिष्ठः बहुलः धूमो यस्याः सा तथोक्ता । अर्चिरिव ज्वालेव,

मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधःपतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥७॥

चित्र० । सहि विस्सध्धा होहि । पराभूदा खु तिदस-परि-
सखि विश्रब्धा भव । पराभूताः खलु त्रिदशपरि-
पन्थिणो हदासा ।
पन्थिनो हताशाः ।

उर्वशी । (चक्षुषी उन्मील्य) । किं पहावदंसिणा महिन्देण !
किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण ।

चित्र० । ण महिन्देण । महिन्द सरिसाणुभावेण इमिणा राएसिणा
न महेन्द्रेण । महेन्द्रसदृशानुभावेन अनेन राजर्षिणा ।

उर्वशी । (राजानं विलोक्य । आत्मगतम्) उवकिदं खु दाणवेहिं ।
उपकृतं खलु दानवैः ।

राजा । (प्रकृतिस्थामुर्वशीं निर्वर्ण्य । स्वगतम्) । स्थाने खलु ।
नारायणमूर्षिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसंभवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः
सर्वा अप्सरस इति । अथवा नेयं तपस्विनः सृष्टिर्भवितुमर्हति ।
तथा हि—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

रोधःपतनकलुषा रोधसस्तटस्य पतनेन कलुषा आविला भूत्वा प्रसादं प्रसन्नतां गृह्णती उपाददाना गङ्गेव इयं वरतनुः अन्तः हृदये मोहेन मूर्च्छया मुक्तकल्पा मुक्तदेश्या । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयर इति कल्पप् प्रत्ययः । लक्ष्यते ॥७॥

प्रभावं माहात्म्यं दर्शयति प्रकाशयतीति स तथोक्तः तेन महेन्द्रेण । उपकृतं खलु मे दानवैः । अत्र उर्वश्या अभिलाषो गम्यते । अयमभिलाषः प्रथमावस्थेति मन्तव्यम् । प्रकृतिस्थामुर्वशीं विलोक्यात्मगतमित्यादिना गम्यमानो राजाभिलाषोऽस्मिन्नाटके बीजमित्यनुसन्धेयम् । अयमेवाभिलाषो राज्ञः प्रथमावस्थेत्यनुसन्धेयम् ।

अस्याः सर्ग इत्यादि । अस्याः उर्वश्याः सर्गविधौ निर्माणकर्मणि प्रजापतिर्विधाता कान्तिप्रदश्चन्द्रोऽभून्नु । अनेन उर्वश्याः कान्त्यतिशयो गम्यते । अथवा शृङ्गारैकरसः शृङ्गारः एकः केवलो रसो यस्य स तथोक्तः मदनः स्वयं प्रजापतिरभून्नु ।

---

१ कान्तिप्रदः—टीकापाठः । एवमेव काव्यप्रकाशकाराः ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥ ८ ॥

उर्वशी । हला सो सहीजणो कहिं खु भवे ।
सखि स सखीजनः क्व खलु भवेत् ।

चित्र० । महाराओ अभअ-दाई जाणादि ।
महाराजः अभयदायी जानाति ।

राजा । (उर्वशीमवलोकयन्) । महति विषादे वर्तते । पश्यतु भवती ।

यदृच्छया त्वं सकृदप्यवन्ध्ययोः
पथि स्थिता सुन्दरि यस्य नेत्रयोः ।
त्वया विना सोपि समुत्सुको भवेत्
सखीजनस्ते किमुतार्द्रसौहृदः ॥ ९ ॥

उर्वशी । (अपवार्य) । अहिजादं खु से वअणं । अहवा
अभिजातं खलु अस्य वचनम् । अथवा
चन्दादो अमिअंति किं एत्थ अच्चरिअं । (प्रकाशम्) ।
चन्द्राद् अमृतम् इति किम् अत्र आश्चर्यम् ।

अनेनास्याः सौभाग्यातिशयो गम्यते। अथवा पुष्पाकरो मासः वसन्तः प्रजापतिरभून्नु। अनेनास्याः सौकुमार्यातिशयो गम्यते। मुख्यस्रष्टारं नारायणमपह्नुत्य किमर्थमेवं वितर्कितमित्याशङ्क्य एवंविधरूपनिर्माणे तस्यासामर्थ्यं दर्शयति—वेदाभ्यासेत्यादि। वेदाभ्यासजडः वेदाभ्यासेन जडः मन्दः। मलिन इत्यर्थः। विषयव्यावृत्तकौतूहलः विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः व्यावृत्तं कौतूहलं यस्य स तथोक्तः। रसानभिज्ञ इत्यर्थः। पुराणो जीर्णः सौकुमार्यादिरहितः, मुनिस्तपस्वी नारायणः, मनोहरं हृद्यम् इदं रूपं निर्मातुं स्रष्टुं कथं नु प्रभवेत्। कथं न्वित्याक्षेपे। न प्रभवेदित्यर्थः। मनोहरमिदं रूपमित्यनेन द्योत्यमानस्य राजाभिलाषस्य बीजस्य विन्यासादुपक्षेपो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥८॥

यदृच्छयेत्यादि। त्वया विना सोऽपि समुत्सुको भवेदिति सामान्योक्त्या आत्मनि प्रतीयमानमौत्सुक्यमारम्भो नाम प्रथमावस्थेति मन्तव्यम्। अत्र बीजारम्भयोः समन्वयान्मुखसन्धिरिति मन्तव्यम् ९॥

अभिजातं खलु अस्य वचनम्, अथवा चन्द्रादमृतमिति किमत्राश्चर्यम्।

अदो एव्व णं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ।
अत एव एनं प्रेक्षितुं त्वरते मे हृदयम् ।

राजा । (हस्तेन दर्शयन्) ।

एताः सुतनु मुखं ते सख्यः पश्यन्ति हेमकूटगताः ।
प्रत्यागतप्रसादं चन्द्रमिवोपप्लवान्मुक्तम् ॥१०॥

चित्र० । हेला पेक्ख ।
सखि पश्य ।

उर्व० । (राजानं सस्पृहं पश्यन्ती) । समदुक्खो पिवइ व्व मं णयणेहिं ।
समदुःखः पिबतीव मां नयनैः ।

चित्र० । (साकूतम्) अयि को ।
अयि कः ।

उर्व० । सहि-अणो ।
सखीजनः ।

रम्भा । (सहर्षम्) । एसो चित्तलेहा-दुदीअं उव्वसिं गेण्हिअ
एष चित्रलेखाद्वितीयाम् उर्वशीं गृहीत्वा
विसाहा-समीवगदो विअ चन्दो उवट्ठिदो राएसी ।
विशाखासमीपगत इव चन्द्र उपस्थितो राजर्षिः ।

मेन० । (निर्वर्ण्य) । दुवेवि णो पिआणि उवणदाणि । इअं
द्वे अप्यस्माकं प्रिये उपनते । इयं
पच्चाणीदा सही अअं च अपरिक्खदो महाराओत्ति ।
प्रत्यानीता सखी अयं च अपरिक्षतो महाराज इति ।

सह० । सुट्ठु भणासि । दुज्जआ खु दाणवा ।
सुष्ठु भणसि । दुर्जयाः खलु दानवाः ।

राजा । सूत इदं तच्छैलशिखरम् । अवतार्यतां रथः ।

सूतः । यद् आज्ञापयत्यायुष्मान् । (इति यथोक्तं करोति)

अत एवैनं सखीजनं द्रष्टुं त्वरते मे हृदयम् ।

एताः सुतन्वित्यादि । स्पष्टोऽर्थः । द्वे अपि नः प्रिये उपनते इयं प्रत्यानीता प्रियसखी, अयं चापरिक्षतो महाराज इति ।

राजा । (चक्रोद्घातं रूपयित्वा । आत्मगतम्) हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः ।

यदयं रथसंक्षोभादंसेनांसो रथोपमश्रोण्याः ।
स्पृष्टः सरोमविक्रियमङ्कुरितमनोभवेनेव[1] ॥११॥

उर्व० । (सव्रीडम्) हला किंवि परदोओसर ।
सखि किमपि परतोऽपसर ।

चित्र० । (सस्मितम्) णाहं सक्का ।
नाहं शक्ता ।

रम्भा । एध सहाजेमो राएसिं । (सर्वा उपसर्पन्ति)
एत संभाजयामो[2] राजर्षिम् ।

राजा । सूत स्थापय तावद् रथम् ।

चक्रोद्घातं चक्रस्य रथाङ्गस्य उद्घातम् शिखरे प्रतिहतिं रूपयित्वा अभिनीय । हन्त हर्षे । स्वविषया[3]वतारः स्वदेशावतरणम् ।

यदयमित्यादि । यत् यस्मात्कारणात् ममांसः रथसंक्षोभात्[4] रथस्य पर्वतशिलाप्रतिघातकम्पात् । अञ्चितश्रोण्याः[5] अञ्चिता रम्या श्रोणिर्यस्याः सा तथोक्ता । तस्या अंसेन सरोमविक्रियं सरोमाञ्चं यथा भवति तथा स्पृष्टः, तस्माद्दत्तफल इति संबन्धः । कीदृशेनांसेन । अङ्कुरितमनोभवेनेव उदितमन्मथेनेव । अत्र सरोमविक्रियं स्पृष्ट इत्यनेन बीजस्य बहुलीकरणात्परिकरो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥११॥

---

[1] अङ्कुरितं मनसिजेनेव इति पाण्डुरङ्गधृतः कोशगतः पाठः । स चोत्प्रेक्षायाः सौष्ठवे ऽपीष्टार्थं नार्पयतीति नाभ्युपेतः । मनसिजेनानुक्तेन कर्त्राऽङ्कुराः समुत्पादिता इत्यनिष्टार्थः प्रसज्येत न तु मनसिजेनाङ्कुरवता जातमितीष्टार्थो लभ्येत । टीकाकृत्तु अङ्कुरितमनोभवेनेव इत्येव पठति पाठान्तरं च न जानीते ।

[2] संभावयाम इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठः स च निकृष्ट इति नोपात्तः । सत्कारविशेषस्य वर्धापनलक्षणस्य दिष्ट्या महाराज इत्याद्युक्तेः प्रतीतिरेवास्य निकृष्टत्वे मानम् ॥

[3] एवमेव तपस्वी रङ्गनाथः । विशेषज्ञः काटयवेमोपीत्थं पपाठ न चासौष्ठवं संदिदेहेति चित्रम् ।

[4] निम्नोन्नतेषु स्यन्दनोपघातात्—इति नाथः ।

[5] अञ्चितश्रोण्याः—टीकापाठः ।

यावत् पुनरियं सुभ्रूरुत्सुकाभिः समुत्सुका ।
सखीभिर्याति संपर्कं लताभिः श्रीरिवार्तवी ॥१२॥

(सूतस्तथा करोति)

सर्वाः । दिट्ठिआ महाराओ विअएण वड्ढदि ।
दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते ।

राजा । भवत्यश्च सखीसमागमेन ।

उर्व० । (चित्रलेखादत्तहस्ता रथाद् अवतीर्य) हला एध पीडिदं मं
सख्य एत पीडितं मां
परिस्सजध । ण खु मे आसा आसि भूओवि
परिष्वजध्वम् । न खलु मम आशासीद् भूयोपि
सही-अणं पेक्खिस्संति ।
सखीजनं द्रक्ष्यामीति ।

(सत्वरं परिष्वजन्ते)

रम्भा । सव्वहा महाराओ कप्प-सदाइं पुहविं पालअन्तो होदु ।
सर्वथा महाराजः कल्पशतानि पृथ्वीं पालयिता भवतु ।

सूतः । आयुष्मन् पूर्वस्यां दिशि महता रथवेगेनोपदर्शितः शब्दः ।
अयं च गगनात् कोपि तप्तचामीकराङ्गदः ।
अवरोहति शैलाग्रं तडित्वानिव तोयदः ॥१३॥

यावत्पुनरित्यादिः—स्पष्टार्थः ॥१२॥

सख्यः इत पीडितं गाढं मां परिष्वजध्वम्, न खलु मे आसीदाशंसा भूयोऽपि सखीजनं द्रक्ष्यामीति ।

अयं चेत्यादिः—स्पष्टार्थः । १३ । आयुष्मन् पूर्वस्यामित्यादिना अम्मो चित्तरहो इत्यन्तेन सूतस्यानवधारणानन्तरं अम्मो चित्तरह इति निर्णयस्य प्रतीतेरिदं विमर्शादनु निर्णयकृतं पताका[1]स्थानकमित्यनुसन्धेयम् ।

---

१ दशरूपके तल्लक्षणं यथा—

प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुतोऽन्योक्तिसूचकम् ।
पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥१ । १४॥

(पश्यन्त्यप्सरसः)

सर्वाः । अम्मो चित्तरहो ।
अहो चित्ररथः ।

(ततः प्रविशति चित्ररथः)

चित्र० । (राजानं दृष्ट्वा सबहुमानम्) दिष्ट्या महेन्द्रोपकार-पर्याप्तेन विक्रममहिम्ना वर्धते भवान् ।

राजा । अये गन्धर्वराजः । (रथादवतीर्य) स्वागतं प्रियसुहृदे । (परस्परं हस्तौ स्पृशतः)

चित्रर० । वयस्य केशिना हृतामुर्वशीं नारदादुपश्रुत्य प्रत्याहरणार्थमस्याः शतक्रतुना गन्धर्वसेना समादिष्टा । ततो वयमन्तरा चारणेभ्यस्त्वदीयं जयोदाहरणं श्रुत्वा त्वामिहस्थमु-पागताः । स भवानिमां पुरस्कृत्य सहास्माभिर्मघवन्तं द्रष्टु-मर्हति । महत् खलु तत्रभवतो मघोनः प्रियमनुष्ठितं भवता । पश्य—

पुरा नारायणेनेयमतिसृष्टा मरुत्वते ।
दैत्यहस्तादपाच्छिद्य सुहृदा संप्रति त्वया ॥१४॥

राजा । मा मैवम् ।

ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्
विजयन्ते द्विषतो यदस्य पक्ष्याः ।
वसुधाधरकन्दराभिसर्पी
प्रतिशब्दोपि हरेर्भिनत्ति नागान् ॥१५॥

चित्रर० । युक्तमेतत् । अनुत्सेकः खलु विक्रमालंकारः ।

पुरा नारायणेनेत्यादि । नारायणेन महर्षिणा मरुत्वते इन्द्राय अतिसृष्टा दत्ता [1]अवच्छिद्य आच्छिद्य ॥१४॥

ननु वज्रिण इत्यादिः– स्पष्टः ॥१५॥

---

१ मूले तु बहुकोषप्रामाण्याद् अपाच्छिद्य इत्येव धृतम् ।

राजा । सखे नायमवसरो मम शतक्रतुं द्रष्टुम्। त्वमेवात्र-भवतीं प्रभोरन्तिकं प्रापय ।

चित्ररथ० । यथा भवान् मन्यते । इत इतो भवत्यः ।

(अप्सरसः प्रस्थिताः)

उर्व० । (जनान्तिकम्) हला चित्तलेहे उवआरिणंपि राएसिं ण
हला चित्रलेखे उपकारिणमपि राजर्षिं न

सक्कुणोमि आमन्तेदुं । ता तुमं मे मुहं होहि ।
शक्नोमि आमन्त्रयितुम् । तत् त्वं मम मुखं भव ।

चित्र० । (राजानमुपेत्य) वअस्स उव्वसी विण्णवेदि महा-
वयस्य उर्वशी विज्ञापयति महा-

राएण अब्भणुण्णादा इच्छामि पिअ-सहिं विअ महाराअस्स
राजेन अभ्यनुज्ञाता इच्छामि प्रियसखीमिव महाराजस्य

कित्तिं महिन्दलोअं णेदुंति ।
कीर्त्तिं महेन्द्रलोकं नेतुमिति ।

राजा । गम्यतां पुनर्दर्शनाय ।

(सर्वाः सगन्धर्वा आकाशोत्पतनं रूपयन्ति)

उर्व० । (उत्पतनभङ्गं रूपयित्वा) अम्हहे लदाविडवे मे एआवली
अहो लताविटपे मम एकावली

लग्गा । (परिवृत्य) चित्तलेहे मोआवेहि दाव णं ।
लग्ना चित्रलेखे मोचय तावद् एनाम् ।

चित्र० । (सस्मितम्) दिढं खु लग्गा । दुम्मोआ विअ मे
दृढं खलु लग्ना । दुर्मोचेव मम

पडिहादि । होदु । जदिस्सं दाव ।
प्रतिभाति । भवतु । यतिष्ये तावत् ।

सखि न विस्मरात्मनो वचनम् । दृढं खलु लग्नेत्येनेन उर्वश्या मनस्सङ्गो नाम द्वितीयावस्था सूचिता ।

---

१ दुम्मोआ इत्यस्य दुर्मोचनीया इति च्छायामाश्रयन्पाण्डुरङ्गः कालप्रभृतयस्तदनुगाश्च बहुभ्रमिषुः ।

उर्व० । सुमरेहि दाव एदं अत्तणो वअणं ।

स्मर तावद् एतद् आत्मनो वचनम् ।

चित्र० । (मोचनं नाटयति)

राजा । (स्वगतम्)

प्रियमाचरितं लते त्वया मे
गमनेऽस्याः क्षणविघ्नमाचरन्त्या ।
यदियं पुनरप्यपाङ्गनेत्रा
परिवृत्तार्धमुखी मयाऽद्य दृष्टा ॥१६॥

सूतः । आयुष्मन् ।

अदः सुरेन्द्रस्य कृतापराधान्
प्रक्षिप्य दैत्यान् लवणाम्बुराशौ ।
वायव्यमस्त्रं शरधिं पुनस्ते
महोरगः श्वभ्रमिव प्रविष्टम् ॥१७॥

राजा । तेन ह्युपश्लेषय रथं यावदारोहामि ।

सूतः । (रथमुपश्लेषयति । राजा नाट्येन रथमारूढः । उर्वशी राजानं विलोक्य सनिःश्वासं सह चित्रलेखया निष्क्रान्ता चित्ररथश्च)

राजा । (उर्वशीमार्गोन्मुखः) अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदनः ।

प्रियमाचरितमित्यादिः—स्पष्टः । अत्र बीजस्य दृढीकरणात्परिन्यास इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । अत्रैव अर्थानुकूल्येन सुखाप्तेर्गम्यमानत्वात्प्राप्तिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥१६॥

अदः इत्यादिः—स्पष्टः ॥ १७ ॥

उर्वशीगमनोन्मुखः, अहो नु खलु दुर्लभाभिनिवेशी मदन इत्यत्र बीजस्यानुसन्धानात्समाधानं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ परिवृत्तमर्धं मुखं यस्या अत एव अपाङ्गयुक्ते (नेत्रे) यस्या एतादृशी दृष्टा । यद्वा अपाङ्गो मदनस्तज्जनके नेत्रे यस्यास्तादृशी—इति नाथः ।

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात्
पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती ।
सुराङ्गनाऽऽकर्षति खण्डिताग्रात्
सूत्रं मृणालादिव राजहंसी ॥१८॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

(इति विक्रमोर्वशीये नाटके प्रथमोङ्कः समाप्तः)

एषा मन इत्यादि । एषा सुराङ्गना पितुर्नारायणस्य मध्यमं पदमाकाशमुत्पतन्ती उद्गच्छन्ती सती मे शरीरात् मनः चित्तम् आकर्षति । अत्रोपमामाह—राजहंसी खण्डिताग्रात् मृणालात् बिसात् सूत्रमिव तन्तुमिव । अत्र राज्ञो मनःसङ्गो नाम द्वितीयावस्थेत्यनुसन्धेयम् । अत्र उर्वश्यादिनिर्गमनेन वस्तुविच्छेदे सति राज्ञो मनस्सङ्ग[1] उत्तराङ्कवस्तूपयोगित्वाद्बिन्दुरित्यनुसन्धेयम् । अत्रोपक्षेपादिषु सन्ध्यङ्गेषु कतिचिदेव कविनोक्तानि नत्वितराणि, तथापि न दोषः ।

न्यूनमप्यत्र यैः कैश्चिदङ्गैर्नाट्यं न दुष्यति ।
यद्युपात्तेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥१॥ इति वचनात् ।

अत्र उदात्तनायकस्य राजर्षेः पुरूरवसः साधारणनायिकायामुर्वश्यामनुरागो वर्णयितुमनुचित इति नाशङ्कनीयम्, अस्या दिव्यत्वात् ।

यथोक्तं वसन्तराजीये—

वे[2]श्या चेन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न मानुषी ॥ इति ॥

तथा च भारतीये—

दिव्यवेश्याङ्गना[3]नां हि राज्ञां भवति सङ्गमः ।
दिव्या[4] च वेश्या साप्यत्र यथैव कुलजा तथा ॥१॥

---

१ मनःसङ्गस्य—क.

२ या काचिन्नायिका राज्ञः सा दिव्या स्यान्न भौमिका—ग. इदमसाधु ।

३ दिव्यवेश्याङ्गनायाश्च—इति पाण्डुरङ्गः. एवं हि स भवानशुद्धं कोशगतं पाठमशुशुधत् परं साधुत्वं नासदत् । अत्र ह्रस्वत्वं किंनिमित्तं चकारश्च किं समुच्चिनोतीति न ज्ञायते ।

४ वाच्यापि—ग । अयमपपाठः ।

यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् ।
तदा सर्वत्र[1] कर्तव्या[1] ये भावा मानुषाश्रयाः ॥२॥
शापभ्रंशात्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
मानुषैः[2] सह संयोगः तदैवमुपसर्पणम् ॥३॥
पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्यात्र[3] विलोभयेत् ।
पुनः सन्दर्शनं दत्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥४॥
दिव्याभरणमालाद्यैर्लेखसंप्रेषणैरपि[4] ।
ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्माद्यस्तु नायकः ॥५॥
उन्मादनात्समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
स्वभावोपगतो लोके नात्यर्थं भावितस्तथा ॥६॥
ये भावा मानुषाणां तु यद्वृत्तं यच्च चेष्टितम् ।
तत्सर्वं मानुषं प्राप्य कार्यं [5]दिव्यैरपि द्विजाः ॥७॥ इति ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति काटयवेमभूपविरचिते
वसन्त (कुमारगिरि) राजीयविक्रमोर्वशीयव्याख्याने प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

---

[1] सर्वं प्रकर्तव्यं—क, ख, घ.

[2] कार्या मानुषसंयोगः तथा चैवोपसर्पणम्—क, ख, घ.

[3] °श्या सा—ग.

[4] °संप्रेरणैरपि—घ.

[5] अत्र 'दिव्यैरपि द्विजः' इति पाठं कोश उपलभमानः तं चासाधुरिति मन्यमानः श्रीपाण्डुरङ्गः तत्र साधुत्वापिपादयिषया 'कर्तव्यं दैवतैरपि' इतीत्थं पर्यवर्तयत् । कीदृशाश्चायमभ्यूहितः परिवर्त इत्यत्र सन्त प्रमाणम् । भरतीये नाट्यशास्त्रे बहुत्र द्विजसंबोधनपूर्वं विषयवर्णनास्तीत्यस्योपेक्षणमेवात्र बीजं स्यात् ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विदूषकः)

विदू० । ही ही भो णिमन्तणोवाअणेण बम्हणो विअ राअ-रहस्सेण[1]
ही ही भोः निमन्त्रणोपायनेन ब्राह्मण इव राजरहस्येन
फुट्टमाणो[2] ण सक्कुणोमि आइण्णे अत्तणो जीहं रक्खिदुं ।
स्फोटमानो न शक्नोमि आकीर्णे आत्मनो जिह्वां रक्षितुम् ।
ता जाव तत्तभवं वअस्सो कज्जासणादो उट्ठेदि दाव
तद् यावत् तत्रभवान् वयस्यः कार्यासनाद्[3] उत्तिष्ठति[3] तावद्
इमस्सिं विरल-जण-संवादे विमाण[4]-पडिछ्छन्द-परिसरे चिट्ठिस्सं ।
एतस्मिन् विरलजनसंपाते विमानप्रतिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि ।

(परिक्रम्य स्थितः)

चेटी । (प्रविश्य) आणत्तम्हि देवीए कासि-राअ-पुत्तीए
आज्ञप्तास्मि देव्या काशिराज-पुत्र्या[5]

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—

ततः प्रविशतीत्यादि । ही ही इति विदूषकहर्षे निपातः । ही ही वैदूषक इत्युक्तत्वात् । राजरहस्येनोद्घाट्यमानो न शक्नोम्याकीर्णे जनसंमर्दे आत्मनो जिह्वां रक्षितुम् । तस्माद्यावदत्रभवान् कार्यासनगतस्तिष्ठति तावदस्मिन् विरलजनसंपाते विमानप्रतिच्छन्दपरिसरे स्थास्यामि । विमानप्रतिच्छन्द इति तस्य प्रासादस्य संज्ञा ।

---

१ णिमन्तणेक्कपरवसो—टीका.

२ उग्घाडिअमाणो—टीका.

३ ०सनगतस्तिष्ठति—टीका.

४ विमाणुछ्छन्दपरि°—इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठः । टीकापाठ एव श्रेयान् कवेरभिप्रेतश्चेत्यत्र अभिज्ञानशाकुन्तले दुष्यन्तप्रासादस्य मेघप्रतिच्छन्द इति नामधेयं लिङ्गम् ।

५ काशिरिति इदन्तं जनपदनामधेयम् । अत एव काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ इत्यत्र गणे काशिरितीदन्तमेव पठितम् । नगरविशेषस्य नाम्नः काशीशब्दस्य प्राचीनानामविदितत्वाद्वाराणसीत्याख्ययैव तस्य प्रथितत्वात्काशीराज इति केषां चिद्विन्यासः प्रामादिक इति नः प्रति भाति ।

६ ०संपाते—ग.

हञ्जे निउणिए जदो पहुदि भअवदो अक्कस्स[1] उवत्थाणं करिअ
हञ्जे निपुणिके यतः प्रभृति भगवतः अर्कस्योपस्थानं कृत्वा
पडिणिबुत्तो अज्जउत्तो तदो आरहिअ सुण्ण-हिअओ विअ
प्रतिनिवृत्त आर्यपुत्रः तत आरभ्य शून्यहृदय इव
लक्खीअदि । तं[2] अस्स पिअ-वअस्सादो अज्ज-माणवआदो
लक्ष्यते । तत् तस्य प्रियवयस्याद् आर्यमाणवकात्
जाणाहि दाव[3] से उक्कण्ठा-कारणंति । कहं खु मए बम्ह-बन्धू
जानीहि तावद् अस्योत्कण्ठाकारणमिति । कथं खलु मया ब्रह्मबन्धु-
अदिसंधेअो[4] । अहवा विरल-तण-लग्गं विअ अवस्साअ-सलिलं
रतिसंधेयः । अथवा विरलतृणलग्नम् इव अवश्याय-सलिलं
चिरं तस्सिं रहस्सं ण चिट्ठदि । जाव णं अण्णेसामि । एषो
चिरं तस्मिन् रहस्यं न तिष्ठति । यावद् एनम् अन्विष्यामि । एष
(परिक्रम्य अवलोक्य च) आलिहिदो वाणरो विअ किंपि तुण्हिं-भूदो
आलिखितो वानर इव किमपि तूष्णीम्भूतः
अज्ज-माणवओ चिट्ठदि । जाव णं उपसप्पामि । (उपसृत्य) अज्ज
आर्यमाणवकः तिष्ठति । यावद् एनम् उपसर्पामि । आर्य
वन्दे ।
वन्दे ।

विदू०। सत्थि भोदीए । (आत्मगतम्) इमं दुट्ठचेडिअं पेक्खिअ
स्वस्ति भवत्यै । इमां दुष्टचेटिकां दृष्ट्वा
तं राअ-रहस्सं हिअअं भिन्दिअ णिक्कमदि । (प्रकाशम्) णिउणिए
तद् राजरहस्यं हृदयं भित्त्वा निष्क्रामति । निपुणिके
संगीद-वावारं उज्झिअ कहिं पत्थिदा सि ।
संगीतव्यापारम् उज्झित्वा क्व प्रस्थितासि ।

---

१ सुय्यस्स—टीका.

२ ता तुमं गदुअ—टीका.

३ जस्से—टीका.

४ अतः परं होइ इत्यधिकम्—टीका.

निपु० । देवीए वअणेण अज्जं एव्व पेक्खिदुं ।
देव्या वचनेन आर्यम् एव द्रष्टुम् ।

विदू० । किं तत्तहोदी आणवेदि ।
किं तत्रभवत्याज्ञापयति ।

निपु० । देवी भणादि सदावि अज्जो मई पक्ख-वादी ण
देवी भणति सदापि आर्यो मयि पक्षपाती न
मं अणुइद-वेअणा-दुक्खिदं उवेक्खदित्ति ।
माम् अनुचितवेदनादुःखिताम् उपेक्षत इति ।

विदू० । (सवितर्कम्) किं वा वअस्सेण तत्तभोदीए पडिऊलं
किं वा वयस्येन तत्रभवत्याः प्रतिकूलम्
आचरिदं ।
आचरितम् ।

निपु० । अज्ज जं[2]-णिमित्तं भट्टा उक्कण्ठिदो ताए इत्थिआए
आर्य यन्निमित्तं भर्ता उत्कण्ठितस्तस्याः स्त्रिया
णामधेएण[3] भट्टिणा देवी आलविदा ।
नामधेयेन भर्त्रा देवी आलपिता ।

विदू० । (स्वगतम्) कहं सअं एव्व तत्तभवदा रहस्स-भेदो
कथं स्वयम् एव तत्रभवता रहस्यभेदः
किदो । किं दाणिं अहं जीहा-जन्तणेण दुक्खम् अणुहवामि । (प्रकाशम्)
कृतः । किम् इदानीम् अहं जिह्वायन्त्रणेन दुःखम् अनुभवामि ।
किं आमन्तिदा तत्तहोदी उव्वसित्ति ताए दंसणेण उम्मादिदो
किम् आमन्त्रिता तत्रभवती उर्वशीति । तस्या दर्शनेन उन्मादितः
तत्तभवं ण केवलं तत्तभोदिं मंपि विनोद-विमुहो दढं पीडेदि ।
तत्रभवान् न केवलं तत्रभवतीं मामपि विनोद-विमुखो दृढं पीडयति ।

आमित्यभ्युपगमे । तत्रभवती उर्वशीति किमालपिता ।

---

१ अणुभूदवेअणं सुदुक्खिदं—टीका.

२ जाए किल णिमित्तेण—टीका.

३ णामगहणेण—टीका.

निपु० । (आत्मगतम्) किदं मए भेअणं भट्टिणो रहस्स-
कृतं मया भेदनं भर्तू रहस्य-
दुग्गस्स । (प्रकाशम्) अज्ज किं दाव देवीए णिवेदेमि ।
दुर्गस्य आर्य किं तावद् देव्यै निवेदयामि ।

विदू० । णिउणिए विण्णवेहि तत्तभोदिं । जदामि दाव
निपुणिके विज्ञापय तत्रभवतीम् । यते तावद्
मिअतिण्हिआदो णिवत्तेदुं वअस्सं । तदो देवीए मुहं[2]
मृगतृष्णिकाया निवर्तयितुं वयस्यं ततो देव्या मुखं
पेक्खिस्संति ।
द्रक्ष्यामीति ।

निपु० । जं अज्जो आणवेदि ।
यद् आर्य आज्ञापयति ।

[इति निष्क्रान्ता ।

(नेपथ्ये वैतालिकः) जयतु देवः ।

आ लोकान्तात् प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानां
तुल्योद्योगस्तव दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।

आ लोकान्तादित्यादि । आ लोकान्तात् लोकस्य अन्तस्तस्मात् । [3]लोकालोक-पर्वतपर्यन्तमित्यर्थः । आसां प्रजानां प्रतिहततमोवृत्तिः प्रतिहता निरस्ता तमसो ध्वान्तस्य तमोगुणस्य च वृत्तिः प्रसारः[4] येन स तथोक्तः[5] । तव भवतः दिनकृतः सूर्यस्य च अधिकारो नियोगः तुल्योद्योगः समानव्यापारः नोऽस्माकं मतः संमतः । किञ्च

---

१ अतः परं जोएण इत्यधिकम्—टीका.

२ देवीं—टीका.

३ आ लोकपर्यन्तमित्यर्थः—ग. अत्र कर्मप्रवचनीयेनाङा योगे द्वितीया दुर्लभेति नैच्चत परिष्कर्तृप्रवरः पाण्डुरङ्गः । व्यर्थश्चायं पाठो गतार्थत्वात् ।

४ व्यापारः—ग.

५ नाथस्तु—आ लोकान्तात् लोकान्तमभिव्याप्य आसां प्रजानां प्रतिहततमोवृत्तिः निरस्तपापाचरणः । यद्वा आलोकान्ताद् आलोकनमात्रादासां प्रजानां जनानां प्रतिहततमोवृत्तिः । राज्ञोऽतिधार्मिकत्वात् तेजोवत्त्वाच्च । यदालोकनमात्रेणैव दण्डादिभयेन प्रजाभिः पापाचरणं न क्रियत इति भावः । इति व्याचष्टे ।

तिष्ठत्येष क्षणमधिपतिर्ज्योतिषां व्योममध्ये
षष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥१॥

विदू०। (कर्णं दत्त्वा) **एसो कज्जासणादो उट्ठिदो इदो एव्व**
एष कार्यासनाद् उत्थित इत एव
आअच्छदि वअस्सो । जाव से पासवत्ती होमि ।
आगच्छति वयस्यः । यावद् अस्य पार्श्ववर्ती भवामि ।

(प्रवेशकः) [इति निष्क्रान्तः ।

ज्योतिषां त्विषाम् अधिपतिः सूर्यः व्योममध्ये एकं क्षणं क्षणमात्रकालं तिष्ठति आस्ते । सूर्यो मध्याह्ने क्षणमात्रं विश्राम्यतीति पौराणिकी प्रसिद्धिः । तथा च स्मृतिकारैरप्युक्तम्—[1]मध्याह्ने सर्वथा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः[1] । इति ।
त्वमपि दिवसस्य षष्ठे भागे अष्टधा विभक्तस्याह्नः षष्ठांशे आत्मनश्छन्दवर्ती स्वेच्छावर्ती स्वतन्त्रास्तिष्ठसि । तथा चोक्तं वरदराजीये राजधर्मेषु[2]

दिवसस्याष्टमं भागं मुक्त्वा भागत्रयं[3] च यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥

दिवसमष्टभागं कृत्वा प्रथमभागमग्निहोत्रार्थं ब्राह्मणतर्पणार्थं च मुक्त्वा अनन्तरं भागत्रयं व्यवहारकाल इति ।

तथा च मनुः—
हुताग्निर्ब्राह्मणानर्च्य प्रविशेत्सुशुभां सभाम्[4] । इति ।
अनन्तरकालकर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—
व्यवहारांस्ततो दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत कामतः । इति ।
तदनन्तरकालकर्तव्यमाह मनुः—
भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । इति ॥१॥

(इति प्रवेशकः)

१–१ इति नास्ति—ग, घ.

२ धर्मे—ग.

३ कालत्रयं—क, ख.

४ मनुसंहितायामेवं पठ्यते—
हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्च्य प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥७ । १४५ ॥

(ततः प्रविशति उत्कण्ठितो राजा विदूषकश्च)

राजा ।

आ दर्शनात् प्रविष्टा सा मे सुरलोकसुन्दरी हृदयम् ।
बाणेन मकरकेतोः कृतमार्गमवन्ध्यपातेन ॥ २ ॥

विदू० । (आत्मगतम्) संपीडिदा खु दाव तवस्सिणी
संपीडिता खलु तावत् तपस्विनी

काशि-राअ-उत्ती ।
काशिराजपुत्री ।

राजा । अपि रक्ष्यते रहस्यनिक्षेपः ।

विदू० । (सविषादम् आत्मगतम्) हद्धी हद्धी अहिसंधिदो म्हि
हा धिक् हा धिक् अभिसंहितोऽस्मि

दासीए[1] । अण्णधा ण वअस्सो एव्वं पुच्छदि ।
दास्या । अन्यथा न वयस्य एवं पृच्छेत् ।

राजा । (साशङ्कम्) किं भवांस्तूष्णीमास्ते ।

विदू० । एव्वं मए णिअन्तिदा जीहा जं भवदोवि सहसा
एवं मया नियन्त्रिता जिह्वा यद् भवतोपि सहसा

पडिवअणं ण देमि ।
प्रतिवचनं न ददामि ।

राजा । युक्तम् । अथ केदानीमात्मानं विनोदयेयम् ।

विदू० । महाणसं गच्छम्ह ।
महानसं गच्छावः ।

राजा । किं तत्र ।

ततः प्रविशतीत्यादि । उत्कण्ठित उत्सुकः ।

आ दर्शनादित्यादिः-स्पष्टार्थः । अतिसंहितो वञ्चितोऽस्मि दास्याः पुत्र्या अन्यथा वयस्यो न मामेवं मन्त्रयते ।

---

[1] दासीए उत्तिआए—टीका.

विदू० । तहिं पञ्च-विहस्स अब्भवहारस्स उवणद-संभारस्स
तत्र पञ्चविधस्य अभ्यवहारस्य उपनतसंभारस्य
जोअणं पेक्खमाणेहिं सक्का उक्कण्ठा विणोदेदुं ।
योजनां प्रेक्षमाणाभ्यां शक्या उत्कण्ठा विनोदयितुम् ।

राजा । (सस्मितम्) तत्रेप्सितसंनिधानाद् भवान् रंस्यते ।
मया खलु दुर्लभप्रार्थनः कथमात्मा विनोदयितव्यः ।

विदू० । णं भवं तत्तहोदीए उव्वसीए दंसण-पहं गदो ।
ननु भवांस्तत्रभवत्या उर्वश्या दर्शनपथं गतः ।

राजा । ततः किम् ।

विदू० । ण खु सा दुल्लहत्ति [2]समत्थेमि ।
न खलु सा दुर्लभेति समर्थये ।

राजा । पक्षपातोयमवधार्यताम् ।

विदूः—एत्तिअं मन्तअन्तेण भवदा वड्ढिदं मे कोदूहलं ।
एतावद् मन्त्रयमाणेन भवता वर्धितं मम कौतूहलम्
किं तत्तभोदी उव्वसी अदुदिआ रूवेण अहं विअ विरूवदाए ।
किं तत्रभवत्युर्वशी अद्वितीया रूपेण अहम् इव विरूपतया ।

राजा । माणवक प्रत्यवयवमशक्यवर्णनां तामवेहि ।
समासतः श्रूयताम् ।

विदू० । अवहिदो म्हि ।
अवहितोस्मि ।

अभ्यवहारस्य पञ्चविधत्वं भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यपानीयभेदेन । नन्विति प्रश्ने ।

---

१ अत्र नाथः—तर्कयामि यतस्त्वमेतादृशोऽनिर्वचनीयसौन्दर्यस्तद्दृक्पथं गतश्चेद-वश्यं त्वयि बद्धभावा सा न ते दुर्लभेति भावः ।

२ तक्केमि—टीका.

राजा ।

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥३॥

विदू० । अदो खु भवदा दिव्व-रसाहिलासिणा चादअ-वदं
अतः खलु भवता दिव्यरसाभिलाषिणा चातकव्रतं

गेहिदं ।
गृहीतम् ।

राजा । विविक्तादृते नान्यदुत्सुकस्य शरणमस्ति । तद्
भवान् प्रमदवनमार्गमादेशयतु ।

विदू० । (आत्मगतम्) का गदी । (प्रकाशम्) इदो इदो भवं ।
का गतिः । इत इतो भवान्

(परिक्रम्य) एदेण पमद-वण-चोदिदेण विअ पच्चुग्गदो भवं
एतेन प्रमदवनचोदितेनेव प्रत्युद्गतो भवान्

आअन्तुओ दक्खिणमारुदेण ।
आगन्तुको दक्षिणमारुतेन ।

राजा । (विलोक्य) उपपन्नं विशेषणमस्य वायोः ।
अयं हि—

आभरणस्येत्यादि । तस्या उर्वश्याः वपुः आभरणस्य हारकेयूरादेः आभरणं मण्डनम् । एतत्सम्बन्धेनाभरणस्यापि शोभातिशयो भवतीत्यर्थः । प्रसाधनविधेः चन्दन-चर्चादेः प्रसाधनविशेषः प्रसाधनभेदः[1]। एतत्सम्बन्धेन प्रसाधनस्यापि शोभातिशयो भवतीत्यर्थः । उपमानस्यापि चन्द्रादेरपि प्रत्युपमानम् । चन्द्रादयः कीदृशा इत्यपेक्षायाम्[2] उर्वश्या मुखादयो[3]ऽवयवाः[4] उपमानानि भवन्तीत्यर्थः । वपुःशब्देनावयवा लक्ष्यन्ते ॥ ३ ॥

---

१ इति नास्ति—ग.

२ इति जिज्ञासायाम्—ग.

३ मुखाद्यवयवाः—ग.

४ इत्यतः परं 'तेषाम्' इत्यधिकम्—ग.

निषिञ्चन् माधवीमेतां लतां कौन्दीं च नर्तयन् ।
स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात् कामीव प्रतिभाति मे ॥४॥

विदू० । ईरिसो एव्व दे अहिणिवेसो होदु । (परिक्रामितकेन)
ईदृश एव तव अभिनिवेशो भवतु ।
एदं पमद-वण-दुवारं पविसदु भवं ।
एतत् प्रमदवनद्वारम् । प्रविशतु भवान् ।

राजा । प्रविशाग्रतः ।

(उभौ प्रविशतः)

राजा । (अग्रतो विलोक्य) वयस्य मया न साधु समर्थितम् आपत्प्रतीकारः किल प्रमदवनोद्यानप्रवेश इति ।

विविक्षुर्यदहं तूर्णमुद्यानं तापशान्तये ।
स्रोतोजवोह्यमानस्य प्रतीपतरणं हि तत् ॥५॥

विदू० । कहं विअ ।
कथमिव ।

राजा ।

निषिञ्चन्नित्यादि । माधवीं वासन्तीं निषिञ्चन् प्रसवाधानवतीं कुर्वन् । एतां कौन्दीं लतां च वर्तयन्[2] व्यापारयन्, स्नेहदाक्षिण्ययोर्योगात्, माधव्यां स्नेहः कौन्द्यां दाक्षिण्यं तयोर्योगात् सम्बन्धात्, अयं वायुः कामीव[3] कामुक इव प्रतिभाति अवभासते ॥४॥

विविक्षुरित्यादिः—स्पष्टार्थः ।

---

१ निषिञ्चन् अतिमधुसम्पन्नां कुर्वन् इति नाथः ।

२ इति टीकापाठः । नाथस्तु लासयन् इति पठति ।

३ माधव्या हि वासन्तिक्या नववयोविशेषशालिन्या भामिन्या इव निषेको माध्याश्च कौन्द्या भ्रमरविसरापीतायाः प्रगल्भाया इव नर्तनमात्रमिति अहो कामिन इवास्य युक्तकारितेति भावः । एवं च माधवीमाध्ययोः ज्येष्ठाकनिष्ठाख्यनायिकाविशेषत्वं प्राकाशि—इति नाथः ।

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति ।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रै-
रुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥६॥

विदू० । अलं परिदेविदेण । अइरेण दे इच्छिअ-संपादइत्तओ[1]
अलं परिदेवितेन । अचिरेण तव ईप्सितसंपादयिता
अणङ्गो एव्व सुहदो भविस्सदि ।
अनङ्ग एव सुखदो भविष्यति[2] ।

राजा । प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

(परिक्रामतः)

विदू० । पेक्खदु भवं वसन्तोदार-सूअअं अहिरामत्तणं
पश्यतु भवान् वसन्तावतारसूचकं अभिरामत्वं
पमद-वणस्स ।
प्रमदवनस्य ।

राजा । ननु प्रतिपादपमेवावलोकयामि । अत्र हि
अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरबकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।

इदमसुलभेत्यादिः स्पष्टः । अत्रेष्टार्थविषयेहाकथनाद्विलासो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

अग्रे स्त्रीनखेत्यादि । कुरबकं कुरबककुसुमम् । अग्रे उपरिभागे स्त्रीनखपाटलं स्त्री-नखवत्पाटलम् ईषद्रक्तम् । द्वयोर्भागयोः प्रदेशयोः श्यामं नीलम् । [3]रक्ताशोकं रक्ताशोक-कुसुमम् , उपोढरागसुभगम्[4] उपोढरागं प्राप्तरागम् उपोढः प्राप्तः रागो रक्तिमा येन

---

१ इच्छासंपादयितृकः—इति टीकाकृतश्छाया.

२ एतदनुरूपो भावः शाकुन्तले यथा–
स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

३ रक्ताशोकमिति टीकापाठः ।

४ उत्कृष्टारक्ततासुन्दरम्—इति नाथः । (उपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं च) अनेन विशेषणद्वयेन मुग्धदशाप्रान्त उक्तः । ईषद्रक्तेत्यादिना यौवनादिरवर्णि । इति च सः ।

ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥७

विदू०। एसो मणि-सिला-पट्टअ-सणाहो अदिमुत्त-लदा-मण्डवो
एष मणिशिलापट्टकसनाथः अतिमुक्तलतामण्डपो
भमर-संघट्ट-पडिदेहिं कुसुमेहिं[3] सअं विअ किदोवआरो भवन्तं
भ्रमरसंघट्टपतितैः कुसुमैः स्वयम् इव कृतोपचारो भवन्तं
पडिच्छदि। ता अणुगेण्हीअदु दाव एसो।
प्रतीच्छति। तद् अनुगृह्यतां तावद् एषः।

राजा। यथा भवते रोचते।

(परिक्रम्य उपविष्टौ)

विदू०। इह सुहासीणो भवं ललिद-लदा-विलोहीअमाण-
इह सुखासीनो भवान् ललितलताविलोभ्यमान-
णअणो उव्वसी-गदं उक्कण्ठं विणोदेदु।
नयनः उर्वशीगताम् उत्कण्ठां विनोदयतु।

राजा। (निःश्वस्य)

मम कुसुमितास्वपि सखे नोपवनलतासु नम्रविटपासु।
चक्षुर्बध्नाति धृतिं तद्रूपालोकदुर्ललितम् ॥८॥

तत्तथोक्तं तच्च तत् सुभगं रम्यं च। भेदोन्मुखं विकासोन्मुखं तिष्ठति। चूते नवा नूतना मञ्जरी वल्लरी ईषद्बद्धरजःकणाग्रकलिका ईषद्बद्धाः रजःकणाः परागाः यासां ताः, ता अग्रकलिकाः प्रथमकोरका यस्यास्सा तथोक्ता, मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः मुग्धत्वस्य बाल्यस्य च यौवनस्य च तारुण्यस्य च मध्ये अन्तरे स्थिता ॥७॥

मम कुसुमितास्वित्यादि। सखे वयस्य तद्रूपालोकदुर्ललितमुर्वशीगतरूपावलोकनदृप्तं मम चक्षुः कुसुमितास्वपि संजातकुसुमास्वपि नम्रविटपासु नम्रा नताः विटपाः क्षुद्रशाखा यासां ताः तासु उपवनलतासु उद्यानवल्लीषु, धृतिं प्रीतिं न बध्नाति न संयच्छति। अत्र कुसुमान्याभरणस्थानीयानि। विटपा बाहुस्थानीयाः। लता अङ्गयष्टि-

---

[1] °ग्रालिका—टीका.

[2] माहवी—टीका.

[3] छादिओ—इत्यधिकम्—टीका.

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयम् ।

विदू० । (विहस्य) भो अहल्ला-कामुअस्स महिन्दस्स वेज्जो
भो अहल्याकामुकस्य महेन्द्रस्य वैद्यः
उव्वसीपज्जुछ्छुअस्स भवदो अहं वि दुवे एथ्थ उम्मत्तआ ।
उर्वशीपर्युत्सुकस्य भवतोऽहमपि द्वौ अत्र उन्मत्तौ ।

राजा । अतिस्नेहः खलु कार्यदर्शी ।

विदू० । एसो चिन्तेमि । मा उण परिदेविदेण मम
एष चिन्तयामि । मा पुनः परिदेवितेन मम
समाधिं भिन्दि ।
समाधिं भिन्द्धि । (चिन्ततां रूपयति)

राजा । (निमित्तं सूचयित्वा । आत्मगतम्)

न सुलभा सकलेन्दुमुखी च सा
किमपि चेदमनङ्गविचेष्टितम् ।
अभिमुखीष्विव काङ्क्षितसिद्धिषु
व्रजति निर्वृतिमेकपदे मनः ॥९॥

(जाताशस्तिष्ठति)

स्थानीयाः । तस्मादासां लतानामुर्वशीरूपसादृश्ये विद्यमानेऽपि तथाविधसौभाग्याभावात् प्रीत्यभाव इत्यभिप्रायः । अत्रारतेर्गम्यमानत्वाद्विधूतं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति[3] ॥८॥

तदुपायश्चिन्त्यतां यथा सफलप्रार्थनो भवेयमित्यत्र प्रयत्नो नाम द्वितीयावस्था सूचिता । बिन्दुप्रयत्नयोः समन्वयात्प्रतिमुखसन्धिरित्यनुसन्धेयम् ।

निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पन्दनम् ।

न सुलभेत्यादिः—स्पष्टार्थः । अत्रारतिशान्तेः शम इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ उमदपरि°—टीका.

२ °तेर्ग°—कोशः ।

३ मम कुसुमितास्वित्येतच्छ्लोकव्याख्याने विशेषमाह नाथः—बहु (ममेत्यस्य स्थाने) कुसुमितास्वित्यनेन अत्यन्तं सौगन्ध्यनिर्भरत्वं लोचनलोभनयीत्वं च व्यज्यते । उपवनेत्यनेन अदूरवर्तितया अनायासलभ्यत्वम् । नम्रविटपास्वित्यनेन अतिघनतया प्रच्छायशीतलत्वं च द्योत्यते ।

४ साम्यात्—ग. अयमपपाठः ।

५ अत्रार्ति°—कोशः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन उर्वशी चित्रलेखा च)

चित्र० । हला कहिं अणिद्दिट्ठकालणं गच्छीअदि ।

सखि क्व अनिर्दिष्टकारणं गम्यते ।

उर्व० । सहि तदा हेमऊड-सिहरे लदा-विडवेण खण-

सखि तदा हेमकूटशिखरे लताविटपेन क्षण-

विग्घिदाआस-गमणं मं ओहसिअ किं दाणि पुच्छसि ।

विघ्निताकाशगमनां माम् उपहस्य किम् इदानीं पृच्छसि ।

चित्र० । किं तस्स राएसिणो पुरूरवस्स सआसं पत्थिदा सि ।

किं तस्य राजर्षेः पुरूरवसः सकाशं प्रस्थितासि ।

उर्व० । अअं मे अवहत्थिद-लज्जो ववसाओ ।

अयं मम अपहस्तितलज्जो व्यवसायः ।

चित्र० । को उण सहीए पुढमं पेसिदो ।

कः पुनः सख्या [1]प्रथमं प्रेषितः ।

उर्व० । हिअअं ।

हृदयम् ।

चित्र० । सअं एव्व साहु संपधारीअदु दाव ।

स्वयमेव साधु संप्रधार्यतां तावत् ।

उर्व० । मअणो खु मं णिओएदि । किं एत्थ संपधारीअदि ।

मदनः खलु मां नियोजयति । किम् अत्र संप्रधार्यते ।

चित्र० । अदो वरं णत्थि मे उत्तरं ।

अतः परं नास्ति ममोत्तरम् ।

उर्व० । तेण हि आदिसीअदु मग्गो जहं[2] गच्छन्तीणं

तेन हि आदिश्यतां मार्गो यथा गच्छन्त्यो-

अपहस्तितलज्जो निरस्तत्रपः । हिअअं हृदयं प्रेषितमिति संबन्धः ।
संप्रधार्यतां समर्थ्यताम् । निवेद्य गमनं युज्यते वा नवेति निश्चीयतामित्यर्थः ।

---

१ 'पुरतः' इति च्छायामाश्रयते पाण्डुरङ्गः ।

२ जहिं (यस्मिन्)—टीका.

अन्तराओ ण भवे ।
रन्तरायो न भवेत् ।

चित्र० । सहि विस्सध्धा होहि । णं भअवदा देव-गुरुणा
सखि विस्रब्धा भव । ननु भगवता देवगुरुणा
अवराइदं णाम सिहा-बन्धण-विज्जं उवदिसन्तेण तिदस-पडि-
अपराजितां नाम शिखाबन्धनविद्याम् उपदिशता त्रिदशप्रति-
वक्खस्स अलङ्घणिज्जा कदह्म ।
पक्षस्य अलङ्घनीये कृत स्वः ।

उर्व० । अहो विसुमरिदं मे हिअअं ।
अहो विस्मृतं मम हृदयम् ।
(सिद्धमार्गमासाद्य)

चित्र० । एदं भअवदीए भाईरहीए जउँणा-संगम-विसेस-
एतद् भगवत्या भागीरथ्या यमुनासंगमविशेष-
पावणेसु सलिलेसु ओलोअन्तस्स विअ अत्ताणअं पइट्ठाणस्स[2]
पावनेषु सलिलेषु अवलोकयत इव आत्मानम् प्रतिष्ठानस्य
सिहाभरण-भूदं[3] राएसिणो भवणं उवट्ठिदह्म ।
शिखाभरणभूतं राजर्षेर्भवनम् उपस्थिते स्वः ।

उर्व० । (विलोक्य) णं वत्तव्वं ठाणन्तर-गदो सग्गोत्ति । (विचार्य)
ननु वक्तव्यं स्थानान्तरगतः स्वर्ग इति ।
हला कहिं णु खु सो आवण्णाणुकम्पी भवे ।
सखि क नु खलु स आपन्नानुकम्पी भवेत् ।

चित्र० । एदस्सिं णन्दण वणेक्कदेसे विअ पमद-वणे ओदरिअ
एतस्मिन् नन्दनवनैकदेश इव प्रमदवने अवतीर्य

(सखि क नु खलु) अत्र दृष्टनष्टानुसर्पणात् परिसर्पो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति।

---

१ सहि सव्वं सुमेरेमि—टीका.
२ पइट्ठाण—णअरस्स—टीका.
३ सिहामण्डणभूदं—टीका.

जाणिस्सामो ।
ज्ञास्यावः ।

(उभे अवतरतः)

चित्र० । (दृष्ट्वा सहर्षम्) हला एसो खु पुढमोदिदो विअ
सखि एष खलु प्रथमोदित इव
चन्दो[1] कोमुदिं विअ तुमं पडिच्छेदि[2] ।
चन्द्रः कौमुदीम् इव त्वां प्रतीच्छति ।

उर्व० । (विलोक्य) हला दाणिं पुढम-दंसणादो साविसेसं
हला इदानीं प्रथमदर्शनात् सविशेषं
पिअदंसणो महाराओ पडिहादि ।
प्रियदर्शनो महाराजः प्रतिभाति ।

चित्र० । जुज्जदि । ता एहि उवसप्पम्ह ।
युज्यते । तद् एहि उपसर्पावः ।

उर्व० । तिरक्खरिणी-पडिच्छण्णा पास-गदा से भविअ
तिरस्करिणी-प्रतिच्छन्ना पार्श्वगता अस्य भूत्वा
सुणिस्सं दाव । पास-पडिवत्तिणा वअस्सेण सह
श्रोष्यामि तावत् । पार्श्वपरिवर्तिना वयस्येन सह
विअणे किंपि मन्तअन्तो चिट्ठदि ।
विजने किमपि मन्त्रयमाणस्तिष्ठति ।

चित्र० । जह दे रोअदि । (यथोक्तमनुतिष्ठतः)
यथा ते रोचते ।

विदू० । भो[3] चिन्तिदो मए दुल्लह-प्पणइणी-समाअमोवाओ ।
भोः चिन्तितो मया दुर्लभप्रणयिनीसमागमोपायः ।

राजा । (तूष्णीमास्ते)

---

१ भअवं चन्दमा—टीका.

२ बढिक्खदि (प्रतीचते)—टीका.

३ वअस्स इत्याधिकम्—टीका.

* सदा भवान् फाल्गुनस्य गुणैरस्मान् विकत्थते
(=अपवदति)
इति महाभारते.

उर्व० । का णु खु एसा इत्थिआ इमिणा पत्थीअमाणा
का नु खल्वेषा स्त्री अनेन प्रार्थ्यमाना

* अत्ताणअं विकत्थेदि ।
(आत्मानं) विकत्थते[1] । apte leaves आत्मानं

चित्र० । किं उण माणुस्सअं[2] विडम्बीअदि[3] ।
किं[4] पुनः मानुष्यं विडम्ब्यते ।

उर्व० । भयामि सहसा पभावादो विण्णादुं ।
बिभेमि सहसा प्रभावाद् विज्ञातुम् ।

विदू० । णं भणामि चिन्तिदो उवाओत्ति ।
ननु भणामि चिन्तित उपाय इति ।

राजा । तेन हि कथ्यताम् ।

विदू० । सिविणअ[5]-समाअम-आरिणिं णिद्दं सेवदु भवं ।
स्वप्नसमागमकारिणीं निद्रां सेवतां भवान् ।
अहवा तत्थभोदीए उव्वसीए पडिकिदिं आलिहिअ
अथवा तत्रभवत्या उर्वश्याः प्रतिकृतिमालिख्य
ओलोअन्तो चिट्ठ ।
अवलोकयंस्तिष्ठ ।

उर्व० । (सहर्षम्) हीणसत्त हिअअ समस्सस समस्सस ।
हीनसत्त्व हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

या अनेन प्रार्थ्यमाना आत्मानं विकत्थयति बहुमानपात्रं संभावयते । किं पुनर्मानुष्यकं मनुष्यभावः 'अवलम्ब्यते । योपधाद् गुरूपोत्तमाद् वुञ् इति वुञ्प्रत्ययः । दिव्या त्वं मानुषीव किं विचारयसि, राज्ञा प्रार्थ्यमानां तां प्रभावतो जानीहीत्यभिप्रायः । बिभेमि सहसा प्रभावतो ज्ञातुम् । अत्र भयकारणं राजप्रार्थिताऽन्या भवेदिति शङ्का ।

---

१ विकत्थयति—टीकाकृतश्छाया.

२ माणुस्सअं—टीका.

३ अवलंबीअदि—टीका.

४ रङ्गनाथस्तु—ध्यानाय किं विलम्ब्यते इति पठति ।

५ सिविणध—टीका.

राजा । उभयमपि अनुपपन्नम् ।

हृदयमिषुभिः कामस्यान्तः सशल्यमिदं सदा
कथमुपलभे निद्रां स्वप्ने समागमकारिणीम् ।
न च सुवदनामालेख्येपि प्रियामसमाप्य तां
मम नयनयोरुद्बाष्पत्वं सखे न भविष्यति ॥ १० ॥

हरिणी छन्दः ।

चित्र० । सुदं तुए ।
श्रुतं त्वया ।

उर्व० । सुदं । ण उण पज्जत्तं हिअअस्स ।
श्रुतम् । न पुनः पर्याप्तं हृदयस्य ।

विदू० । एत्तिओ मे मदि-विहवो ।
एतावान् मम मतिविभवः ।

राजा । (सनिश्वासम्)

नितान्तकठिनां रुजं मम न वेद यो मानसीं
प्रभावविदितानुरागमवमन्यते वापि माम् ।

हृदयमित्यादि । यतः यस्मादिदं हृदयं मनः कामस्य इषुभिः बाणैः अन्तः अन्तरे सशल्यं शल्यसाहितम्, अतः स्वप्ने समागमकारिणीं संगमकारिणीं निद्रां कथमुपलभे प्राप्नोमि । कथमित्याक्षेपे । नोपलभ इत्यर्थः । किं च आलेख्येऽपि चित्रेऽपि सुवदनां तां प्रियामुर्वशीमसमाप्य स्थितवतो मम नयनयोरुद्बाष्पत्वमुदश्रुत्वं न भविष्यतीति न[2] । भविष्यत्येवेत्यर्थः । तस्मादुभयमप्यनुपपन्नमिति सम्बन्धः ॥१०॥

नितान्तकठिनामित्यादि । यो जनः नितान्तकठिनां मम मानसीं पीडां न वेद न जानाति । अथवा प्रभावविदितानुरागं प्रभावेण स्वकीयेन महिम्ना आत्मनो विदितो ज्ञातोऽनुरागो यस्य स तथोक्तः तं मामप्यवमन्यते अपि नाद्रियते[3] । अपिशब्दः

---

१ सा इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठः । परमेष तस्मिञ्जने इति पुँल्लिङ्गेन सर्वनाम्ना तत्परामृष्टेन जनशब्देन चासम्भवत्सम्बन्धाद्धेयः । टीकाकृतापि य इत्येवा पाठि, यो जन इत्येवं तेनोपक्रान्तत्वात् ।

२ न हि सव्यथान्तःकरणस्य निद्रागमनमश्रुसमावृतनेत्रस्य लिखनं वा क्व चिद्धटत इति भाव इति नाथः ।

३ अत्र नाथः—कथं वा अमर्त्या मया मानुषे मनो निवेशनीयमित्याशयेनेति भावः ।

अलब्धफलनीरसान् मम विधाय तस्मिञ्जने
समागममनोरथान् भवतु पञ्चबाणः कृती ॥ ११ ॥

चित्र० । सुदं तुए ।
श्रुतं त्वया ।

उर्व० । हद्धी हद्धी । मं एव्वं अवगच्छदि । असमत्थम्हि
हा धिक् हा धिक् । माम् एवम् अवगच्छति । असमर्थास्मि
अग्गदो भविअ से पडिवअणस्स । पहावणिम्मिदेण
अग्रतो भूत्वा अस्य प्रतिवचनस्य । प्रभावनिर्मितेन
[1]भुज्जवत्तेण संपादिदुत्तरा होदुम् इच्छामि ।
भूर्जपत्रेण संपादितोत्तरा भवितुम् इच्छामि ।

चित्र० । अणुमदं मे ।
अनुमतं मम ।

उर्व० । (ससंभ्रमं गृहीत्वा यथोक्तं करोति)

विदू० । (दृष्ट्वा) अविहा अविहा । भो किं णु खु एदं
अविधा अविधा । भोः किं नु खल्वेतद्
[2]भुअङ्ग-णिम्मोअं विअ संमुहे णो णिवडिदं ।
भुजङ्गनिर्मोक इव संमुखेऽस्माकं निपतितम् ।

शङ्कायाम् । तस्मिन् जने उर्वश्यां मम अलब्धफलनीरसान् अलब्धानि फलानि यैस्ते तथोक्ताः ते च ते नीरसाश्च तान् समागममनोरथान् विधाय पञ्चबाणः कृती कृतार्थो[3] भवतु । अत्र प्रथमार्धे [4]यथोत्तरवचनकरणात्प्रगमनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । उत्तरार्धे मन्मथाधिक्षेपस्य गम्यमानत्वाद्वज्रमिति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥११॥

एवमवगच्छतीत्यनेन प्रभावादनुरागं विदित्वापि मामवमन्यमानां जानातीत्ययमर्थः प्रतिपाद्यते । अविधेत्याक्रोशे ।

---

१ भुज्जवत्तलेहेन—टीका.

२ सप्प°—टीका.

३ अत्र नाथः—फलाभावे तु मरणमेव वैरस्ये निदानम् । तेन च तस्य बाणपञ्चकाङ्गीकारः सफलः स्यादिति फलव्यक्तिः ।

४ 'यथोक्तवचन'—ग. अयमपपाठः ।

राजा । (विभाव्य) भूर्जपत्रगतोयमक्षरविन्यासः ।

विदू० । ण खु अदिट्ठाए तत्तहोदीए उव्वसीए भवदो
न खलु अदृष्टया तत्रभवत्या उर्वश्या भवतः
परिदेविदं सुणिअ समाणाणुराअ-सूअआइं अक्खराइं
परिदेवितं श्रुत्वा समानानुरागसूचकान्यक्षराणि
विसज्जिआइं होन्ति ।
विसर्जितानि[1] स्युः ।

राजा । नास्त्यगतिर्मनोरथानाम् । (गृहीत्वा अनुवाच्य । सहर्षम्) सखे
प्रसन्नस्ते तर्कः ।

विदू० । भवं दाणिं पसीददु । एत्थ लिहिदं सुणिदुम्
भवान् इदानीं प्रसीदतु । अत्र लिखितं श्रोतुम्
इच्छामि ।
इच्छामि ।

उर्व० । साहु अज्ज णाअरिओसि ।
साधु आर्य नागरिकोऽसि ।

राजा । श्रूयताम् (वाचयति)

सामिअ संभाविआ जह अहं तुए अमुणिआ ।
स्वामिन्[2] संभाविता यथाहं त्वया अज्ञाता ।
तह अणुरत्तस्स जइ णाम तुह उवरि ॥
तथानुरक्तस्य यदि नाम तवोपरि[3] ॥ १२ ॥

स्वामिन् नाथ यथाहं त्वया अज्ञाता इयं कीदृगवस्थेत्यपरामृष्टा, असंभाविता असंमानिता अहं च अनुरक्तस्य तवोपरि तथा तादृशी यदि नाम ज्ञात्री[4] असंभावयित्री

---

१ विसृष्टानि इति पाण्डुरङ्गाश्रिता छाया मूलेनाननुगता ।

२ स्वामिन्नसंभाविता—टीका.

३ °पर्यहं—टीका ।

४ अज्ञात्री—क, ख, घ.

णं[1] मे लुलिअ-पारिजाअ-सअणिज्जअम्मि होन्ति[2]।
ननु मम लुलितपारिजातशयनीये भवन्ति ।
णन्दण-वण-वादावि अच्चुण्हआ सरीरए ॥१३॥
नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णकाः शरीरके ॥

उर्व० । किं णु खु संपदं भणिस्सदि ।
किं नु खलु सांप्रतं भणिष्यति ।

चित्र० । णं भणिदं एव्व कमल-णालाअमाणेहिं अङ्गेहि ।
ननु भणितमेव कमलनालायमानैरङ्गैः ।

विदू० । दिट्ठिआ मए विअ बुभुक्खिदेण सत्थिवाअणं
दिष्ट्या मया इव बुभुक्षितेन स्वस्तिवाचनम्
उपलद्धं भवदा समासासणं ।
उपलब्धं भवता समाश्वासनम् ।

राजा । समाश्वासनमिति किमुच्यते ।
तुल्यानुरागपिशुनं ललितार्थबन्धं
पत्रे निवेशितमुदाहरणं प्रियायाः ।

चेन्नामेत्यर्थः । लुलितपारिजातशयनीयके लुलितं तापलुठनाद्[3] व्याकीर्णं पारिजातानां पारिजातकुसुमानां शयनीयं यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् मम शरीरे नन्दनवनवाता अप्यत्युष्णा भवन्ति किं न। भवन्तीत्यर्थः । अतादृशत्वान्ममात्युष्णा भवन्तीत्यर्थः । अत्र स्वानुरागप्रकाशकस्य वाक्यस्योपपात्तिमत्वादुपन्यास इति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥१२-१३॥

कमलनालायमानैः कमलनालवदाचरद्भिः । कण्टकितैरित्यर्थः । अनेन रोमाञ्चेन राज्ञो हृष्टत्वमुक्तं भवति । समाश्वासनं समाश्वासनकारणं पत्रमित्यर्थः ।

तुल्यानुरागेत्यादि । तुल्यानुरागपिशुनं समानप्रेमसूचकम् । ललितार्थबन्धं ललितो मधुरः अर्थस्य वस्तुनो बन्धः सँन्दर्भः यस्य तत्तथोक्तं[5] पत्रे निवेशितं

---

१ मह—टीका.

२ अतः परं 'किं' इति पठितम् ।

३ ०लुण्ठनाद्—ग, घ.

४ संसर्गः—ग. अपपाठः ।

५ ललितार्थबन्धौ अभिधेयरचनाविशेषौ यत्रेति वा—इति नाथः ।

उत्पद्मणो मम सखे मदिरेच्चणायाः
तस्याः समागतमिवाननमाननेन ॥१४॥

उर्व० । एत्थ णो सम-विभाआ पीदी ।
अत्र आवयोः समविभागा प्रीतिः ।

राजा । वयस्य अङ्गुलीस्वेदेन दूष्येरन्नक्षराणि । धार्यतामयं प्रियायाः स्वहस्तः ।

विदू० । (गृहीत्वा) किं दाणिं तत्तभोदी उव्वसी भवदो
किम् इदानीं तत्रभवत्युर्वशी भवतो
मणोरहाणं कुसुमं दंसिअ फले विसंवददि ।
मनोरथानां कुसुमं दर्शयित्वा फले विसंवदति ।

उर्व० । हला जाव उवगमण-कादरं हिअअं पज्जवत्थावेमि दाव
हला यावद् उपगमनकातरं हृदयं पर्यवस्थापयामि तावत्
तुमं से अत्ताणं दंसिअ जं मे खमं तं भणाहि ।
त्वमस्य आत्मानं दर्शयित्वा यन्मम क्षमं तद् भण ।

चित्र० । (तथेति तिरस्करिणीमपनीय राजानमुपेत्य) जेदु जेदु महाराओ ।
जयतु जयतु महाराजः ।

राजा । (सहर्षम्) स्वागतं भवत्यै । भद्रे

न तथा नन्दयसि मां सख्या विरहिता तया ।
संगमे पूर्वदृष्टेव यमुना गङ्गया विना ॥१५॥

चित्र० । णं पुढमं मेहराई दीसदि पच्छा विज्जुल्लदा ।
ननु प्रथमं मेघराजिर्दृश्यते पश्चाद् विद्युल्लता ।

विदू० । (अपवार्य) कहं ण एसा उव्वसी । ताए तत्तहोदीए
कथं नैषा उर्वशी । तस्यास्तत्रभवत्या

विन्यस्तं प्रियाया उदाहरणं वाचिकं, हे सखे उत्पद्मणो ममाननेन समागतं तस्या मदिरेक्षणाया आननमिव भवति । अत्र विशेषप्रतिपादनात् पुष्पं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥१४॥

न तथेत्यादिः—स्पष्टार्थः ।

अहिमदा सहअरी ।
अभिमता सहचरी ।

चित्र० । उव्वसी महाराअं सिरसा पणमिअ विण्णवेदि—
उर्वशी महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति ।

राजा । किमाज्ञापयति ।

चित्र० । मह सुरारिसंभवे दुज्जादे[1] महाराओ एव्व सरणं आसि ।
मम सुरारिसंभवे दुर्जाते महाराज एव शरणम् आसीत् ।
सा अहं तुह दंसण-समुत्थेण मअणेण बलिअं
सा अहं तव दर्शनसमुत्थेन मदनेन बलवद्
बाहीअमाणा भूओवि महाराएण अनुकम्पणीअत्ति ।
बाध्यमाना भूयोपि महाराजेन अनुकम्पनीयेति ।

राजा । भद्रमुखि—

पर्युत्सुकां कथयसि प्रियदर्शनां ताम्
आर्तं न पश्यसि पुरूरवसं तदर्थे ।
साधारणोयमुभयोः प्रणयः स्मरस्य
तप्तेन[2] तप्तमयसा घटनाय योग्यम् ॥१६॥

चित्र० । (उर्वशीमुपेत्य) हला एहि । तुवत्तोवि णिद्दअदरं मअणं
सखि एहि । त्वत्तोपि निर्दयतरं मदनं
देक्खिअ पिअअमस्स दे दूदिम्हि संवुत्ता ।
दृष्ट्वा प्रियतमस्य ते दूत्यस्मि संवृत्ता ।

पर्युत्सुकामित्यादि । प्रियदर्शनां तामुर्वशीं पर्युत्सुकामुत्कण्ठितां कथयसि, तदर्थे तत्कृते । अर्थे कृते च तादर्थ्ये इत्युक्तत्वात् । आर्तं संतप्तं पुरूरवसं न पश्यसि न जानासि । उभयोरावयोः साधारणः समानः अयं प्रणयः प्रेम स्मरस्य मन्मथस्य संघटनाय द्वयोः संयोजनाय भवति । अत्रोपमामाह—योक्तुः योजकस्य कारोः तप्तेन लोहेन तप्तं लोहमिव । अत्र तप्तशब्दावौचित्याल्लोहपरौ मन्तव्यौ ॥१६॥

---

१ दुर्नये—इति नाथः ।

२ तप्तेन तप्तमिव संघटनाय योक्तुः—इति टीकाकृत्पठति ।

उर्व० । (तिरस्करिणीमपनीय) अम्महे लहुअं तुए उज्झिदम्हि ।
अहो लघु त्वया उज्झितास्मि ।

चित्र० । इदो मुहुत्तादो जाणिस्सं का कं उज्झिस्सदित्ति ।
इतो मुहूर्त्तात् ज्ञास्यामि का कामुज्झिष्यतीति ।
आआरं दाव पडिवज्ज ।
आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ।

उर्व० । (सव्रीडम्) जेदु जेदु महाराओ ।
जयतु जयतु महाराजः ।

राजा । सुन्दरि

मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते ।
जयशब्दः सहस्राक्षादगतः पुरुषान्तरम् ॥१७॥

(हस्ते गृहीत्वा एनामुपवेशयति)

विदू० । भोदि रण्णो पिअ-वअस्सो बम्हणो किं ण
भवति राज्ञः प्रियवयस्यो ब्राह्मणः किं न
वन्दीअदि ।
वन्द्यते ।

उर्व० । (सस्मितं प्रणमति)

विदू० । सत्थि भोदीए ।
स्वस्ति भवत्यै ।

(नेपथ्ये देवदूतः)

चित्रलेखे त्वरयोर्वशीम् ।

त्वया उज्झितास्मि । तदीयत्वादिति शेषः ।

मयेत्यादि । सहस्राक्षादिन्द्रात् पुरुषान्तरमन्यपुरुषम् अगतः अप्राप्तः । जयशब्दः जयेतिशब्दः यद्यस्मात्, यदि मम उदीर्यते उच्चार्यते तस्मात्तेन मया जितम् अजयि । सर्वोत्तरेणाभावीत्यर्थः ॥१७॥

किं न वन्द्यते । अत्र परिहासस्य गम्यमानत्वान्नर्मेति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

१—पडिच्छइस्सदित्ति—टीका.

मुनिना भरतेन यः प्रयोगो
भवतीष्वष्टरसाश्रयो नियुक्तः ।
ललिताभिनयं तमद्य भर्ता
मरुतां द्रष्टुमनाः सलोकपालः ॥१८॥

(सर्वे कर्णं ददति)

उर्व० । (विषादं नाटयति)

चित्र० । सुदं पिअ-सहीए देव-दूदस्स वअणं । अणुमाणीअदु
श्रुतं प्रियसख्या देवदूतस्य वचनम् । अनुमान्यतां
महाराओ ।
महाराजः ।

उर्व० । णत्थि मे वाआ ।
नास्ति मे वाक् ।

चित्र० । महाराअ पर-वसो अअं जणो । ता महाराएण
महाराज परवशो ऽयं जनः । तद् महाराजेना-
अब्भणुण्णादा इच्छदि देवेसु अणवरद्धं अत्ताणअं कादुं ।
भ्यनुज्ञाता इच्छति देवेषु अनपराद्धमात्मानं कर्तुम् ।

मुनिना भरतेनेत्यादि । भरतेन भरताख्येन मुनिना अष्टरसाश्रयः अष्टानां रसानां शृङ्गारवीरबीभत्सरौद्रहास्याद्भुतभयानककरुणानामाश्रय आस्पदं यः प्रयोगो नाट्यप्रयोगः भवतीषु युष्मासु । अप्सरःस्त्रीष्वित्यर्थः । नियुक्तः निहितः । प्रतिष्ठापित इत्यर्थः । अद्य इदानीं सलोकपालः लोकपालसहितः मरुतां देवानां भर्ता स्वामी इन्द्रः ललिताभिनयं ललितः सुकुमारः अभिनयो यस्य स तथोक्तः । तं प्रयोगं द्रष्टुमनाः द्रष्टुं निरीक्षितुं मनो यस्य स तथोक्तः । अत्र तुं काममनसोरपीति तुमुनो मकारस्य लोपः । अत्र रसाश्रयो ललिताभिनय इत्यनेन शृङ्गाररसप्रधानमुपसृष्टान्यरसं किमपि नाटकं सूच्यते । तथा चोक्तं वसन्तराजीये—

एको रसो भवेदङ्गी वीरशृङ्गारयोर्द्वयोः ।
अङ्गान्यन्ये रसाः सर्वे भवेन्निर्वहणेऽद्भुतः ॥ इति ।

एतदेव नाटकं नामतो वक्ष्यति—सरस्सई—किअ—कव्वबन्धे लच्छी-सअंवरे इति ॥१८॥

अनुमान्यतां महाराजः । गमनायेति शेषः ।

राजा । (कथंचिद् वाचं व्यवस्थाप्य) नास्मि भवत्योरीश्वरनियोग-
प्रत्यर्थी । स्मर्तव्यस्त्वयं जनः ।

उर्व० । (वियोगदुःखं रूपयन्ती सह सख्या निष्क्रान्ता)

राजा । (सनिश्वासम्) सखे वैयर्थ्यमिव चक्षुषः संप्रति ।

विदू० । (पत्रं दर्शयितुकामः) णं एदं—(इत्यर्धोक्ते आत्मगतम्)
ननु एतत्

हद्धी हद्धी उव्वसी-दंसण-विम्हिदेण मए तं
हा धिक् हा धिक् उर्वशीदर्शनविस्मितेन मया तद्
भुज्ज-वत्तअं परिभट्ठंपि हत्थादो पमादेण ण विण्णादं।
भूर्जपत्रं प्रभ्रष्टमपि हस्तात् प्रमादेन न विज्ञातम्।

राजा । भद्र किमसि वक्तुकाम इव ।

विदू० । मा भवं अङ्गाइं मुञ्चदु । दढं खु तुइ बद्ध-भावा
मा भवानङ्गानि मुञ्चतु । दृढं खलु त्वयि बद्धभावा

उव्वसी । ण सा इदो-गदं अणुराअं सिढिलेदि ।
उर्वशी । न सा इतोगतमनुरागं शिथिलयति ।

राजा । ममाप्येतदाशंसि मनः । तया खलु प्रस्थाने

अनीशया शरीरस्य हृदयं स्ववशं मयि ।
स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैर्न्यस्तं निश्वसितैरिव ॥१९॥

विदू० । (आत्मगतम्) वेवदि मे हिअअं इमं वेलं तत्तभवदा
वेपते मे हृदयमिमां वेलां तत्रभवता
तस्स भुज्ज-वत्तस्स णाम गेण्हिदव्वं भविस्सादित्ति ।
तस्य भूर्जपत्रस्य नाम ग्रहीतव्यं भविष्यतीति ।

अनीशयेत्यादि । शरीरस्य अनीशया[1] अनीश्वरया तया उर्वश्या प्रस्थाने प्रयाणे विवशं परवशं हृदयं स्तनकम्पक्रियालक्ष्यैः निश्वसितैः मयि न्यस्तमिव निक्षिप्तमिव ॥१९॥

---

१ इन्द्राधीनत्वादित्यर्थः—इति नाथः ।

राजा । केनेदानीं दृष्टिं विलोभयामि । (स्मृत्वा) आ उपनयतु भवान् भूर्जपत्रम् ।

विदू० । (विषादं नाट्यति) हन्त ण दीसदि । गदं उव्वसीए
हन्त न दृश्यते । गतमुर्वश्या

मग्गेण ।
मार्गेण ।

राजा । सर्वत्र प्रमादी वैधेयः । ननु विचिनोतु भवान् ।

विदू० । (उत्थाय) णं इदो भवे इदो भवे ।
नन्वितो भवेदितो भवेत् (इति विचेतव्यं नाट्यति)

(ततः प्रविशति काशिराजपुत्री सपरिवारा देवी)

देवी । हञ्जे णिउणिए सच्चं तुए भणिदं इमं लदा-गेहं
हञ्जे निपुणिके सत्यं त्वया भणितमिदं लतागेहं
पविसन्तो अज्ज-माणवअ-सहाओ अज्जउत्तो दिट्ठोत्ति ।
प्रविशन् आर्यमाणवकसहाय आर्यपुत्रो दृष्ट इति ।

निपु० । किं अण्णहा भट्टिणी मए विण्णविद-पुव्वा ।
किमन्यथा भट्टिनी मया विज्ञापितपूर्वा ।

देवी । तेण हि लदन्तरिदा सुणिस्सं दाव से वीसद्धा-
तेन हि लतान्तरिता श्रोष्यामि तावद् अस्य विस्रब्धा-
मन्तिदाणि । जं तुए कहिदं तं सच्चं ण वत्ति ।
मन्त्रितानि । यत् त्वया कथितं तत् सत्यं नवेति ।

निपु० । जं भट्टिणी आणवेदि ।
यद् भट्टिनी आज्ञापयति ।

देवी । (परिक्रम्य) हञ्जे णिउणिए किं एदं जिण्ण-चीरं विअ
हञ्जे निपुणिके किमेतत् जीर्णचीरमिव
इदोमुहं दक्खिण-मारुदेण आणीअदि ।
इतोमुखं दक्षिणमारुतेन आनीयते ।

वैधेयो मूर्खः । मूर्खवैधेयबालिशा इत्यमरः ।

निपु० । (विभाव्य) भट्टिणि पडिवत्तण-विभाविदक्खरं भुज्जवत्तं
भट्टिनि परिवर्तनविभाविताक्षरं भूर्जपत्रं
खु एदं । हन्त भट्टिणीए एव्व णेउर-कोडीए लग्गं।
खल्वेतद् । हन्त भर्त्र्या एव नूपुरकोट्या लग्नम्।
(गृहीत्वा) कहं वाईअदु ।
कथं वाच्यताम् ।

देवी । अणुवाएहि दाव णं । जदि अविरुध्धं तदो सुणिस्सं ।
अनुवाचय तावदेतत् । यदि अविरुद्धं ततः श्रोष्यामि ।

निपु० । (तथा कृत्वा) भट्टिणि तं एव्व कोलीणं विअ पडिहादि ।
भट्टिनि तदेव कौलीनमिव प्रतिभाति ।
भट्टारअं उद्दिसिअ उव्वसीए कव्वबन्धोत्ति तक्केमि ।
भर्तारम् उद्दिश्य उर्वश्याः काव्यबन्ध इति तर्कयामि ।
अज्जमाणवअ-पमादेण अम्हाणं हत्थं गदोत्ति ।
आर्यमाणवकप्रमादेन आवयोर्हस्तं गत इति ।

देवी । तेण हि से गहिदत्था होमि ।
तेन हि अस्य गृहीतार्था भवामि ।

निपु० । (राज्ञा पूर्ववाचितं वाचयति)

देवी । एत्थइमिणा एव्व उवाअणेण अच्छरा-कामुअं
अत्र अनेनैव उपायनेन अप्सरःकामुकं
पेक्खामि ।
पश्यामि ।

(इति परिजनसहिता लतागृहं परिक्रामति)

विदू० । भो वअस्स किं एदं पमद वण समीव-गद-कीला-
भो वयस्य किमेतत् प्रमदवनसमीपगतक्रीडा-
पव्वदपज्जन्ते दीसदि ।
पर्वतपर्यन्ते दृश्यते ।

कथं वाच्यताम् । कथमिति प्रश्ने ।

राजा । (उत्थाय) भगवन् वसन्तप्रिय दक्षिणवायो ।

वासार्थं हर संभृतं सुरभिणा पौष्पं रजो वीरुधां
किं मिथ्या भवतो हृतेन दयितास्नेहस्वहस्तेन मे ।
जानीते हि मनोविनोदनफलैरेवंविधैर्धारितं
कामार्तं जनमञ्जनां प्रति भवानालक्षितप्रार्थनः ॥२०॥

निपु० । भट्टिणि एदस्स एव्व अण्णेसणा वट्टदि ।
भट्टिनि एतस्यैव अन्वेषणा वर्तते ।

देवी । पेक्खामि ।
पश्यामि ।

विदू० । भो मिलाअमाण-केसर-च्छविणा मोरपिच्छेण
भो म्लायमानकेसरच्छविना मयूरपिच्छेन

वासार्थमित्यादि । सुरभिणा वसन्तेन संभृतं संपादितं वीरुधां लतानां पौष्पं पुष्पसम्बन्धि रजः परागं वासार्थं वासनार्थं हर गृहाण । मिथ्या वृथा हृतेन अपहृतेन मे दयितास्नेहस्वहस्तेन दयितायाः प्रियायाः स्नेहेन कृतः स्वहस्तः । स्वहस्तशब्देन स्वहस्तलिखितं लक्ष्यते । तथा चोक्तं [१]स्मृतिकारेण—

राजस्वहस्तसंशुद्धं शुद्धिमायाति शासनम् । इति ।

तेन भवतस्तव किं किं प्रयोजनम् । किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । अञ्जनां अञ्जनादेवीं प्रति आलक्षितप्रार्थनः दृष्टाभिलाषः भवान् कामार्तं जनं [३]मनोविनोदनफलैः मनोविनोदनं चेतोविश्रान्तिः फलं प्रयोजनं येषां तानि तैः एवंविधैः ईदृशैः [४]लेखनादिभिः धारितमवलम्बितं धृतप्राणं जानीते हि अवगच्छति खलु [५]॥२०॥

अत्र केसरशब्दः केसरपुष्पवाची ।

१ इति न धृतम्—क, ख.

२ वृत्ति—क, ख.

३ इति न धृतम्—क, ख.

४ लिखितादिभिः—ग.

५ अत्र श्लोके रङ्गनाथः—

मिथ्या हृतेन निरर्थकं नीतेन मे मम दयितायाः प्रियायाः स्नेहस्वहस्तेन स्नेहसूचको यः स्वहस्तो लक्षणया स्वहस्तलेखस्तेन भवतस्तव किम् । किं प्रयोजनमित्यर्थः । वीरुत्पुष्परजोहरणे हि ते सौगन्ध्यलाभोऽपि भविष्यति । लेखहरणे तु ते न केवलं न लाभः प्रत्युत मादृग्विधवधाधर्मोऽपि प्रसज्येतेति त्वया तादृशं न विधेयमिति भावः ।

विप्पलद्धो म्हि ।
विप्रलब्धोस्मि ।

राजा । हतोस्मि ।

देवी । (उपेत्य) अज्ज-उत्त अलं आवेएण । एदं तं भुज्ज-वत्तं
आर्यपुत्र[1] अलमावेगेन । एतत्तद् भूर्जपत्रम् ।

राजा । (ससंभ्रमम्) अये देवी । स्वागतं देव्यै ।

विदू० । (अपवार्य) दुरागदं दाणिं संवुत्तं ।
दुरागतमिदानीं संवृत्तम् ।

राजा । (जनान्तिकम्) सखे किमत्र प्रतिविधेयम् ।

विदू० । लोत्तेण गहिदस्स कुम्भिलअस्स अत्थि वा
लोत्रेण गृहीतस्य कुम्भीरकस्य अस्ति वा
पडिवअणं ।
प्रतिवचनम् ।

राजा । देवि नेदं मया मृग्यते । स खलु परसमन्वेषणार्थ-
मारम्भोयम् ।

देवी । जुज्जदि अत्तणो सोहग्गं पच्छादेदुं ।
युज्यत आत्मनः सौभाग्यं प्रच्छादयितुम् ।

विदू० । भोदि तुवरेहि से भोअणं जं पित्तोवसमण-
भवति त्वरयास्य भोजनं यत् पित्तोपशमन-

नेदं मया मृग्यते । इदं भूर्जपत्रं मया न मृग्यते नान्विष्यते । सोऽयमारम्भः व्यापारः अपरस्य अन्यस्यान्वेषणार्थो गवेषणार्थः । अत्र राज्ञा दोषप्रच्छादनान्नर्मयुतिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ आर्यपुत्र इति पतिं प्रति पत्न्याः संबुद्धिः ।

ऊढायां देवि दयिते पुमानाह प्रियां प्रति ।
आर्यपुत्र च जीवेश नाथ साप्याह वल्लभम् ॥

इति सागरोक्तेः । इति नाथः ।

समत्थं होदि ।
समर्थं भवति ।

देवी । णिउणिए सोहणं खु बम्हणेण आसासिदो वअस्सो
निपुणिके शोभनं खलु ब्राह्मणेन आश्वासितो वयस्यः ।

विदू० । भोदि णं पेक्ख आसासिदो पिसाचोवि भोअणेण
भवति ननु पश्य आश्वासितः पिशाचोपि भोजनेन ।

राजा । मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि ।

देवी । णत्थि भवदो अवराहो । अहं एव्व एत्थ अवरद्धा ।
नास्ति भवतोऽपराधः । अहमेव अत्र अपराद्धा ।
जा पडिऊलदंसणा भविअ अग्गदो दे चिट्ठामि ।
या प्रतिकूलदर्शना भूत्वा अग्रतः ते तिष्ठामि ।
इदो अहं गमिस्सं ।
इतोऽहं गमिष्यामि ।
(कोपं नाटयित्वा प्रस्थिता)

राजा ।

अपराधी नामाहं
प्रसीद रम्भोरु विरम संरम्भात् ।
सेव्यो जनश्च कुपितः
कथं नु दासो निरपराधः ॥ २१ ॥

भोजनेनाश्वासितः पिशाचोपि उज्झति किं पुनरेतत्पित्तमिति सम्बन्धः ।

अपराधीत्यादि । रम्भोरु ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् । अहमपराधी नाम अहमपराध्येव । प्रसीद प्रसन्ना भव । संरम्भात् रोषात् विरम विरता भव । स्वस्यापराधित्वं प्रतिपादयति–सेव्यजनश्चेत्यादि । सेव्यजनः स्वामी कुपितश्चेत् रुष्टो यदि दासः सेवकजनः कथं नु निरपराधः[1] अपराधरहितः । कथं न्वित्याक्षेपे । अपराध्येव भवतीत्यर्थः । अत्र स्त्रीणां मानापनयनोपायेषु साम प्रयुक्तमित्यनुसन्धेयम् । यथोक्तं[2] वसन्तराजीये–

साम्ना दानेन भेदेन नत्युपेक्षारसान्तरैः ।
मानापनयनं तासामुपायैः षड्भिराचरेत्[3] ॥

---

१ अनपराधः—क, ख. २ इति न धृतम्—क, ख. ३ °राभवेत्—क, ख.

(इति पादयोः पतति)

देवी । (आत्मगतम्) मा खु लहुहिअआ अहं अणुणअं बहुमण्णे ।
मा खलु लघुहृदयाहमनुनयं बहु मन्ये ।
किं दु अदक्खिणकिदस्स पच्छादावस्स भाएमि ।
किं तु अदाक्षिण्यकृतात् पश्चात्तापाद् बिभेमि ।
(राजानमपहाय सपरिवारा निष्क्रान्ता)

विदू० । पाउस-णदी विअ अप्पसण्णा गदा देवी । उट्ठेहि ।
प्रावृण्नदी इव अप्रसन्ना गता देवी । उत्तिष्ठ ।

राजा । (उत्थाय) वयस्य नेदमनुपपन्नम् । पश्य

प्रियवचनशतोपि योषितां दयितजनानुनयो रसादृते ।
प्रविशति हृदयं न तद्विदां मणिरिव कृत्रिमरागयोजितः[1] ॥

तत्र[2] चाटुवचः सामेति । अत्रैव सान्त्वनात्पर्युपासनमिति सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥

पादयोः पततीत्यत्र पूर्वप्रयुक्ते सामनि[3] व्यर्थे सति नतिर्नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । यथोक्तम्[4]—नतिः पादप्रणामः स्यात्[5] इति[6] ।

पश्चात्तापाद् बिभेमि । अत्र प्राकृते पञ्चम्यर्थे षष्ठी क्वचिदंसादेरित्युक्तत्वात् । अत्र देव्याः पश्चात्तापभीतिरुत्तराङ्कोपयोगित्वाद् बिन्दुरित्यनुसन्धेयम्[7] ।

वयस्य नेदमनुपपन्नम् । इदमुपपन्नमेवेत्यर्थः । इदंशब्देनाप्रसादगमनं परामृश्यते । प्रियवचनेत्यादि । दयितजनानुनयः दयितजनस्य प्रियजनस्य अनुनयः प्रार्थना प्रियवचनशतोऽपि प्रियाणि वचनशतानि यत्र स तथोक्तः । तादृशोऽपि रसादृते प्रेम्णा विना । प्रेमरहित इत्यर्थः । तद्विदां रसविदां योषितां हृदयं मनः न प्रविशति न संक्रामति । अत्रोपमामाह—तद्विदां मणिपरीक्षकाणां हृदयं कृत्रिमरागरूषितः कृत्रिमेण कृतकेन रागेण वर्णोत्कर्षेण रूषितः रञ्जितः मणिरिव रत्नमिव ॥२२॥

---

१ रूषितः—टीकापाठः ।
२ इति न धृतम्—क. ख.
३ सामनीत्यर्थे—ग, घ. अपपाठः ।
४ इति न धृतम्—क, ख.
५ पादयोः पतनं नतिः—इति दशरूपके (४ । ६२) ।
६ इत्यमरः—क, ख. अपपाठः ।
७ ०भीत्योरु०—क, ख । भीतिरु०—ग.

विदू० । अणुऊलं एत्थभवदो एदं । ण हु अक्खि-दुक्खिदो
अनुकूलमत्रभवत एतत् । न खलु अक्षिदुःखितः[1]
अभिमुहे दीवसिहं सहेदि ।
अभिमुखे दीपशिखां सहते ।

राजा । मा मैवम् । उर्वशीगतमनसोऽपि मे स एव देव्यां बहुमानः । किं तु प्रणिपातलङ्घनादहमस्यां धैर्यमवलम्बिष्ये ।

विदू० । चिट्ठदु दाव भवदो धीरदा । बुभुक्खिदस्स बम्हणस्स
तिष्ठतु तावत् भवतो धीरता । बुभुक्षितस्य ब्राह्मणस्य
जीविदं अवलम्बदु भवं । समओ खु ण्हाणभोअणं
जीवितमवलम्बतां भवान् । समयः खलु स्नानभोजनं
सेविदुं ।
सेवितुम् ।

राजा । (ऊर्ध्वमवलोक्य) गतमर्धं दिवसस्य ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी
निर्भिद्योपरि कर्णिकारमुकुलान्यालीयते[3] षट्पदः ।

प्रणिपातलङ्घनात् प्रणामानङ्गीकारात्, अहमप्यस्यां देव्यां धैर्यं धृतिम् अवलम्बिष्ये। अत्र प्रणामोपायेऽपि व्यर्थे उपेक्षा नामोपायः प्रयुक्त इत्यनुसन्धेयम् । यथोक्तम्–उपेक्षा[2] धैर्यधारणमिति ।

उष्णालुरित्यादि। शिखी मयूरः। व्रीह्यादिपाठादिनिः । उष्णालुः उष्णासहः सन्। शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने इत्यालुच् । तरोः शिशिरे शीतले मूलालवाले[4] निषीदति । षट्पदो भ्रमरः कर्णिकारमुकुलानि उपरि अग्रभागे निर्भिद्य विदलय्य आलीयते निलीनो

---

१ अक्षिदुःखितस्येत्यत्र प्राकृते पूर्वनिपातानियमाद् दुःखिताक्षस्येति विधेयम् इति नाथोक्तिश्चिन्त्या ।

२ स्यादुपेक्षावधीरणम् इति दशरूपके (४।६३) ।

३ ०शेरते षट्पदाः—इति नाथः ।

४ मूलकृतजलाधारे ।

स्यादालवालमावालमावाप इत्यमरः । इति नाथः ।

तप्तं वारि विहाय तीरनलिनीं कारण्डवः सेवते
क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः क्लान्तो जलं याचते ॥२३॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

भवति । कारण्डवः जलकुक्कुटः तप्तं वारि विहाय त्यक्त्वा तीरनलिनीं तटस्थां कमलिनीं सेवते भजते । क्रीडावेश्मनि लीलागृहे एष पुरोवर्ती पञ्जरशुकः क्लान्तः तान्तः । पिपासया ग्लान इत्यर्थः । जलं याचते प्रार्थयते ॥२३॥

इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते
विक्रमोर्वशीयव्याख्याने
द्वितीयोऽङ्कः ॥

—:*:—

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो भरतशिष्यौ)

प्रथमः । सखे पल्लव महेन्द्रसदनं गच्छतोपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः । अग्निशरणसंरक्षणाय स्थापितोऽहम् । अतः खलु पृच्छामि । अपि गुरोः प्रयोगेण दिव्या परिषदाराधिता ।

द्वितीयः । गालव ण आणे आराहिदा ण वत्ति । तस्सिं उण
गालव न जाने आराधिता न वेति । तस्मिन् पुनः
सरस्सई-किद-कव्वबन्धे लच्छी-सअंवरे तेसु तेसु
सरस्वतीकृतकाव्यबन्धे लक्ष्मीस्वयंवरे तेषु तेषु
रसन्तरेसु तम्मआ आसि । किं तु
रसान्तरेषु तन्मयी आसीत् । किं तु-

प्रथमः । सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः ।

द्वितीयः । आम तहिं उव्वसीए वअणं पमाद-क्खलिदं आसि ।
आम तस्मिन्नुर्वश्या वचनं प्रमादस्खलितमासीत् ।

प्रथमः । कथमिव ।

द्वितीयः । लच्छीभूमिआए वट्टमाणा उव्वसी वारुणीभूमिआए
लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमाना उर्वशी वारुणीभूमिकायां
वट्टमाणाए मेणआए पुच्छिदा । सहि समाअदा एदे
वर्तमानया मेनकया पृष्टा । सखि समागता एते
तेलोक्क-सुपुरिसा सकेसवा लोअवाला । कदमस्सिं दे
त्रैलोक्यसुपुरुषाः सकेशवा[1] लोकपालाः । कतमस्मिंस्ते
भावाहिणिवेसोत्ति ।
भावाभिनिवेश इति ।

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं मिश्रविष्कम्भं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—ततः प्रविशतीत्यादि । किन्तु आम[2] इत्यङ्गीकारे ।

---

१ भूमिका वेषपरिग्रहः । भूमिका रचनायां स्यान्मूर्त्यन्तरपरिग्रह इति विश्वः । इति नाथः ।

२ आमेति स्मरणे । आमा नुगुण्ये सरणे इति त्रिकाण्डी इति नाथः ।

प्रथमः । ततस्ततः ।

द्वितीयः । तदो ताए पुरिसोत्तमेति भणिदव्वे पुरूरवेत्ति
ततस्तया पुरुषोत्तम इति भणितव्ये पुरूरवसीति
णिग्गदा वाणी ।
निर्गता वाणी ।

प्रथमः । भवितव्यानुविधायीनीन्द्रियाणि । न खलु तामभिक्रुद्धो गुरुः ।

द्वितीयः । सा खु सत्ता उवज्झाएण । महिन्देण उण
सा खलु शप्ता उपाध्यायेन । महेन्द्रेण पुन-
रणुगहिदा ।
रनुगृहीता ।

प्रथमः । कथमिव ।

द्वितीयः । जेण मम उवदेसो तुए लङ्घिदो तेण ण दे दिव्वं
येन ममोपदेशः त्वया लङ्घितः तेन न ते दिव्यं
ठाणं हविस्सदित्ति उवज्झाअस्स सावो । महिन्देण
स्थानं भविष्यतीति उपाध्यायस्य शापः । महेन्द्रेण
उण पेक्खणावसाणे लज्जावणद-मुही भणिदा जस्सिं
पुनः प्रेक्षणावसाने लज्जावनत-मुखी भणिता यस्मिन्
बध्धभावा सि तस्स मे रण-सहाअस्स राएसिणो
बद्धभावासि तस्य मे रणसहायस्य राजर्षेः
पिअं एथ्थ करणिज्जं । सा तुमं जहाकामं पुरूरवसं
प्रियमत्र करणीयम् । सा त्वं यथाकामं पुरूरवस-
उवचिठ्ठ जाव सो तुइ दिठ्ठसंताणो भोदित्ति ।
मुपतिष्ठस्व यावत् स त्वयि दृष्टसंतानो भवेदिति ।

प्रथमः । सदृशं पुरुषान्तरविदो महेन्द्रस्य ।

प्रेक्षणावसाने नाट्याभिनयान्ते ।

द्वितीयः । (सूर्यमवलोक्य) कधा-पसङ्गेण अम्हेहिं अवरध्धा
कथाप्रसङ्गेन अस्माभिरपराद्धा[1]
अहिसेअ-वेला खु उवभ्भाअस्स । ता एहि से पास-
अभिषेकवेला खलूपाध्यायस्य । तदेहि अस्य पार्श्व-
परिवत्तिणो होम ।
परिवर्तिनौ भवावः ।

[इति निष्क्रान्तौ ।

विश्रविष्कम्भकः[2] ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी ।
सर्वः कल्ये वयसि यतते लब्धुमर्थान् कुटुम्बी
पश्चात्पुत्रैरपहृतभरः कल्पते विश्रमाय ।
अस्माकं तु प्रतिदिनमियं सादयन्ती शरीरं
सेवा कारापरिणतिरहो स्त्रीषु कष्टोधिकारः ॥१॥

सर्वः कल्य इत्यादि । कल्ये निरामये वयसि । पूर्ववयसीत्यर्थः । सर्वः कुटुम्बी । कुटुम्बः पुत्रपत्न्यादिपोष्यवर्गः[3]। सोऽस्यास्तीति कुटुम्बी । अर्थान् धनानि लब्धुं प्राप्तुं यतते व्याप्रियते। पश्चादपरे वयसि पुत्रैरपहृतभरः अपहृतः निरस्तः भरः कुटुम्बभारो यस्य स तथोक्तः विश्रमाय विश्रान्तये कल्पते संपद्यते । क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी। अस्माकं तु नः कञ्चुकिनां पुनः प्रतिदिनं दिने दिने। सर्वस्मिन्काले इत्यर्थः । शरीरं सादयन्ती क्षपयन्ती इयं सेवा कारापरिणतिः[4] कारया बन्धनगृहस्य

१ ०रुपरुद्धा--टीका ।

२ साहित्यदर्पणे तल्लक्षणं यथा—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य कीर्तितः ॥
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां संप्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥

३ पुत्रपत्न्यादि०—ग.

४ कारापरिणतिर्बन्धनालयरूपाऽभूत् । यतो वार्धकेऽपि मुक्तिः सुतरां नास्तीति भावः । इति नाथः ।

(परिक्रम्य) आदिष्टोऽस्मि सनियमया काशिराजपुत्र्या व्रतसम्पादनार्थं मया मानमुत्सृज्य निपुणिकामुखेन पूर्वं याचितो महाराजः। तदेव मद्वचनाद् विज्ञापयेति। यावदिदानीमवसितसन्ध्याजाप्यं महाराजं पश्यामि। (परिक्रम्य अवलोक्य च) रमणीयः खलु दिवसावसानवृत्तान्तो राजवेश्मनि। इह हि

उत्कीर्णा इव वासयष्टिषु निशानिद्रालसा बर्हिणो
धूपैर्जालविनिःसृतैर्वलभयः संदिग्धपारावताः।
आचारप्रयतः सपुष्पबलिषु स्थानेषु चार्चिष्मतीः
सन्ध्यामङ्गलदीपिका विभजते शुद्धान्तवृद्धाजनः ॥२॥

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा) अये इत एव प्रस्थितो देवः।

परिजनवनिताकरार्पिताभिः
परिवृत एष विभाति दीपिकाभिः।
गिरिरिव गतिमानपक्षलोपाद्
अनुतटपुष्पितकर्णिकारयष्टिः ॥ ३ ॥

परिणतिः परिणामः। अहो इत्याश्चर्ये। किञ्च स्त्रीषु अधिकारः नियोगः कष्टः कृच्छ्रः। कष्टे तु कृच्छ्रगहने इत्यमरः ॥१॥

उत्कीर्णा इत्यादि। निशानिद्रालसा बर्हिणः मयूराः वासयष्टिषु[1] निवासस्तम्भेषु उत्कीर्णा[2] इव उल्लिखिता इव। रचिता[3] इवेत्यर्थः। वलभयः सौधप्रदेशभेदाः जालविनिर्गतैः गवाक्षनिःसृतैः धूपैः सुरभिधूपैः सन्दिग्धपारावताः। संदिग्धाः संशयिताः पारावता यासु तास्तथोक्ताः। आचारप्रयतः आचारेण[4] प्रयतः[4] शुद्धान्तवृद्धाजनः शुद्धान्ते अन्तःपुरे वृद्धाजनः वृद्धस्त्रीजनः सपुष्पबलिषु पुष्पोपहारसहितेषु स्थानेषु उचितप्रदेशेषु अर्चिष्मतीः प्रकाशातिशयवतीः सन्ध्यामङ्गलदीपिकाः सन्ध्यायां मङ्गलार्थदीपान् विभजते विभक्ताः[5] करोति। तत्र तत्र निवेशयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

परिजनेत्यादि। स्पष्टोऽर्थः।

---

१ अतः परं निवासयष्टिषु इत्यधिकम्—ग.

२ उत्कीर्णाष्टङ्कव्यक्तीकृतस्वरूपाः इति नाथः।

३ इति न धृतम्—क, ख.

४ इति न धृतम्—क, ख.

५ विभक्तान्—ग. अपपाठः।

यावदेनमवलोकनमार्गे स्थितः प्रतिपालयामि ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा विदूषकश्च)

राजा । (आत्मगतम्)

कार्यान्तरितोत्कण्ठं[1] दिनं मया नीतमनतिकृच्छ्रेण ।
अविनोददीर्घयामा कथं नु रात्रिर्गमयितव्या ॥४॥

कञ्चु० । (उपगम्य) जयतु जयतु देवः । देवी विज्ञापयति-मणिहर्म्यपृष्ठे सुदर्शनश्चन्द्रः । तत्र संनिहितेन देवेन प्रतिपालयितुमिच्छामि यावद् रोहिणीसंयोग इति ।

राजा । आर्य लातव्य विज्ञाप्यतां देवी यस्ते छन्द इति ।

कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः । [इति निष्क्रान्तः ।

राजा । वयस्य किं परमार्थत एव देव्या व्रतनिमित्तोयमारम्भः स्यात् ।

विदू० । भो तक्केमि जाद-पच्छादावा तत्तभोदी वेदावदेसेण[2] भवदो पणिपाद-लङ्घणं पमुज्जिदु-कामत्ति[3] ।
भोः तर्कयामि जातपश्चात्तापा तत्रभवती व्रतापदेशेन भवतः प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्जितुकामेति ।

राजा । उपपन्नं भवानाह । तथा हि

अवधूतप्रणिपाताः पश्चात्संतप्यमानमनसोपि ।
निभृतैर्व्यपत्रपन्ते दयितानुनयैर्मनस्विन्यः[4] ॥५॥

कार्यान्तरित इत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

अवधूतेत्यादिः । स्पष्टार्थः ।

---

१ कार्यैं राजकृत्यैरन्तरिता स्थगिता उत्कण्ठा यस्मिन् इति नाथः ।

२ वदकम्मव्वदेसेण—टीका.

३ प्रमार्ष्टुकामेति इति पाण्डुरङ्गाश्रिता च्छाया चिन्त्या ।

४ दयितानुशयैः—इति नाथः । दयितविषयकैरनुशयैः पश्चात्तापैर्व्यपत्रपन्ते लज्जन्ते । विविधैरनुतप्यन्ते इति पाठे विविधैर्नानाप्रकारकैर्दयितानुशयैः प्रियानुबन्धैरनुतप्यन्ते पश्चात्तापवत्यो भवन्ति—इति च सः । परमुभयस्मिन् पाठेऽर्थपौनरुक्त्यं दुष्परिहरम् । पश्चात्तापस्य प्रथमार्धे उक्तत्वात् ।

तदादेशय मणिहर्म्यपृष्ठमार्गम् ।

विदू० । इदो इदो भवं । इमिणा गङ्गा-तरङ्ग-सस्सिरीएण
इत इतो भवान् । एतेन गङ्गा-तरङ्ग-सश्रीकेण
फलिह–मणि–सोवाणेण आरोहदु भवं पदोसावसर-
स्फटिक-मणि–सोपानेन आरोहतु भवान् प्रदोषावसर-
रमणिज्जं[1] मणि-हम्मिअं ।
रमणीयं मणिहर्म्यम् ।

राजा । आरोहाग्रतः ।

(सर्वे सोपानोपसर्पणं रूपयन्ति)

विदू० । (विलोक्य) भो पच्चासण्णेण चन्दोदएण होदव्वं । जह
भोः प्रत्यासन्नेन चन्द्रोदयेन भवितव्यम् । यथा
तिमिर-रेईअमाणं[2] पुव्व-दिसा-मुहं आलोअ-सुहअं दीसदि ।
तिमिररिच्यमानं पूर्वदिङ्मुखमालोकसुभगं दृश्यते ।

राजा । सम्यगाह भवान् ।

उदयगूढशशाङ्कमरीचिभि–
स्तमसि दूरमितः प्रतिसारिते ।
अलकसंयमनादिव लोचने
हरति मे हरिवाहनदिङ्मुखम् ॥६॥

विदू० । ही ही । भो एसो खण्ड-मोदअ-सस्सिरीओ उदिदो
ही ही । भो एष खण्डमोदकसश्रीक उदितो
राआ दुआदीणं ।
राजा द्विजातीनाम् ।

राजा । (सस्मितम्) सर्वत्रौदरिकस्याभ्यवहार्यमेव विषयः ।
(प्राञ्जलिः प्रणिपत्य) भगवन् क्षपानाथ ।

उदयगूढेत्यादि । स्पष्टोर्थः । प्रणिपत्य प्रणामं कृत्वा ।

---

१ पदोसरमणिज्जं—टीका.

२ रीअमाणं—टीका.

रविमावसते सतां क्रियायै
सुधया तर्पयते सुरान् पितॄंश्च ।
तमसां निशि मूर्छतां निहन्त्रे
हरचूडानिहितात्मने नमस्ते ॥७॥

विदू० । भो बम्हण-संकामिदक्खरेण[1] दे पिदामहेण अब्भणुण्णादो
भो ब्राह्मणसंक्रमिताक्षरेण ते पितामहेन अभ्यनुज्ञात
आसण-ट्ठिदो होहि जाव अहंपि सुहासीणो होमि ।
आसनस्थितो भव यावद् अहमपि सुखासीनो भवामि ।

राजा । (तथा विदूषकं परिगृह्य उपविष्टः । परिजनं विलोक्य) अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन । विश्राम्यन्तु भवत्यः ।

परि० । जं देवो आणवेदि ।
यद् देव आज्ञापयति ।

[इति निष्क्रान्तः

राजा । (चन्द्रमसमवलोक्य) वयस्य परं मुहूर्त्तादागमनं देव्याः । तद् विविक्ते कथयिष्यामि स्वामवस्थाम् ।

विदू० । णं दीसदि एव्व सा । किं दु तारिसं अणुराअं पेक्खिअ
ननु दृश्यत एव सा । किं तु तादृशम् अनुरागं प्रेक्ष्य
सक्कं आसाबन्धेण अत्ताणं धारेदुं ।
शक्यम् आशाबन्धेन आत्मानं धारयितुम् ।

रविमावसत इत्यादि । सतां सज्जनानां [2]क्रियायै अनुष्ठानाय रविं सूर्यम् आवसते संक्रामते । 'उपान्वध्याङ्वसः' इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । सुधया अमृतेन सुरान् देवान् पितॄन् पितृदेवताश्च तर्पयते प्रीणयते । निशि मूर्च्छतां प्रवर्धमानानां तमसां निहन्त्रे विनाशयित्रे हरचूडानिहितात्मने हरस्य चूडायां मौलौ निहितः विन्यस्तः आत्मा मूर्तिर्यस्य स तथोक्तः । तस्मै तुभ्यं नमः ॥७॥

---

१ बह्मणाणसंकामिदक्खरेण—टीका.

२ क्रियायै दार्शिकपिण्डपितृयज्ञादिक्रियाहेतवे इति नाथः ।

राजा । एवमेतत् । बलवान् पुनर्मम मनसोभितापः[1] ।

नद्या इव प्रवाहो
विषमशिलासंकटस्खलितवेगः[2] ।
विघ्नितसमागमसुखो
मनसिशयः शतगुणीभवति ॥८॥

विदू० । भो जहा परिहीअमाणेहिं अङ्गेहिं अहिअं सोहसि तहा
भो यथा परिहीयमानैरङ्गैरधिकं शोभसे तथा
अदूरे पियासमागमं ते पेक्खामि ।
अदूरे प्रियासमागमं ते प्रेक्षे ।

राजा । (निमित्तं सूचयित्वा) वयस्य
वचोभिराशाजननैर्भवानिव गुरुव्यथम् ।
अयं मां स्पन्दितैर्बाहुराश्वासयति दक्षिणः ॥६॥

विदू० । ण हु अण्णहा बम्हणस्स वअणं ।
न खलु अन्यथा ब्राह्मणस्य वचनम् ।

राजा । (सप्रत्याशस्तिष्ठति)
(प्रविश्य आकाशयानेन[3] अभिसारिकावेषा उर्वशी चित्रलेखा च)

एवमेतत् । अत्र उर्वशीप्राप्तिसंभावनाया गम्यमानत्वात् प्राप्त्याशा नाम तृतीयावस्था सूचिता ।

बलवान् खलु मे मनसोभिलाषः । अत्र प्रसञ्जितस्य बीजस्य प्राप्त्याशयान्वयाद्गर्भसन्धिरिति मन्तव्यमिति ।

नद्या इवेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

वचोभिरित्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र बाहुस्पन्दस्योर्वशीप्राप्तिहेतुत्वादनुमानं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

न खल्वन्यथा ब्राह्मणस्य दर्शनं ज्ञानम् ।

प्रविश्येत्यादि । किञ्चित् क्षीबा ईषन्मत्ता, अभिसारिकावेषा अभिसारिकाया

---

१ °भिलाषः—टीका.

२ विषमा निम्नोन्नताः शिलास्तद्रूपं संकटं तत्र स्खलितवेगः प्रतिबद्धरयः इति नाथः ।

३ अतः परं किंचित्क्षीबा इत्यधिकं टीकायाम् ।

उर्व० । (आत्मानं विलोक्य) हला चित्तलेहे अवि रोअदि दे अअं
हला चित्रलेखे अपि रोचते तेऽयं
मे अप्पाभरण-भूसिदो णीलंसुअपरिग्गहो अहिसारिआवेसो
मे अल्पाभरणभूषितो नीलांशुकपरिग्रहोऽभिसारिकावेषः।

चित्र० । णत्थि मे वाआ-विहवो पसंसिदुं । इदं तु चिन्तेमि ।
नास्ति मे वाग्विभवः प्रशंसितुम् । इदं तु चिन्तयामि ।
अवि णाम अहं पुरूरवा भवेअंति ।
अपि नाम अहं पुरूरवा भवेयमिति ।

उर्व० । सहि मदणो खु तुमं आणवेदि सिग्घं णेहि मं तस्स
सखि मदनः खलु त्वामाज्ञापयति शीघ्रं नय मां तस्य
सुहअस्स वसर्दिति ।
सुभगस्य वसतिम् इति ।

चित्र० । णं एदं परिवात्तिदं विअ केलास-सिहरं पिअदमस्स दे
नन्वेतत् परिवर्तितमिव कैलासशिखरं प्रियतमस्य ते
भवणं उवगदम्ह ।
भवनम् उपगते स्वः ।

उर्व० । तेण हि पहावदो जाणाहि दाव कहिं सो मम हिअअ-
तेन हि प्रभावात् जानीहि तावत् क्व स मम हृदय-
चोरो किं वा अणुचिठ्ठदित्ति ।
चोरः किं वा अनुतिष्ठतीति ।

चित्र० । (ध्यात्वा । आत्मगतम्) भोदु कीलिस्सं दाव एदाए । (प्रकाशम्)
भवतु क्रीडिष्यामि तावदेतया ।

वेष इव वेषो यस्यास्सा तथोक्ता । अभिसारिकालक्षणमुक्तं वसन्तराजीये-यथा-

मदेन मदनेनापि प्रेरिता शिथिलत्रपा
योत्सुकांभिसरेत्कान्तं सा भवेदभिसारिका ।
कुब्जां गणिकां प्रेष्यां यथार्हैर्वेषचेष्टितै
रागातिशयसम्पन्नां वर्णयेदभिसारिकाम् ॥ इति ॥

परिवर्तितमिव रूपान्तरेण परिणतमिव ।

हला एसो मणोरह-लध्ध-पिश्रा-समाश्रम-सुहं श्रणुहवन्तो
सखि एष मनोरथ-लब्ध-प्रिया-समागम-सुखमनुभवन्-
उवहोश्र-क्खमे श्रोश्रासे चिट्ठदि ।
उपभोगक्षमे अवकाशे तिष्ठति ।

उर्व० । (विषादं नाटयति)

चित्र० । मुध्धे[1] का उण श्रण्णा चिन्ता पिश्रा-समाश्रमस्स ।
मुग्धे का पुनरन्या चिन्ता प्रियासमागमस्य ।

उर्व० । (सोच्छ्वासम्) अदाक्खिणं संदेहदि मे हिश्रश्रं ।
अदाक्षिणं संदिग्धे मे हृदयम् ।

चित्र० । (विलोक्य) एसो मणि-हम्मिअ-गदो वअस्स-मेत्त-सहाश्रो
एष मणि-हर्म्य-गतो वयस्यमात्रसहायो

राएसी । ता एहि उवसप्पाम णं ।
राजर्षिः । तद् एहि उपसर्पाव एनम् ।

(उभे अवतरतः)

राजा । वयस्य रजन्या सह विजृम्भते मदनबाधा ।

उर्व० । अणिब्भिण्णत्थेण[2] इमिणा वअणेण आकम्पिदं मे
अनिर्भिन्नार्थेन अनेन वचनेन आकम्पितं मम
हिअअं । अन्तरिदा एव्व सुणाम से सेरालावं जाव णो
हृदयम् । अन्तरिते एव शृणुवोऽस्य स्वैरालापं यावन्नो
संसअ-च्छेदो होदि ।
संशयच्छेदो भवति ।

चित्र० । जं दे रोश्रदि ।
यत् ते रोचते ।

सखि एषः । अत्र कपटकल्पनाया गम्यमानत्वादभूताहरणं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

(चित्रलेखा)–हुमिति वितर्के । त्वां विनेतिशेषः । अत्र यथार्थकथनेन मार्गो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ हुम् । मुध्धे का उण अण्णा से चिन्ता समाश्रमसुहस्स—टीका.

२ अणवथ्थिदेण (अनवस्थितेन)—टीका.

विदू० । णं इमे अमिअ-गब्भा सेवीअन्दु चन्द-वादा ।
नन्वेते अमृत-गर्भाः सेव्यन्तां चन्द्र-पादाः ।

राजा । वयस्य एवमादिभिरनुपक्रम्योयमातङ्कः । पश्य

कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो
न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः[1] ।
मनसिजरुजं सा वा दिव्या ममालमपोहितुम्

उर्व० । का वा अवरा ।
का वा अपरा ।

राजा । रहसि लघयेदारब्धा वा तदाश्रयिणी कथा ॥१०॥

उर्व० । हिअअ दाणिं मं उज्झिअ इदो संकन्तेण तुए फलं
हृदय इदानीं मामुज्झित्वा इतः संक्रान्तेन त्वया फल-
उवलद्धं ।
मुपलब्धम् ।

विदू० । आम हंपि जदा सिहरिणीं[2] रसालं (अ) ण लहे तदा
आम अहमपि यदा शिखरिणीं रसालं (च) न लभे तदा
णं पत्थन्तो चिन्तयन्तो[3] आसासेमि ।
एतत् प्रार्थयमानः चिन्तयन्नाश्वसिमि ।

राजा । संपद्यत इदं भवतः ।

विदू० । भवंपि तं अचिरेण पाविस्सदि ।
भवानपि तामचिरेण प्राप्स्यति ।

राजा । सखे एवं मन्ये ।

कुसुमशयनमित्यादि । स्पष्टोर्थः । आमेत्यङ्गीकारे ।

---

१ 'यष्टिः शस्त्रान्तरे चैव हारे हारात्परेपि च' इति विश्वलोचन इति नाथः ।

२ मिठ्ठहरिणीमंसभोअणं—पाण्डुरङ्गधृतः कोशगतः पाठः । अस्माभिस्तु टीकाकृत्पाठ उपात्तः । अत्र नाथोप्यनुकूलः । एलालवङ्गकर्पूरादिसुरभिद्रव्यमिश्रितं दुग्धेन सह गालितं सितासंगतं दधि शिखरिणीत्युच्यते इति च सः ।

३ संकित्तअन्तो—पाण्डुरङ्गधृतः कोशगतः पाठः ।

चित्र० । सुणु असंतुट्ठे सुणु ।

श्रृणु असंतुष्टे श्रृणु ।

विदू० । कहं विअ ।

कथमिव ।

राजा ।

अयं तस्या रथक्षोभादंसेनांसो निपीडितः ।

एकः कृती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः ॥११॥

चित्र० । किं दाणिं विलम्बीअदि[1] ।

किम् इदानीं विलम्ब्यते ।

उर्व० । (सहसोपसृत्य) हला अग्गदोवि मम गदाए उदासीणो

हला अग्रतोपि मम गताया उदासीन

विअ महाराओ ।

इव महाराजः ।

चित्र० । (सस्मितम्) अदितुवरिदे अणुंक्खित्त-तिरक्खरिणीआ सि[2] ।

अतित्वरिते अनुत्क्षिप्ततिरस्करिणीकाऽसि ।

(नेपथ्ये) इदो इदो भट्टिणी ।

इत इतो भर्त्री ।

सर्वे । (कर्णं ददति) ।

उर्व० । (सह सख्या विषण्णा)

विदू० । अविहा[3] अविहा[3] उवट्ठिदा देवी । ता वाचं-जमो होदि ।

अविधा अविधा उपस्थिता देवी । तद् वाचंयमो भव ।

राजा । भवानपि संवृताकारमास्ताम् ।

अयं तस्या इत्यादि । स्पष्टोर्थः । अत्र वाक्यस्योत्कर्षवत्वादुदाहरणं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

गताया मम इत्यत्र 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी ।

---

१ विलंबेसि—टीका.

२ अणखित्त०—टीका । असंखित्ततिरक्खरिणी असि—इति नाथः ।

३ भो वअस्स—टीका.

उर्व० । हला किं एत्थ करणिज्जं ।
सखि किमत्र करणीयम् ।

चित्र० । अलं आवेएण । अन्तरिदा वयं । उववास-
अलम् आवेगेन । अन्तर्हिते आवाम् । उपवास-
णिअम-वेसा राएसि-महिसी दीसदि । ता ण एसा
नियमवेषा राजर्षिमहिषी दृश्यते । तद् नैषा
इह चिरं चिट्ठिस्सदि ।
इह चिरं स्थास्यति ।

(ततः प्रविशति औपहारिकहस्तपरिजना देवी)

देवी । (परिक्रम्य अवलोक्य च) हञ्जे णिउणिए एसो रोहिणी
हञ्जे निपुणिके एष रोहिणी-
संयोएण अहिअं सोहदि भअवं मिअ-लञ्छणो ।
संयोगेन अधिकं शोभते भगवान् मृगलाञ्छनः ।

चेटी । णं देवीसहिदो भट्टा विसेसरमणिज्जो । (परिक्रामति)
ननु देवीसहितो भर्ता विशेषरमणीयः ।

विदू० । (दृष्ट्वा) भो ण जाणामि सत्थि-वाअणं देइत्ति
भो न जानामि स्वस्तिवाचनं ददातीति
आदु वद-व्ववदेसेण मुक्क-रोसा भवदो पणिपाद-
अथवा व्रतव्यपदेशेन मुक्तरोषा भवतः प्रणिपात-
लङ्घणं पमज्जिदु-कामत्ति अज्ज मे अक्खीणं
लङ्घनं प्रमार्ष्टुकामेति अद्य मम अक्ष्णोः

अन्तर्हिते आवाम् । अत्र शङ्कायाः गम्यमानत्वात्संभ्रमो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ °किसा (कृशा)—टीका.

२ भज्ज—टीका.

३ उत—टीका.

४ वदकम्मव्ववदेसेण—टीका.

५ इत्येतद् आदु इत्यतोनन्तरं पठति पाण्डुरङ्गः ।

सुहदंसणा देवी ।
सुखदर्शना देवी ।

राजा । (सस्मितम्) उभयमपि घटते । तथापि भवता यत् पश्चादभिहितं तन्मां प्रति भाति । यदत्र भवती

सितांशुका मङ्गलमात्रभूषणा
पवित्रदूर्वाङ्कुरलाञ्छितालका ।
व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना
मयि प्रसन्ना वपुषैव लक्ष्यते ॥१२॥

देवी । (उपगम्य) जेदु जेदु अज्जउत्तो ।
जयतु जयतु आर्यपुत्रः ।

परि० । जेदु जेदु भट्टा ।
जयतु जयतु भर्ता ।

विदू० । सत्थि भोदीए ।
स्वस्ति भवत्यै ।

राजा । स्वागतं देव्यै । (तां हस्तेन गृहीत्वा उपवेशयति)

उर्व० । हला इअं ठाणे देवीसद्देण उवअरीअदि । ण किंपि
हला इयं स्थाने देवीशब्देन उपचर्यते । न किमपि
परिहीअदि सचीए ओजस्सिदाए ।
परिहीयते शच्या ओजस्वितया ।

चित्र० । साहु असूआ-परम्मुहं मन्तिदं ।
साधु असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम् ।

देवी । अज्जउत्तं पुरोकरिअ कोवि वद-विसेसो मए संपादणीओ ।
आर्यपुत्रं पुरस्कृत्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः ।
ता मुहुत्तं उवरोधो सहीअदु ।
तद् मुहूर्त्तम् उपरोधः सह्यताम् ।

सितांशुकेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ शुभदर्शना इति पाण्डुरङ्गादिभिराश्रिता छाया ।

राजा । मा मैवम् । अनुग्रहः खलु नोपरोधः ।

विदू० । ईरिसो[1] सत्थि-वाअणवन्तो उवरोहो बहुसो होदु ।

ईदृशः स्वस्तिवाचनवान् उपरोधो बहुशो भवतु ।

राजा । किंनामधेयमेतद् देव्या व्रतम् ।

देवी । (निपुणिकामवेक्षते)

निपुं० । भट्टा पिआणुप्पसादणं णाम ।

भर्तः प्रियानुप्रासदनं नाम ।

राजा । (देवीं विलोक्य)

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं
व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम् ।
प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः
स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते ॥१३॥

उर्व० । महन्तो खु से इमस्सि बहुमाणो[2] ।

महान् खल्वस्य एतस्यां बहुमानः ।

चित्र० । अइ मुग्धे अण्ण-संकन्त-प्पेम्माणो णाअरिआ[3] अहिअं

अयि मुग्धे अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिका अधिकं

दक्खिणा होन्ति ।

दक्षिणा भवन्ति ।

देवी । (सस्मितम्) णं इमस्स वद-परिग्गहस्स अअं पहावो जं

नन्वेतस्य व्रतपरिग्रहस्य अयं प्रभावो यद्

एत्तिअं मन्तावदो अज्जउत्तो ।

एतावद् मन्त्रित आर्यपुत्रः ।

अनेनेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र सान्त्वनस्य कथनात्संग्रहो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ जदि ण सत्थिवाअणवन्तो तदा एसो उवरोहो होदि—इति टीकापाठः ।

२ सरिसि एव्व एसा आकिदी बहुमाणस्स इत्यधिकम्—टीका.

३ अतः परम् वि (अपि) इत्यधिकम्—टीका.

विदू० । विरमदु भवं । ण जुत्तं सुहासिदं पच्चाचरिदुं ।
विरमतु भवान् । न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम् ।

देवी । दारिआओ उवणेध ओवहारिअं जाव मणिहम्मिअ-गदे चन्दपादे अच्चेमि ।
दारिका उपनयत औपहारिकं यावद् मणिहर्म्यगतां-श्चन्द्रपादान् अर्चामि ।

परि० । एसो गन्धकुसुमादिउवहारो ।
एष गन्धकुसुमाद्युपहारः ।

देवी । (नाट्येन गन्धपुष्पादिभिश्चन्द्रपादानभ्यर्च्य) हञ्जे इमे[1] ओवहारिअ-मोदए अज्जमाणवअं लम्भावेहि ।
हञ्जे एतान् औपहारिक-मोदकान् आर्यमाणवकं[2] लम्भय ।

परि० । जं देवी आणवेदि । अज्ज-माणवअ एदं दाव दे ।
यद् देवी आज्ञापयति । आर्यमाणवक एतत् तावत् ते ।

दारिका उपनयतौपहारिकम् । उपहारः समर्पणं प्रयोजनमस्येति ठक् प्रत्ययः । एसाहं दे वन्दामि । एषाहं त्वां वन्दे । प्राकृते क्वचिदसादेरिति द्वितीयार्थे षष्ठी ।

---

३ पच्चाचक्खिदुं (प्रत्याख्यातुं)—टीका.

१–१ इमं ओवहारिअं मोअअसरावं—टीका.

२ अत्राणौ कर्तुर्णिचि कर्मत्वं न प्राप्नोति लभेरगत्यर्थत्वात् इति चेन्मन्यसे, शृणु वामनवचनैर्बोध्यसे—

लभेर्गत्यर्थत्वाण्णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥ (५।२।८)

अस्त्ययं लभिः, यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह । अस्ति च यो गत्युपसर्जनां प्राप्तिमाहेति । अत्र पूर्वस्मिन्पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिचि अणौ यः कर्ता तस्य गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा । यथा—

दीर्घिकासु कुमुदानि विकासं लम्भयन्ति शिशिराः शशिभासः ।

द्वितीये तु पक्षे गत्यर्थत्वालाभाल्लभेर्णिच्यणौ कर्तुर्न कर्मसंज्ञा । यथा—

सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् ।
द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥

(शिशुपालवधे)

विदू० । (मोदकशरावं गृहीत्वा) सत्थि भोदीए । बहुफलो दे
स्वस्ति भवत्यै । बहुफलस्त-

उववासो होदु ।
वोपवासो भवतु ।

देवी । अज्जउत्त इदो दाव ।
आर्यपुत्र इतस्तावत् ।

राजा । अयमस्मि ।

देवी । (राज्ञः पूजामभिनीय प्राञ्जलिः प्रणिपत्य) एसा अहं देवदा-मिहुणं
एषाहं देवता-मिथुनं

रोहिणी-मिअ-लञ्छणं सक्खीकरिअ अज्ज उत्तं
रोहिणी-मृगलाञ्छनं साक्षीकृत्य आर्यपुत्रम्

अणुप्पसादेमि । अज्ज-प्पहुदि जं इत्थिअं अज्जउत्तो
अनुप्रसादयामि । अद्य प्रभृति यां स्त्रियम् आर्यपुत्रः

पत्थेदि जा अज्जउत्तस्स समाअम-प्पणइणी ताए
प्रार्थयते या आर्यपुत्रस्य समागमप्रणयिनी तया

मए पीदिबन्धेण वत्तिदव्वंति ।
मया प्रीतिबन्धेन वर्तितव्यमिति ।

उर्व० । अम्हहे ण आणे किं-परं से वअणंति । मम
अहो न जाने किंपरम् अस्या वचनमिति । मम

उण विस्सासविसदं हिअअं संवुत्तं ।
पुनर्विश्वासविशदं हृदयं संवृत्तम् ।

चित्र० । सहि महाणुहावाए पदि-व्वदाए अब्भणुण्णादो
सखि महानुभावया पतिव्रतया अभ्यनुज्ञातः

किंपरं कस्मिन्नर्थे तात्पर्यवत् । अनुनयपरं वा आक्षेपपरं वेत्यर्थः अभ्यनुज्ञात एव । अनेनाक्षेपपरं न भवतीति गम्यते ।

१-१ एसा हं दे वन्दामि—टीका । इदं पुनरुक्तं प्राञ्जलिः प्रणिपत्य इत्यनेन गतार्थत्वात् ।

२ विसेसविसदं—टीका

अणन्तराओ दे पिअ-समाअमो हविस्सदि ।
अनन्तरायः ते प्रियसमागमो भविष्यति ।

विदू० । (अपवार्य) छिन्नहत्थो मच्छे पलाइदे णिव्विण्णो
छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते निर्विण्णो
धीवरो भणादि धम्मो मे हविस्सदित्ति (प्रकाशम्)
धीवरो भणति धर्मो मे भविष्यतीति ।

देवी । मूढं[1] अहं खु अत्तणो सुहावसाणेण[1] अज्जउत्तं
मूढ अहं खलु आत्मनः सुखावसानेन आर्यपुत्रं
णिव्वुदसरीरं कादुं इच्छामि । एत्तिएण[2] चिन्तेहि
निर्वृतशरीरं कर्तुम् इच्छामि । एतावता चिन्तय
दाव पिओ[2] ण वत्ति ।
तावत् प्रियो न वेति ।

राजा । दातुं वा प्रभवसि माम्
अन्यस्मै हर्तुमेव[3] वा दासम् ।
नाहं पुनस्तथा त्वं
यथा हि मां शङ्कसे भीरु ॥१४॥

देवी । होहि वा मा वा । जधा-णिद्दिट्ठं संपादिदं पिआणु-
भव वा मा वा । यथानिर्दिष्टं संपादितं प्रियानु-
प्पसादणं वदं । दारिआओ एध गच्छम्ह । (प्रस्थिता देवी)
प्रसादनं व्रतम् । दारिका एत गच्छामः ।

दातुं वेत्यादि । त्वमन्यस्मै मां दातुं प्रभवसि त्वमेव हर्तुं वा प्रभवसि । वेति पक्षान्तरे । भीरु अधीरे मयि मद्विषये यथा विशङ्कसे अहं पुनर्न तथा तथा-विधो न ॥१४॥

१—१ मूढ अहं अत्तणो सुहाचरणेण—टीका.

२—२ एत्तिएण से ण आणामि पीडा वा—टीका.

३ कर्तुमेव—पाण्डुरङ्गधृतः पाठः । अत्रेदं विचार्यम् । अदासस्य सतो दासीकरणं युज्येत नाम । स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते (३ । १३) इत्यत्र दासत्वं प्रतिपन्नवतः पुरूरवसो नेदं घटते । अतो नायं समञ्जसः पाठः ।

राजा । प्रिये न खलु प्रसादितोऽस्मि यदि संप्रति विहाय गम्यते ।

देवी । अज्जउत्त अलङ्घिद-पुव्वो मए णिअमो ।

आर्यपुत्र अलङ्घितपूर्वो मया नियमः ।

[निष्क्रान्ता सपरिवारा देवी ।

उर्व० । हला पिअ-कलत्तो राएसी । तह वि[1] हिअअं णिवत्तेदुं

सखि प्रियकलत्रो राजर्षिः । तथाऽपि हृदयं निवर्तयितुं

ण सक्कुणोमि ।

न शक्नोमि ।

चित्र० । किं[2] उण तुए णिरासाए णिवत्तीअदि[2] ।

किं पुनः त्वया निराशया निवर्त्यते ।

राजा । (आसनमुपेत्य) वयस्य न खलु दूरं गता देवी ।

विदू० । भण विस्सद्धं जं सि वत्तुकामो । असभ्भोत्ति वेज्जेण[3]

भण विस्रब्धं यदासि वक्तुकामः । असाध्य इति वैद्येन

आदुरो विअ[3] सेरं मुत्तो भवं तत्तहोदीए ।

आतुर इव स्वैरं मुक्तो भवांस्तत्रभवत्या ।

राजा । अपि नामोर्वशी-

उर्व० । अज्ज किदथ्था भवे ।

अद्य कृतार्था भवेत् ।

राजा ।

गूढा नूपुरशब्दमात्रमपि मे कान्ता श्रुतौ पातयेत्
पश्चादेत्य शनैः कराम्बुजवृते कुर्वीत वा लोचने ।
हर्म्येऽस्मिन्नवतीर्य साध्वसवशान्मन्दायमाना बला-
दानीयेत पदात्पदं चतुरया सख्या ममोपान्तिकम् ॥

गूढेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

१ ण उण—पाण्डुरङ्गधृतः कोशगतः पाठः ।

२ किं मुधा ठिरसोहिदो अप्पा खिन्दीअदि—टीका.

३–३ परिछिदिअ आदुरो विअ वेज्जेण—टीका. नाशोप्येवम्

उर्व० । हला इमं दाव से मणोरहं संपादइस्सं ।
सखि इमं तावदस्य मनोरथं संपादयिष्यामि ।
(पृष्ठतो गत्वा राज्ञो नयने संवृणोति)

चित्र० (विदूषकं संज्ञापयति)

राजा । (स्पर्शं रूपयित्वा) सखे नारायणोरुसंभवा सेयं वरोरूः ।

विदू० । कहं भवं अवगच्छदि ।
कथं भवानवगच्छति ।

राजा । किमत्राज्ञेयम् ।

अङ्गमनङ्गक्लिष्टं
सुखयेदन्या न मे करस्पर्शात् ।
नोच्छ्वसिति तपनकिरणै-
श्चन्द्रस्येवांशुभिः कुमुदम् ॥१६॥

उर्व० । (हस्तावपनीय उत्तिष्ठति । किंचिदपसृत्य) जेदु जेदु महाराओ
जयतु जयतु महारराजः ।

राजा । सुन्दरि स्वागतम् । (एकासने उपवेशयति)

चित्र० । अवि सुहं वअस्सस्स ।
अपि सुखं वयस्यस्य ।

राजा । नन्वेतदुपपन्नम् ।

उर्व० । हला देवीए दिण्णो महाराओ । तदो से पणअवदी विअ
सखि देव्या दत्तो महाराजः । ततोऽस्याः प्रणयवती इव
सरीर-संपक्कं गदम्हि । मा खु मं पुरोभाइणिं समत्थेहि ।
शरीरसंपर्कं गतास्मि । मा खलु मां पुरोभागिनीं समर्थयस्व ।

अङ्गमनङ्गमिति । स्पष्टोर्थः । अत्र सांचिन्त्यमानस्यार्थासिद्धेः क्रम इति सन्ध्यङ्ग-मुक्तं भवति ।

---

१ नाथस्त्वेवं पूर्वार्धं पठति—
अन्यत्कथमिव पुलकैः कलितं मम गात्रकं करस्पर्शात् ।

२–२ पिअसरीरसंगदम्हि—टीका.

३ पुरोभागिच्चि—टीका.

विदू० । कहं इह ज्जेव तुम्हाणं अत्थमिदो सुज्जो ।
कथमिहैव युवयोरस्तमितः सूर्यः ।

राजा । (उर्वशीमवलोक्य)

देव्या दत्त इति यदि
व्यापारं व्रजसि मे शरीरेऽस्मिन् ।
प्रथमं कस्यानुमते
चोरितमेतत् त्वया हृदयम् ॥१७॥

चित्र० । वअस्स णिरुत्तरा एसा । संपदं मह विण्णप्पं[1] सुणीअदु ।
वयस्य निरुत्तरा एषा । साम्प्रतं मम विज्ञाप्यं श्रूयताम् ।

राजा । अवहितोऽस्मि ।

चित्र० । वसन्ताणन्तरे उण्ह[2]-समए भअवं सुज्जो मए उवचरि[3]-
वसन्तानन्तरे उष्णसमये भगवान् सूर्यो मयोपचरि-
दव्वो । ता जहा इअं मे पिअ-सही सग्गस्स ण उक्कण्ठेदि
तव्यः । तद् यथा इयं मे प्रियसखी स्वर्गस्य नोत्कण्ठते
तहा वअस्सेण कादव्वं ।
तथा वयस्येन कर्तव्यम् ।

विदू० । किं वा सग्गे सुमरिदव्वं । ण वा अण्हीअदि ण वा
किं वा स्वर्गे स्मर्तव्यम् । न वा अश्यते न वा
पीअदि । केवलं अणिमिसहिं णअणेहिं मीणा
पीयते । केवलमनिमिषैर्नयनैः मीना
विडम्बीअन्दि ।
विडम्ब्यन्ते ।

देव्येत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र देवीप्रसङ्गेन व्यवहितस्य बीजस्य पुनर्योजनादाक्षेपो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ विण्णावणा—टीका.

२ इदु-(ऋतु-)—टीका.

३ उवासिदव्वो—टीका.

राजा । भद्रे

अनिर्देश्यसुखः स्वर्गः कस्तं विस्मारयिष्यति ।
अनन्यनारीसामान्यो दासस्त्वस्याः पुरूरवाः ॥

चित्र० । अणुगहिदम्हि । हला उव्वसि अकादरा भविअ
अनुगृहीतास्मि । सखि उर्वशि अकातरा भूत्वा
विसज्जेहि मं ।
विसर्जय माम् ।

उर्व० । (चित्रलेखां परिष्वज्य) सहि मा खु मं विसुमरेहि ।
सखि मा खलु मां विस्मर ।

चित्र० । (सस्मितम्) वअस्सेण संगदा तुमं एव्व एदं मए जाचिदव्वा[1]
वयस्येन संगता त्वमेव एतद् मया याचितव्या ।
(राजानं प्रणम्य निष्क्रान्ता)

विदू० । दिट्ठिआ मणोरह-संपत्तीए वड्ढदि भवं ।
दिष्ट्या मनोरथसंपत्त्या वर्धते भवान् ।

राजा । इयं तावद् वृद्धिर्मम । पश्य ।

सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-
मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम् ।
अस्याः सखे चरणयोरहमद्य कान्तम्
आज्ञाकरत्वमधिगम्य यथा कृतार्थः ॥१६॥

उर्व० । णत्थि मे विहवो अदो पिअदरं मन्तिदुं ।
नास्ति मे विभवः अतः प्रियतरं मन्त्रयितुम् ।

राजा । (उर्वशीं हस्तेनावलम्ब्य) अहो विरुद्धसंवर्धन ईप्सितलाभो नाम ।

पादास्त एव शशिनः सुखयन्ति गात्रं
बाणास्त एव मदनस्य ममानुकूलाः ।

अनिर्देश्यसुख इत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

सामन्तत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ भविदव्वा—टीका.

संरम्भरूक्षमिव सुन्दरि यद्यदासीत्[1]

त्वत्संगमेन मम तत्तदिवानुनीतम् ॥२०॥

उर्व० । अवरध्धम्हि चिरकारिआ अज्जउत्तस्स ।

अपराद्धास्मि चिरकारिका आर्यपुत्रस्य ।

राजा । मा मैवम् ।

यदेवोपनतं दुःखात्सुखं तद्रसवत्तरम् ।

निर्वाणाय तरुच्छाया तप्तस्य हि विशेषतः ॥२१॥

विदू० । भो सेविदा पदोस-रमणीआ चन्द-वादा । समओ खु

भोः सेविताः प्रदोषरमणीयाः चन्द्रपादाः । समयः खलु

दे वास-घर-पवेसस्स ।

ते वासगृहप्रवेशस्य ।

राजा । तेन हि सख्यास्ते मार्गमादेशय ।

विदू० । इदो इदो भवदी । (इति निष्क्रामन्ति)

इत इतो भवती ।

राजा । सुन्दरि इयमिदानीमभ्यर्थना ।

उर्व० । कहं विअ ।

कथमिव ।

राजा । अनुपनतमनोरथस्य पूर्वं

[2]शतगुणितामिव मे गता त्रियामा[2] ।

पादास्त एवेति । स्पष्टोर्थः ।

यदेवोपनतमिति । स्पष्टोर्थः ।

---

१ संरम्भरूक्षं रोषदारुणम्, अनुनीतं कृतसान्त्वनम् इति नाथः ।

२–२ शतगुणितामिव मे गता त्रियामा इति टीकाकृत्पाठः श्रेयस्त्वात्परिगृहीतः । पाण्डुरङ्गस्तु शतगुणितेव गता मम त्रियामा इति पठति । अत्रोभयत्र वाक्ये समानधर्मत्वेन विवक्षितं प्रसरणं न्यग्भवति । टीकाकृत्पाठ एव च विधेयत्वेन निर्देशात् साधूद्भवतीति विशदं विदुषाम् ।

यदि तु तव समागमे तथैव
प्रसरति सुभ्रु ततः कृती भवेयम् ॥२२॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

॥ तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

अनुपनतेत्यादि । अनुपनतमनोरथस्य अनुपनतः अप्राप्तः मनोरथः अभिलषितोऽर्थो येन स तथोक्तः, तस्य मे पूर्वमस्मात्समागमात् प्रथमं त्रियामा रात्रिः शतगुणितां शतगुणित्वं गतेव प्राप्तेव । एका रात्रिः शतरात्रितुल्यकालतां गतेत्यर्थः । हे सुभ्रु[1] इदानीं तव समागमे सत्यपि सा रात्रिः तथैव शतगुणैव प्रसरति यदि प्रयाति चेत् ततस्तस्माद्धेतोः कृती कृतार्थो भवेयम् । अत्रेयं सूचना उत्तराङ्क[2]कथोपयोगित्वाद्बिन्दुरित्यवगन्तव्यम् ॥२२॥

॥ इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति काटवयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये
विक्रमोर्वशीयव्याख्याने
तृतीयोऽङ्कः ॥

---

१ सुभ्रु इत्यत्र भ्रूशब्दस्योवङ्स्थानीयत्वात् 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' इति नदीसंज्ञाप्रतिषेधात् 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं नास्ति इति ह्रस्वः प्रामादिक इति केचित् । अन्ये तु 'अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम्' इत्यत्र अलाबूः कर्कन्धूः इत्यूकारान्तादप्यूङ्प्रत्ययमुदाजहार भाष्यकारः । एतस्मादेव ज्ञापकात्क्वचिदूकारान्तस्याप्यूङन्तत्वान्नदीत्वे ह्रस्वत्वमित्याहुः । अत एवाह वामनः 'ऊकारान्तादप्यूङ् प्रवृत्तेः' इति कुमारे (५ । ४३) श्लोकटीकायां मल्लिनाथः ।

२ उत्तराङ्कोप°—क, ख.

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विमनस्का चित्रलेखा सहजन्या च)

सह० । (चित्रलेखां विलोक्य) सहि मिलाअमाण-सदवत्तस्स
सखि म्लायमानशतपत्रस्य
विअ दे मुहस्स छाआ हिअअस्स अस्सत्थदं
इव ते मुखस्य च्छाया हृदयस्य अस्वस्थतां
सूएदि । ता कहेहि णिव्वेद[1]-कारणं । सम-दुक्खा
सूचयति । तत् कथय निर्वेदकारणम् । समदुःखा
भविदुं इच्छामि ।
भवितुमिच्छामि ।

चित्र० । अच्छरा-वार-पज्जाएण इह भअवदो सुज्जस्स
अप्सरोवारपर्यायेण इह भगवतः सूर्यस्य
पादमूलोवट्ठाणं[2] वट्टेदित्ति बलिअं खु उव्वसीए
पादमूलोपस्थानं वर्तत इति बलवत् खलु उर्वश्या
उक्कण्ठिदह्मि ।
उत्कण्ठितास्मि ।

सह० । जाणे वो अण्णोण्णं[3]-सिणेहं । तदो तदो ।
जाने युवयोरन्योन्यस्नेहम् । ततस्ततः ।

चित्र० । तदो इमाइं दिवसाइं को णु खु से[4] वुत्तन्तोत्ति
तत एतेषु दिवसेषु को नु खल्वस्या वृत्तान्त इति

अथ चतुर्थाङ्कः ।

कविरिदानीमान्तरमङ्कारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—ततः प्रविशतीत्यादि ।

---

१ णिव्वुदि०—टीका.

२ ०वट्ठाणे वट्टन्ती—टीका.

३ अण्णोण्ण-गदं वो सिणेहं—टीका.

४ इवि नाधरत् पाण्डुरङ्गः । इदं च नोपेक्ष्यमिति वचनं नापेक्षते।

पणिधाण-ट्ठिदाए[1] मए[1] अच्चाहिदं उवलध्धं ।
प्रणिधानस्थितया मया अत्याहितमुपलब्धम् ।

सह० । (सावेगम्) कीरिसं विअ ।
कीदृशमिव ।

चित्र० । उव्वसी किल[2] तं[2] रदि-सहाअं राएसिं अमच्चेसु
उर्वशी किल तं रतिसहायं राजर्षिम् अमात्येषु
णिवेसिद-रज्ज-धुरं गेण्हिअ गन्धमादण-वणं विहरिदुं
निवेशितराज्यधुरं गृहीत्वा गन्धमादनवनं विहर्तुं
गदा ।
गता ।

सह० । सो णाम संभोओ जो तारिसेसु पदेसेसु । तदो तदो ।
स नाम संभोगो यः तादृशेषु प्रदेशेषु । ततस्ततः ।

चित्र० । तहिं खु मन्दाइणीए पुलिणेसु गदा सिअदा-
तत्र खलु मन्दाकिन्याः पुलिनेषु [3]गता सिकता-
पव्वद-केलीहिं कीलमाणा विज्जाधर-दारिआ उदयवदी
पर्वतकेलिभिः[3] क्रीडन्ती विद्याधरदारिका उदयवती
णाम देण राएसिणा णिज्झाइदत्ति कुविदा उव्वसी ।
नाम तेन राजर्षिणा निध्यातेति कुपिता उर्वशी ।

सह० । होदव्वं । दूरारूढो खु पणओ असहणो । तदो तदो ।
भवितव्यम् । दूरारूढः खलु प्रणयोऽसहनः । ततस्ततः ।

चित्र० । तदो भट्टिणो अणुणअं अपडिवज्जमाणा गुरु-साव-
ततो भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना गुरुशाप-

गन्धमादनो नाम हिमवत्पुरस्यौषधिप्रस्थस्योपवनम् । तथा चोक्तं कुमारसंभवे—
यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः । इति ॥

---

१ ०दिट्ठाए ताए—टीका.
२–२ कीडिदुं—टीका.
३–३ इति न धृतम्—टीका.

संमूढ-हिअआ इत्थिआ-जण-परिहरणिज्जं कुमारवणं[1]
संमूढहृदया स्त्रीजनपरिहरणीयं कुमारवनं
पइट्ठा। पवेसाणन्तरं च काणणोवन्तवत्ति-लदाभावेण
प्रविष्टा। प्रवेशानन्तरं च काननोपान्तवर्ति-लताभावेन[2]
परिणदं से रूवं।
परिणतमस्या रूपम्।

सह०। णत्थि विहिणो अलङ्घणिज्जं। तस्स अणुराअस्स
नास्ति विधेरलङ्घनीयम्। तस्य अनुरागस्य
अअं णाम एक्क-वदे ईरिसो अणत्थो। अह किमवत्थो
अयं नाम एकपद ईदृशो ऽनर्थः। अथ किमवस्थः
सो राएसी।
स राजर्षिः।

चित्र०। तस्सिं एव्व काणणे पियदमं विचिणन्तो अहोरत्ते[3]
तस्मिन्नेव कानने प्रियतमां विचिन्वन्नहोरात्राणि
अदिवाहेदि। इमिणा उण णिव्वुदाणंपि उक्कण्ठा-
अतिवाहयति। एतेन पुनर्निर्वृतानामपि उत्कण्ठा-
कारिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि।
कारिणा मेघोदयेन [4]अनर्थाधीनो[4] भविष्यति।

सह०। सहि तारिसा आकिदि-विसेसा चिरं दुक्ख-भाइणो
सखि तादृशा आकृतिविशेषाश्चिरं दुःख-भागिनो
ण होन्ति। अवस्सं किंपि अणुग्गहे-णिमित्तं[5]
न भवन्ति। अवश्यं किमपि अनुग्रहनिमित्तं

---

१ इत्थिआणं—टीका.

२ कारणन्तरणिव्वत्तिणा (कारणान्तरनिर्वर्तिना)—टीका.

३ अहोरत्तं वट्टदि—टीका.

४ को णाम से अवत्थो—टीका.

५ अणुग्गहित्तअं—टीका.

भूओवि समाअम-कारणं हविस्सादि । ता एहि
भूयोपि समागमकारणं भविष्यति। तद् एहि
उदउम्मुहस्स भअवदो सुज्जस्स उवट्ठाणं करेह्म ।
उदयोन्मुखस्य भगवतः सूर्यस्य उपस्थानं कुर्वः ।

[इति निष्क्रान्ते ।

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति उन्मत्तवेषो राजा)

राजा । आः दुरात्मन् रक्षस्तिष्ठ तिष्ठ क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसि । हन्त शैलशिखराद् गगनमुत्पत्य बाणैर्मामभिवर्षति । (विभाव्य)

नवजलधरः संनद्धोयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥१॥

भूयोपि समागमकारणं भविष्यति । अत्र समागमस्यावश्यम्भावित्वनिश्चयान्नियताप्तिरिति चतुर्थ्यवस्था सूचिता ।

ततः प्रविशतीत्यादि । आ इति कोपे । क्व मे प्रियतमामादाय गच्छसीत्यत्र गम्यमानस्य बीजस्य नियताप्तिसमन्वयादवमर्शसन्धिरिति मन्तव्यम् ।

नवजलधर इत्यादि । सन्नद्धः सन्नाहवान् अयं पुरोवर्ती नवजलधरः नूतनमेघ एव । दृप्तनिशाचरः दृप्तः उद्धतः स चासौ निशाचरश्च स[1] न भवति । दूराकृष्टमिदं पुरोवर्ति सुरधनुः इन्द्रायुधमेव । शरासनं कार्मुकं न भवति नाम । नामेति संभावनायाम् । पटुस्तीव्रः अयं पुरोवर्त्यपि[2] धारासारः धारासंपात एव । बाणपरम्परा न भवति । कनकनिकषस्निग्धा कनकस्य सुवर्णस्य निकषो [3]घृष्टरेखा तद्वत् स्निग्धा रुचिरा इयं पुरोवर्तिनी च तडित्सौदामिन्येव । मम प्रिया उर्वशी न भवति ॥१॥

---

१ इति न धृतम्—क.

२ ०वर्ती—क.

३ घृष्ट०—क.

(विचिन्त्य) क्व नु खलु रम्भोरूर्गता स्यात् ।

तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता[1] दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः ।
तां हर्तुं विबुधद्विषोपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं ।
सा चात्यन्तमदर्शनं नयनयोर्यातेति कोयं विधिः ॥

(दिशोवलोक्य सनिश्वासम्) अये परावृत्तभागधेयानां दुःखं दुःखानुबन्धि । कुतः

अयमेकपदे तया वियोगः
प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभि-
र्भवितव्यं च निरातपर्द्धिरम्यैः ॥३॥

(विहस्य) मुधैव खलु मनसः परितापवृद्धिरुपेक्ष्यते । यथा मुनयोपि व्याहरन्ति राजा कालस्य कारणमिति । तत् किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि । अथ वा प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति । कथमिव ।

विद्युल्लेखाकनकरुचिरं श्रीवितानं ममाभ्रं
व्याधूयन्ते निचुलतरुभिर्मञ्जरीचामराणि ।

तिष्ठेत्कोपवशादिति । स्पष्टोर्थः । तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीमित्यनेन स्वशक्तिकथनाद् व्यवसायो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

अयमेकपदे इत्यादि । एकपदे एकस्थाने । एकक्षण इत्यर्थः । निरातपर्द्धिरम्यैः निर्गता आतपस्य ऋद्धिः सामग्री येषां तानि तथोक्तानि तानि च[2] तानि रम्याणि च[2] तैरहोभिर्दिनैः भवितव्यम् भाव्यम् ॥३॥

विद्युल्लेखेत्यादि । विद्युल्लेखाकनकरुचिरं विद्युदेव लेखारूपं कनकं तेन रुचिरम् ।

---

१ प्रभावपिहिता तिरस्करिण्यादिविद्याप्रभावेणाच्छन्ना—इति नाथः ।

२–२ इति नास्ति—ग, घ.

घर्मच्छेदात् पटुतरगिरो बन्दिनो नीलकण्ठा
धारासारोपनयनपरा नैगमाः सानुमन्तः ॥४॥

भवतु। किमेवं परिच्छदश्लाघया । यावदस्मिन् कानने तां प्रियामन्वेषयामि । (विलोक्य) हन्त व्यवसितस्य मे संदीपनमिव संवृत्तम्। कुतः

आरक्तराजिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दली सलिलगर्भैः ।
कोपादन्तर्बाष्पे स्मरयति मां लोचने तस्याः ॥५॥

इतो गतेति कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या।

पद्भ्यां स्पृशेद्वसुमतीं यदि सा सुगात्री
मेघाभिवृष्टसिकतासु वनस्थलीषु ।
पश्चान्नता गुरुनितम्बतया ततोऽस्या
दृश्येत चारुपदपङ्क्तिरलक्तकाङ्का ॥६॥

(परिक्रम्य अवलोक्य च सहर्षम्) उपलब्धमुपलक्षणं येन तस्याः कोपनाया मार्गोऽनुमीयते ।

हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभि-
र्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम् ।
च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं
शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥७॥

अभ्रं मेघः मम श्रीवितानं श्रीमद्वितानम् । नैगमाः वणिजः । नागरौ वणिग्नैगमौ समौ इत्यमरः ॥४॥

आरक्तराजिभिरित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

पद्भ्यामित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

उपलक्षणमुपलक्षकम् । उपलब्धं प्राप्तम् ।

हृतोष्ठरागैरित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ नैगमः क्षुरेवदान्तवणिग्वाणिज्यनागरे—इति विश्वः ।

(विभाव्य) कथम्। सेन्द्रगोपं नवशाद्वलमिदम्। कुतो नु खलु निर्जने वने प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या। (दृष्ट्वा) अये आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणमारूढः

आलोकयति पयोदान्
प्रबलपुरोवाततांडितशिखण्डः।
केकागर्भेण शिखी
दूरोन्नमितेन कण्ठेन ॥८॥

(उपेत्य) यावदेनं पृच्छामि।

नीलकण्ठ ममोत्कण्ठा[1] वनेऽस्मिन् वनिता त्वया।
दीर्घापाङ्गा सितापाङ्ग दृष्टा दृष्टिक्षमा भवेत् ॥९॥

कथमदत्त्वा प्रतिवचनं नर्तितुं[2] प्रवृत्तः[3]। किं नु खलु हर्षकारणमस्य (विचिन्त्य) भवतु विदितमेतत्।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाविप्रणाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽस्य जातः।
रतिविगलितबन्धे केशहस्ते सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे किं करोत्येष बर्ही ॥१०॥

आलोकयतीत्यादि। कण्ठेनेत्युपलक्षणे तृतीया ॥८॥

नीलकण्ठेत्यादि। उत्कण्ठामुत्कलिकाम्। प्रियादर्शनौत्सुक्यमित्यर्थः। हर अपनय। दृष्टिक्षमा दर्शनयोग्या। दृष्टा भवेदित्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥[3]९॥

प्रवृत्तः नर्तितुं प्रक्रान्तः। आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तप्रत्ययः।

मृदुपवनेत्यादि। मत्प्रियाविप्रणाशात्[4] मम प्रियाया विप्रणाशात् तिरोधानात्। 'नाशः क्षये तिरोधाने' इत्यमरः ॥१०॥

१ हरोत्कण्ठाम्—टीका. २ प्रनृत्तः—टीका.

३ अत्र नीलकण्ठेत्यादिश्लोके नाथव्याख्या—सितापाङ्ग धवलदृगन्त नीलकण्ठ मयूर। अस्मिन्वने दीर्घापाङ्गा आकर्णपूर्णनयनान्ता। दृष्टिक्षमा दृष्टौ दर्शने क्षमा दर्शनयोग्या...दृष्टा भवेदिति ममोत्कण्ठाऽस्ति।

४ अत्र विनाशशब्दोऽमङ्गलव्यञ्जकत्वादश्लील इति प्रकाशकृत्प्राकाशयदिदं पद्यं पददोषेषु। तत्र पूर्वश्लोके दृष्टिक्षमेत्यत्र जीवितसन्देहस्योक्तत्वात्कथमदत्त्वैव प्रतिवचन-

भवतु । परव्यसनानिर्वृतं न खल्वेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य) इयमातपान्तसंधुक्षितमदा जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता । विहङ्गमेषु पण्डिता जातिरेषा । यावदेनामभ्यर्थये ।

त्वां कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति
मानावभङ्गनिपुणं त्वममोघमस्त्रम् ।
तामानय प्रियतमां मम वा समीपे
मां वा नयाशु कलभाषिणि यत्र कान्ता ॥११॥

किमाह[1] भवती । कथं त्वामेवमनुरक्तं विहाय गतेति । शृणोतु भवती ।

कुपिता न तु कोपकारणं
सकृदप्यात्मगतं स्मराम्यहम् ।

परव्यसननिर्वृतं परदुःखसुखितम् एनं मयूरं न प्रक्ष्यामि खलु । अनेन दोषस्य प्रख्यापितत्वादपवादो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । आतपात्यये वर्षागमे सन्धुक्षितमदा सन्दीपितमदा ।

त्वां कामिनामित्यादि । मदनदूतिं मन्मथदूतिकाम् । दूतिशब्द[2] इकारान्तोऽप्यस्ति । तथा चोक्तं रघुवंशे—'तेन दूतिविदितं निषेदुषा' इति । 'एत्य दूतिकृतमार्गदर्शन' इति च । अमोघमनिरर्थकम् । साधकमित्यर्थः । अस्त्रमायुधम् । कामस्येति शेषः ॥११॥

कुपितेत्यादि । कुपिता रुष्टा सकृदपि एकवारमपि आत्मकृतं कोपकारणं तु न स्मरामि । असति कोपकारणे कथं कुपितेत्याह । योषितां रमणेषु प्रियेषु प्रभुता स्वाम्यं

मित्यत्र प्रतिवचनाप्रदानपुरःसरं नर्तनारम्भाज्जीवितसन्देहस्य तावदवस्थानादेतस्मिन्नेव च पद्ये 'निःसपत्नोऽस्य जातः' इति सिद्धवदुक्तत्वाद्राज्ञश्चोन्मादातिशयरूपप्रकृष्टतरकारणवशाद्विप्रलम्भपोषकृदेवैतत्पदमिति न काश्चित्तदुक्तदोषलेशावकाश इति प्रतिभाति इति नाथः ।

१ इदमाकाशभाषितम् । तल्लक्षणं यथा—
किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् ।
श्रुत्वेवानुक्तमप्येतत्तत्स्यादाकाशभाषितम् ॥

२ 'दूतिर्दूती च दूतिका' इति रूपचिन्तामणिः इति नाथः । ङीबन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद् ह्रस्वः । अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिरम् । इति केचित् । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणाद् ह्रस्वः । इति वल्लभः । इति रतिदूतिपदेषु कोकिलाम् (४।१६) इत्यत्र कुमारसम्भवटीकायां मल्लिनाथः ।

प्रभुता रमणेषु योषितां
न हि भावस्खलितान्यपेक्षते ॥१२॥

कथं कथाच्छेदकारिणी स्वकार्य एव सक्ता ।

महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः
प्रणयमगणयित्वा यन्ममापद्गतस्य ।
अधरमिव मदान्धा पातुमेषा प्रवृत्ता
फलमभिमुखपाकं राजजम्बूद्रुमस्य ॥१३॥

एवं गतेपि प्रियेव मे मञ्जुस्वनेति न कोपोस्याम् । इतो वयम्-(परिक्रामितकेन । कर्णं दत्त्वा) अये दक्षिणेन[1] प्रियाचरणनिक्षेप-शंसी नूपुररवः । यावदत्र गच्छामि (परिक्रम्य) अहो धिक् धिक् ।

मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेतसाम् ।
कूजितं राजहंसानां नेदं नूपुरशिञ्जितम्[2] ॥१४॥

भाव[3]स्खलितानि भावस्य प्रेम्णः स्खलितानि चलनानि नायिकान्तरदर्शनादीनि नापेक्षते नाकाङ्क्षति । कारणाभावेऽपि तासां कोपः संपद्यत इत्यर्थः ॥१२॥

महदपीत्यादि । महदपि बहुलमपि परदुःखं परव्यथा सम्यक् साधु शीतलं अनुष्णम् । उद्वेजकं न भवतीत्यर्थः । अन्यस्येति शेषः । आहुः[4] ब्रुवन्ति । लौकिका इति शेषः । यद् यस्माद् आपद्गतस्य मम प्रणयं प्रार्थनाम् अगणयित्वा अनादृत्य मदान्धा एषा परभृता राजजम्बूद्रुमस्य जम्बूविशेषस्य अभिमुखपाकम् अभिमुखः पाको यस्य तत्तथोक्तं तत्फलम् अधरमिव पातुं प्रवृत्ता उद्युक्ता ॥१३॥

मेघश्यामेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

---

१ दक्षिणेनेत्येनप्प्रत्ययान्तो निपातः ।

२ स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां च शिञ्जितम् । इत्यमरः ।

३ अत्र रङ्गनाथः—रमणेषु प्रियेषु योषितां स्त्रीणां प्रभुता प्रभुत्वं भावस्खलितान्य-भिप्रायस्खलितानि नापेक्षते नेच्छति । अभिप्रायस्यान्यथाभावे ताः कुप्यन्ति किमुतान्यथाचरण इति भावः, इति व्याचष्टे ।

४ इमं प्रथमचरणमन्यथा व्याख्याति नाथः, तद्यथा—
लोका हि महदपि परकीयं दुःखं कष्टं शीतलमिति यद्वदन्ति तत्सम्यक् समीचीन-मित्यर्थः ।

x एतन्मूला स्मृतिः—
बह्वर्थेष्वभियुक्तेन सर्वत्र व्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

भवतु । यावदेते मानसोत्सुकाः पतत्रिणः सरसो नोत्पतन्ति तावदेतेभ्यः प्रियाप्रवृत्तिरवगमयितव्या । (उपेत्य) भो भो जल-विहंगमराज ।

पश्चात्सरः प्रति गमिष्यसि मानसं तत्
पाथेयमुत्सृज बिसं ग्रहणाय भूयः ।
मां तावदुद्धर शुचो दयिताप्रवृत्त्या
स्वार्थात् सतां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव ॥१५॥

यथोन्मुखो विलोकयति मानसोत्सुकेन मया न लक्षिते-त्येवं वचनमाह ।

यदि हंस गता न ते नतभ्रूः
सरसो रोधसि दर्शनं प्रिया मे ।
मदखेलपदं[1] कथं नु तस्याः
सकलं चोर गतं त्वया गृहीतम् ॥१६॥

× हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥१७॥

पश्चात्सर इत्यादि । पाथेयं पथि हितं । 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्' इति ढञ् प्रत्ययः । बिसं मृणालं भूयो ग्रहणाय पुनर्ग्रहणार्थम् उत्सृज त्यज । गृहीतं बिसमुत्सृज्य ममोत्तरं दत्त्वा पश्चाद् गृहाण इत्यर्थः । दयिताप्रवृत्त्या प्रियावार्तया हेतुना मां शुचः शोकात् उद्धर उत्तारय । अत्रार्थान्तरमाह—सतां सज्जनानां स्वार्थात् स्वकार्यात् प्रणयिक्रियैव प्रणयिनां प्रार्थयितॄणां क्रियैव कार्यनिर्वर्तनमेव गुरुतरा श्रेष्ठतरा ॥१५॥

यदि हंसेत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । अत्र तर्जनस्य गम्यमानत्वाद् द्युतिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

हंसेत्यादि । हे हंस मे कान्तां प्रियां प्रयच्छ अर्पय । अर्पणे कारणमाह—यस्मादस्या गतिः गमनं त्वया हृता गृहीता । तस्मात्प्रयच्छेति संबन्धः । गतिमात्र-हरणे सर्वा कान्ता कथमर्पयितव्येत्याशङ्क्यास्मिन्नर्थे न्यायमाह—यद् यद् द्रव्यम्

---

१ मदेन खेला कामक्रीडा येषु (इति नाथः) तानि मदखेलानि । मदखेलानि पदानि यस्मिंस्तद्गतं मदखेलपदम् ।

(विहस्य) एष चोरानुशासी राजेति भयादुत्पतितः ।
(परिक्रम्य) अयमिदानीं प्रियासहायश्चक्रवाकः । तावदेनं पृच्छामि ।
रथाङ्गनामन् वियुतो रथाङ्गश्रोणिबिम्बया ।
अयं त्वां पृच्छति रथी[1] मनोरथशतैर्वृतः ॥१८॥
कथं कः क इत्याह । मा[2] तावत् । न खलु विदितोहमस्य ।
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।
स्वयं वृतः पतिर्द्वाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥१९॥

अभियुज्यते ऽनेन गृहीतमिति निर्दिश्यते । अभियोक्तेति शेषः । तत् सर्वं द्रव्यं विभावितैकदेशेन[3] विभावितोऽङ्गीकारितः एकदेशः हृतद्रव्यैकदेशो यस्य स तथोक्तः तेन चोरेण देयम् अभियोक्त्रे प्रत्यर्पणीयम् ।

तथा चोक्तं याज्ञवल्क्येन,—

निह्नुतेऽभिहितं नैकमेकदेशविभावितः ।
दाप्यः सर्वं नृपेणार्थं न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥१७॥ इति ॥

रथाङ्गनामन्नित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

क कः इति चक्रवाकरुतानुकरणम् । एतदस्य स्वाभाविकमिति अज्ञात्वा त्वं कः क इत्येष मामधिक्षिपतीत्याशङ्कते ।

अये तावदित्यादि । अहमस्य चक्रवाकस्य तावन्न विदितः न ज्ञातः । अत्र काकुरनुसन्धेया ।

सूर्याचन्द्रमसावित्यादि । यस्य मे सूर्याचन्द्रमसौ मातामहपितामहौ[4] सूर्यो मातामहः चन्द्रः पितामहः । किञ्च योऽहमुर्वश्या च भुवा च द्वाभ्यां स्वयं वृतः आत्मनैव स्वीकृतः पतिः प्रियः । 'धवः प्रियः पतिर्भर्ता' इत्यमरः । सोऽहमिति

---

१ रथी रथवान् महारथो वा—इति नाथः ।

२ अये—टीका.

३ विभावितो दृष्टः एकदेशश्चोरितद्रव्यांशो यस्मिन्—इति नाथः । यदभियुज्यते स्वामिना चोरे चोरितत्वेनारोप्यते इति च सः ।

४ कृतयुगादौ सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नापरनामा इलो नाम राजा मृगयासङ्गादूरनिवारितमुमावनमेकाकी प्रविष्टमात्रः स्त्री बभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं दृष्ट्वा बुधः कामातुरः स्वाश्रमं नीत्वा तस्यां पुरूरवसं पुत्रमजीजनत्—इति भविष्योत्तरपुराणकथाप्रथा इति नाथः ।

कथं तूष्णीं स्थितः । भवतु । उपालप्स्ये तावदेनम् ।

सरसि नलिनीपत्रेणापि त्वमावृतविग्रहां
ननु सहचरीं दूरे मत्वा विरौषि समुत्सुकः ।
इति च भवतो जायास्नेहात् पृथक्स्थितिभीरुता
मयि च[1] विधुरे भावः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः ॥२०॥

सर्वथा मदीयानां भागधेयानां विपर्ययेण प्रभावप्रकाशः । यावदन्यमवकाशमवगाहे । (पदान्तरे स्थित्वा) भवतु न तावद् गच्छामि ।

इदं रुणद्धि[2] मां पद्ममन्तः कूजितषट्पदम् ।
मया दष्टाधरं तस्याः ससीत्कार[3]मिवाननम् ॥२१॥

भवतु । अस्मिन्नेव कमलाध्यासिनि मधुकरे प्रणयित्वं करिष्ये । इतो गतस्यानुशयो मा भूदिति ।

पूर्वेण संबन्धः । सूर्याचन्द्रमसावित्यत्र देवताद्वन्द्वे चेत्यानङ् । अत्र विकत्थनाया गम्यमानत्वाद्विचलनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥१९॥

सरसीत्यादि । सरसि कासारे नलिनीपत्रेणापि बिसिनीदलेनापि आवृतविग्रहां च्छादितदेहां सहचरीं चक्रवाकीं त्वं दूरे विप्रकृष्टे । स्थितामिति शेषः । मत्वा विरौषि ननु आक्रन्दसि खलु । भवतः तव जायास्नेहात् प्रियानुरागात् पृथक्स्थितिभीरुता[4] भिन्नदेशनिवासकातरता इति च इदं-रूपा । उक्तरूपेत्यर्थः । विधुरे वियुक्ते मयि तु[5] भावः तवाभिप्रायः कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखः उर्वशीवार्ताविमुखः ॥२०॥

इदमित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ तु—टीका.

२ रुणद्धि अग्रे गन्तुं न प्रयच्छति—इति नाथः ।

३ सीत्कारः कष्टाभिव्यञ्जकदन्तघटनाजनितशब्दानुकरणम्—इति नाथः ।

४ पृथक्स्थितिर्भिन्नावस्थानं तेन भीरुता भयशीलत्वम्—इत्यत्र नाथः ।

५ त्वद्—घ.

मधुकर मदिराक्ष्याः शंस तस्याः प्रवृत्ति-

(विभाव्य)

वरतनुरथ वा ते नैव दृष्टा प्रिया मे ।
यदि सुरभिमवाप्स्यस्तन्मुखोच्छ्वासगन्धं
तव रतिरभविष्यत् पुण्डरीके किमस्मिन् ॥२२॥

साधयामस्तावत् । (परिक्रामितकेन) एष नीपस्कन्धनिषण्णहस्तः करिणीसहायो नागराजस्तिष्ठति । अस्मात् प्रियोदन्तमुपलप्स्ये । (विलोक्य) भवतु न त्वरा कार्या ।

अयमचिरोद्गतपल्लवम्
उपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन ।
अभिलषतु तावदासव-
सुरभिरसं सल्लकीभङ्गम् ॥२३॥

(क्षणमात्रं स्थित्वा) हन्त कृताह्निकः संवृत्तः । भवतु पृच्छामि ।

मदकल युवेतिशशिकला
गजयूथप यूथिकाशबलकेशी ।

मधुकरेत्यादि । सुरभिं घ्राणतर्पणं तन्मुखोच्छ्वासगन्धम् अपास्यो यदि आस्वादयिष्यश्चेत् । अस्मिन् पुण्डरीके तव रतिः प्रीतिः अभविष्यत् किम् अजनिष्यत[3] किम् । न भवेदित्यर्थः । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ इति लृङ्[4] ॥२२॥

अयमचिरोद्गतेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ °मपास्यः—काटयवेमः पाण्डुरङ्गश्च । अत्र जलं दहतीत्यादाविव योग्यताभावात्कोशगतोप्ययं पाठो नोपादेयः । अतो रङ्गनाथधृतः पाठ इहादृतः ।

२ कलभकरोरूः—टीका.

३ इति न धृतम्—क, घ.

४ अत्र श्लोके नाथव्याख्यायां विशेषः—युवतिशशिकलेत्यनेन युवतीनां तारकात्वं शशिकलेत्यनेन च निष्कलङ्कता द्योत्यते । स्थिरयौवनत्वं तु देवतात्वादेव ।

स्थिरयौवना स्थिता ते
दूरालोके सुखालोका ॥२४॥

(सहर्षम्) अनेन स्निग्धमन्द्रेण गर्जितेन प्रियोपलम्भशंसिना समाश्वासितोऽस्मि । साधर्म्याच्च त्वयि मे भूयसी प्रीतिः ।

[1]मामाहुः पृथिवीभृतामधिपतिं नागाधिराजो भवान्
अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति भवतो दानं ममाप्यर्थिषु ।
स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेयं वशा
सर्वं मामनु ते प्रियाविरहजां त्वं तु व्यथां मानुभूः॥२५॥

सुखमास्तां भवान् । साधयामस्तावत् । (पार्श्वतो दृष्टिं दत्त्वा) अये सुरभिकन्दरो नाम विशेषरमणीयः सानुमानालोक्यते । प्रियश्चायमप्सरसाम् । अपि नाम सुतनुरस्योपत्यकायामुपलभ्येत ।

(परिक्रम्य अवलोक्य च) हन्त मदीयैर्दुरितपरिणामैर्मेघोऽपि शतह्रदाशून्यः संवृत्तः । तथापि शिलोच्चयमेतमपृष्ट्वा न निवर्तिष्ये ।

अपि वनान्तरमल्पकुचान्तरा
श्रयति पर्वत पर्वसु संनता ।

मदकलेत्यादि । मदकल मदोत्कट गजयूथप कलभकरोरूः कलभस्य करिपोतस्य करवदूरू यस्याः सा तथोक्ता । ऊरूत्तरपदादौपम्ये इत्यूङ् । यूथिकाशबलकेशी यूथिकाभिः पुष्पविशेषैः शबलाः चित्राः केशा यस्याः सा तथोक्ता । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति ङीष् ॥२४॥

मामाहुरिति । स्पष्टोर्थः ।

---

१ मामाहुरिति । विशेषेण उच्छिन्ना न भवतीत्यव्युच्छिन्ना पृथ्वी महती प्रवृत्तिरादरो यस्मिंस्तत् । पक्षे प्रवृत्तिरुद्गमो यस्य—इति नाथः ।

इदमनङ्गपरिग्रहमङ्गना
पृथुनितम्ब नितम्बवती तव ॥२६॥

कथं तूष्णीमास्ते। शङ्के विप्रकृष्टो न शृणोतीति। समीपेस्य गत्वा पुनरेनं पृच्छामि । (परिक्रम्य)

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया[1] ॥२७॥

(आकर्ण्य सहर्षम्) कथं यथाक्रमं दृष्टेत्याह । भवानपि अतः प्रियतरं शृणोतु। क्व तर्हि मम प्रियतमा । (नेपथ्ये तदेवाकर्ण्य) हा धिक् । ममैवायं कन्दरमुखविसर्पी प्रतिशब्दः ।

(विषादं रूपयित्वा) श्रान्तोस्मि । अस्यास्तावद् गिरिनद्यास्तीरे स्थितस्तरङ्गवातमासेविष्ये । इमां नवाम्बुकलुषामपि स्रोतोवहां पश्यतो मे रमते मनः ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं या[2]ति स्खलितमभिसं[3]धाय बहुशो
नदीभावेनेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥२८॥

अपि वनान्तरमित्यादि । पर्वसु गुल्फादिसन्धिषु सन्नता निमग्ना । निगूढग्रन्थिरित्यर्थः । अनङ्गपरिग्रहं मन्मथस्वमिदं वनान्तरमपि श्रयति भजति । अपिः प्रश्ने ॥ २६ ॥

सर्वक्षितिभृतामित्यादि । मया विरहिता त्वया दृष्टेत्यत्र प्रश्नार्थे काकुरनुसन्धेया । एतदेव प्रतिध्वनौ सति त्वया विरहिता मया दृष्टेत्युत्तरवत् प्रतिभाति च । शेषमुभयत्र समानम् ॥२७॥

तरङ्गेत्यादि । यथाविद्धम् आविद्धं कुटिलं यथा भवति तथा [4]यान्ती सेयमुर्वशी

---

१ अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरत्वेन योजितम् । त्रिगताख्यं वीथ्यङ्गं चेदम् । तथा चाह साहित्यदर्पणकृत्—

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः । इति नाथः ।

२ यान्ती—टीका, ३ °मनुसन्धाय—टीका. ४ भ्रमन्ती—ग.

भवतु । याचिष्ये तावदेनाम् । (अञ्जलिं कृत्वा)

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः
प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः ।
कथमपराधलवं मम पश्यसि
त्यजसि मानिनि दासजनं यतः ॥[1]२६॥

अथ वा परमार्थसरिदेवैषा । न खलूर्वशी पुरूरवसमपहाय समुद्राभिसारिणी भविष्यति । भवतु । अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि । यावदमुमेव प्रदेशं गच्छामि यत्र मे नयनयोः सुनयना तिरोभूता । (परिक्रम्य अवलोक्य) हन्त दृष्टमुपलक्षणं तस्या मार्गस्य ।

रक्तकदम्बः सोयं
प्रियया घर्मान्तशंसि[2] यस्यैकम् ।
कुसुममसमग्रकेसर-
विषममपि कृतं शिखाभरणम् ॥३०॥

(विलोक्य) इमं तावत् प्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं सारङ्गमासीन-मभ्यर्थये ।

बहुशः बहु[3] बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति शस् । स्खालितमपराधम् । ममेति शेषः । अनुसन्धाय स्मृत्वा असहना असहिष्णुः सती नदीभावेन सरिद्रूपेण परिणता विकारं गता । स्वरूपमुत्सृज्य रूपान्तरं प्राप्तेत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् ॥[4]

त्वयि निबद्धेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

रक्तकदम्ब इत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ अत्र श्लोके रङ्गनाथः—निबद्धरतेर्नितरां सक्तचित्तस्य । प्रियवादिनः प्रियभाषणपरस्य । प्रणयस्य प्रीतेर्भङ्गात्पराङ्मुखं चेतोऽन्तःकरणं यस्य ।

२ रक्तकदम्बो हि वर्षासु कुसुमितो भवति—इति नाथः ।

३ इति न धृतम्—क, ग.

४ अत्र तरङ्गेत्यादिश्लोके नाथः—

यथाशब्दः कोपव्यञ्जकेषु तरङ्गेत्याद्याविद्धमित्यन्तेषु विशेषणेषु योज्यः ।

कृष्णशारच्छविर्योऽसौ दृश्यते काननश्रिया ।
वनशोभावलोकाय कटाक्ष इव पातितः ॥३१॥

(विलोक्य) किं नु खलु मामवधीरयन्निव अन्यतोमुखः संवृत्तः । (दृष्ट्वा)

अस्यान्तिकमायान्ती
शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा ।
तामयमनन्यदृष्टि-
र्भुग्नग्रीवो विलोकयति ॥ ३२ ॥

हंहो यूथपते

अपि दृष्टवानसि मम प्रियां वने
कथयामि ते तदुपलक्षणं शृणु ।
पृथुलोचना सहचरी यथैव ते
सुभगं तथैव खलु सापि वीक्षते ॥३३॥

कथमनादृत्य मद्वचनं कलत्राभिमुखं स्थितः । उपपद्यते । परिभवास्पदं दशाविपर्ययः । इतो वयम्—(परिक्रामितकेन अवलोक्य) शिलाभेदान्तरगतं किमेतदालोक्यते ।

कृष्णशार इत्यादि । कृष्णा नीला शारा कर्बुरा छविः कान्तिः यस्य स तथोक्तः यः सारङ्गो हरिणो दृश्यते, असौ काननश्रिया वनलक्ष्म्या मेघकालावलोकाय पातितः प्रसारितः कटाक्ष इव ॥३१॥

स्वस्यान्तिकमित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

हंहो इत्यामन्त्रणे ।

अपि दृष्टवानिति । स्पष्टोर्थः ।

---

१ मेघकालाव°—टीका.

प्रभालेपी नायं हरिहतमृगस्यामिषलवः
स्फुलिङ्गः स्याद[1]ग्नेर्गहनम[2]भिवृष्टं पुनरिदम् ।

(विभाव्य)

अये रक्ताशोकस्त[3]बकसमरागो मणिरयं
यमुद्धर्तुं पूषा व्यवसित इवालम्बितकरः ॥३४॥

हरति मे मनः । आदास्ये तावदेनम् । अथवा

मन्दारपुष्पैरधिवासितायां
यस्याः शिखायामयमर्पणीयः ।
सैव प्रिया संप्रति दुर्लभा मे
किमेनमस्रोपहतं करोमि ॥३५॥

प्रभालेपीत्यादि । प्रभाया लेपः छुरणमस्यास्तीति स तथोक्तः । अयं पुरोवर्ती हरिहतमृगस्य आमिषलवः मांसखण्डः न भवति । तस्य प्रभालेपित्वासंभवात् । अग्नेः स्फुलिङ्गः कणो वा न भवति । वेति पक्षान्तरे । यतः यस्मात् इदं गहनं वनम् अभिवृष्टं मेघसिक्तम् । तस्मान्नेति संबन्धः ।

एवं [5]सन्दिह्य निश्चिनोति-(अये इत्यादि)

अये इत्यामन्त्रणे । रक्ताशोकप्रसवसमरागः रक्ताशोकस्य प्रसवेन कुसुमेन समो रागो रक्तिमा यस्य स तथोक्तः । अयं पुरोवर्ती मणिः पद्मरागः । उत्प्रेक्षयापि तदेव द्रढयति—पूषा सूर्यः आलम्बितकरः सन् यं मणिमुद्धर्तुम् आहर्तुं व्यवसित इव उद्युक्त इव ॥ ३४ ॥

मन्दारपुष्पैरित्यादि । स्पष्टोर्थः । अत्र भाविकार्यसूचनात्प्ररोचना नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥३५॥

---

१ अत्र टीकाकृत्पाठः श्रेयस्त्वात्परिगृहीतः । पाण्डुरङ्गस्तु मूलकोशानुसारेण गगनमभिवृष्टं पुनरिदम् इति पठति । गगनस्य वर्षणक्रियायाः कर्मत्वमेव घटते कर्तृत्वं तु दुर्लभम् । तस्य पर्जन्ये नियतत्वात् । किं च । गगनस्य इदमा निर्देशोपि न बहूपयुज्यते । तद्विनापि विवक्षितार्थोपलब्धेः । इति दिक् ।

२ काटयवेमस्तु स्फुलिङ्गो वा नाग्नेर्गहनमभिवृष्टं यत इदम् । इति पठतीति प्रतीयते ।

३ ०शोकप्रसवसम०—टीका.

४ प्रसरणम०—ग. इदमसाधु ।

५ पर्युदस्य (इति पाण्डुरङ्गशोधितः पाठः)—ग.

(नेपथ्ये) वत्स गृह्यतां गृह्यताम् ।

संगमनीय इति मणिः
शैलसुताचरणरागयोनिरयम् ।
आवहति धार्यमाणः
संगममचिरात् प्रियजनेन ॥३६॥

राजा । (कर्णं दत्त्वा) को नु खलु मामेवमनुशास्ति । (दिशोवलोक्य) अये अनुकम्पते मां कश्चिन्मृगचारी मुनिर्भगवान् । भगवन् अनुगृहीतोस्म्यहमुपदेशाद् भवतः । (मणिमादाय) हंहो संगमनीय

तया वियुक्तस्य विलग्नमध्यया[2]
भविष्यसि त्वं यदि संगमाय मे ।
ततः करिष्यामि भवन्तमात्मनः
शिखामणिं बालमिवेन्दुमीश्वरः ॥३७॥

(परिक्रम्य अवलोक्य च) अये किं नु खलु कुसुमरहितामपि लतामिमां पश्यतो मे रतिरुपलब्धा । अथ वा स्थाने मनोरमा ममेयम् । इयं हि

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमा ।

संगमनीय इत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

मृगचर्मधारी भगवान् कश्चन मुनिः । अयं नारायण इति संप्रदायः ।

पुनस्तस्या वेदिविलग्नमध्ययेति । स्पष्टोर्थः ।

---

१ मृगचर्मधारी—टीका.

२ पुनस्तया वेदिविलग्नमध्यया—इति टीकाकृतः प्रथमचरणपाठः ।

चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥३८॥

यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि ।

(इति लतामालिङ्गति)

(ततः प्रविशति तत्स्थान एवोर्वशी)

राजा । (निमीलिताक्ष एव स्पर्शं रूपयित्वा) अये उर्वशीगात्रसंपर्कादिव निर्वृतं मे शरीरम् । तथापि न पुनरस्ति विश्वासः । कुतः ।

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति
क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा ।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने
करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः ॥३९॥

तन्वीत्यादि । तन्वी पेलवा मेघजलार्द्रपल्लवतया अश्रुभिः धौताधरेव । स्वकालविरहात् स्वेषां स्वकीयानां पुष्पाणां कालः प्रादुर्भावसमयः तस्य विरहोऽपगमः तस्माद्धेतोः विश्रान्तपुष्पोद्गमा विरतपुष्पोदया सती आभरणैः शून्येव । मधुलिहां भ्रमराणां शब्दैः ध्वनिभिः विना विनाभूता चिन्तामौनं चिन्तया कृतं मौनमास्थितेव प्राप्तेव इयं लता पादपतितं मामवधूय आक्षिप्य जातानुतापा संजातपश्चात्तापा चण्डी कोपना सा उर्वशीव लक्ष्यते हि । अत्र कार्यान्वेषणाद् विबोधनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥३८॥

[1]यावदस्याः प्रियानुकारिण्याः परिष्वङ्गप्रणयी भवामि, इति लतामालिङ्गतीत्यत्रालिङ्गनस्योर्वशीप्राप्तेः हेतुत्वादादानं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति[1] ।

समर्थये इत्यादि । प्रथमं पूर्वं प्रियां प्रति उर्वशीमनुसन्धाय यद्रूपं नूपुररवादिकं समर्थये भावयामि । निश्चिनोमीत्यर्थः । तद्रूपादिकं क्षणेन क्षणमात्रेण मे मम अन्यथा अन्यप्रकारेण तडिद्राजहंसरवादिरूपेण परिवर्तते परिवृत्तिं प्राप्नोतीति यत् ततः कारणात् स्पर्शविभावितप्रियः स्पर्शेन अङ्गस्पर्शेन विभाविता निरूपिता प्रिया येन स तथोक्तः । सोऽहं विलोचने नेत्रे सहसा शीघ्रं विनिद्रे उन्मीलिते न करोमि न कुर्वे ॥ ३९ ॥

१—१ इति न धृतम्—ग, घ.

(शनैश्चक्षुरुन्मील्य) कथं सत्यमेव प्रियतमा ।

उर्व० । (बाष्पं विसृज्य) जेदु जेदु महाराओ ।

जयतु जयतु महाराजः ।

राजा ।

त्वद्वियोगोद्भवे तन्वि मया तमसि मज्जता ।

दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥४०॥

उर्व० । अब्भन्तर-करणाए मए पच्चक्खी-किद-वुत्तन्तो खु

अभ्यन्तरकरणया मया प्रत्यक्षीकृतवृत्तान्तः खलु

महाराओ[1] ।

महाराजः ।

राजा । अभ्यन्तरकरणयेति न खलु ते वचनार्थमवैमि ।

उर्व० । कहइस्सं[2] इमं । दाव पसीददु महाराओ जं मए

कथयिष्यामि इमम् । तावत् प्रसीदतु महाराजो यन्मया

कोव-वसं गदाए एदं अवत्थन्तरं पाविदो[3] महाराओ ।

कोपवशं गतया एतदवस्थान्तरं प्रापितो महाराजः ।

राजा । कल्याणि न तावदहं प्रसादयितव्यः । त्वद्दर्शनादेव

प्रसन्नः सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा । कथय

कथमियन्तं कालमवस्थिता मया विना भवती ।

उर्व० । सुणादु महाराओ । भअवदा कुमारेण[4] सासदं

शृणोतु महाराजः । भगवता कुमारेण शाश्वतं

त्वद्वियोगेत्यादि । स्पष्टोर्थः । कथयिष्यामीमम् अमुं वचनार्थम् ।

यन्मया कोपवशङ्गतया इदमवस्थान्तरमुपपादितं महाराजस्य । अत्र विरोधस्य शमनात् शक्तिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

१—१ अब्भन्तरकरणाए मह पच्चक्ख-वुत्तन्तो महाराओ—टीका.

२ कहइस्सं इत्यत्रैव वाक्यमवसाययति इमं इत्येतच्च दाव इत्यादिना समं पठति पाण्डुरङ्गः । एवं सति इमं इत्यस्य पसीददु इति क्रियायामन्वयो दुर्लभ इति नावधत्ते ।

३ उववादिदं महाराअस्स—टीका.

४ महासेणेण—टीका.

कुमारवदं गेण्हिअ अकलुसो णाम गन्धमादण-
कुमारव्रतं गृहीत्वा अकलुषो नाम गन्धमादन-
कच्छो अभ्भासिदो किदो अ एस विही ।
कच्छोऽध्यासितः कृतश्चैष विधिः ।

राजा । क इव ।

उर्व० । जा इमं पदेसं इत्थिआ पविसदि सा लदा-भावेण
या एतं प्रदेशं स्त्री प्रविशति[1] सा लता-भावेन
परिणमिस्सदि । गोरी-चरण-संभवं मणिं विणा तदो
परिणंस्यति । गौरीचरणसंभवं मणिं विना ततो
ण मुच्चिस्सेदित्ति[2] । साहं गुरु-साव-संमूढ-हिअआ
न मोच्यत इति । साहं गुरु-शाप-संमूढ-हृदया
देवदा-समअं विसुमरिअ अगहिदाणुणआ कुमार-वणं
देवतासमयं विस्मृत्य अगृहीतानुनया कुमारवनं
पविट्ठा । पवेसाणन्तरं एव्व वासन्ती लदा संवुत्ता[3] ।
प्रविष्टा । प्रवेशानन्तरम् एव वासन्ती लता संवृत्ता ।

राजा । सर्वमुपपन्नम् ।

रतिखेदसुप्तमपि मां
शयने या मन्यसे प्रवासगतम् ।
सा त्वं प्रिये सहेथाः
कथं मदीयं चिरवियोगम् ॥४१॥

कुमारव्रतं ब्रह्मचर्यव्रतम् ।

कृतश्चैष विधिः । विधिः नियमः ।

वासन्ती लता संवृत्तास्मि । अत्रोर्वश्या आत्मनो लताभावकथनं राज्ञा कृतस्याभ्यन्तरकरणाया ममेति न खलु ते वचनार्थमवैमीत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमिति मन्तव्यम् ।

रतिखेदेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ प्रवेदयति इति पाण्डुरङ्गधृता शङ्काया चिन्त्या ।

२ मुच्चइत्ति—टीका.

३ इतोनन्तरम् 'ह्मि' इत्यधिकम्—टीका.

इदं तद् यथाकथितं त्वत्संगमनिमित्तं मुनेरुपलभ्य मणि-
प्रभावादासादिता त्वमस्माभिः । (मणिं दर्शयति)

उर्व० । अम्मो संगमणीओ । अदो खु महाराएण आलिङ्गिद-
अहो संगमनीयः । अतः खलु महाराजेन आलिङ्गित-
मेत्तव्व पकिदित्थम्हि संवुत्ता ।
मात्रैव प्रकृतिस्थास्मि संवृत्ता । (मणिमादाय मूर्धनि वहति)

राजा । एवमेव सुन्दरि क्षणमात्रं स्थीयताम् ।

स्फुरता विच्छुरितमिदं
　　रागेण मणेर्ललाटनिहितस्य ।
श्रियमुद्वहति मुखं ते
　　बालातपरक्तकमलस्य ॥४२॥

उर्व० । महन्तो खु कालो तुह पइट्ठाणादो णिग्गदस्स । असू-
महान् खलु कालस्तव प्रतिष्ठाना[2]द् निर्गतस्य । असू-
इस्संति[1] मं पकिदीओ । ता एहि णिवुत्तम्ह ।
यिष्यन्ति मह्यं प्रकृतयः । तदेहि निवर्तावहे ।

राजा । यदाज्ञापयति भवती ।

उर्व० । कहं महाराओ गन्तुम् इच्छदि ।
कथं महाराजो गन्तुमिच्छति ।

राजा ।

अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना
　　सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना ।

स्फुरता विच्छुरितमित्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

कथं महाराजो गन्तुमिच्छति । कथमिति प्रश्ने ।

अचिरप्रभेत्यादि । अचिरप्रभाविलसितैः विद्युद्विलसनैः पताकिना पताकावता । व्रीह्यादित्वादिनिः । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना सुरकार्मुकं शक्रधनुः अभिनवं नूतनं

---

१ असूयिष्यन्ति इति पाण्डुरङ्गः । न ह्यत्र वर्तमानकालिक्यसूयाऽभिप्रेता । किन्तर्हि भविष्यन्त्येव । तेनासाभिष्टीकाकृतः पाठोऽङ्गीकृतः ।

२ प्रतिष्ठानादिति प्रयागपूर्वतीरस्थित-भूसी-संज्ञकात्स्वनगरात्—इति नाथः ।

गमितेन खेलगमने विमानतां
नय मां नवेन वसतिं पयोमुचा ॥४३॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

विक्रमोर्वशीये चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ।

चित्रमालेख्यं तेन शोभत इति स तथोक्तः तेन खेलगमने अञ्चितगमने विमानतां गमितेन नवेन नूतनेन पयोमुचा मेघेन वसतिमावासम् । प्रतिष्ठाननगरमित्यर्थः । मां नय प्रापय ॥४३॥

इति निष्क्रान्तौ ।

इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते
कुमारगिरिराजीये
विक्रमोर्वशीयव्याख्याने
चतुर्थोऽङ्कः ।

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति परितुष्टो विदूषकः)

विदूषकः । दिट्ठिआ चिरस्स कालस्स उव्वसी-सहाओ[1] णन्दण-
दिष्ट्या चिरस्य कालस्य उर्वशीसहायो नन्दन-
वण-प्पमुहेसु[2] देवदा-रणेसु विहरिअ पडिणिवुत्तो
वनप्रमुखेषु देवतारण्येषु विहृत्य प्रतिनिवृत्तः
पिअ[3]-वअस्सो । दाणिं सं[4] सक्कारोवआरेहिं प[5]किदीहिं
प्रियवयस्यः । इदानीं स सत्कारोपचारैः प्रकृतिभिः
अणुरं[6]ज्जन्तो रज्जं करेदि । असंताणत्तणं वज्जिअ ण
अनुरज्यमानो राज्यं करोति । असंतानत्वं वर्जयित्वा न
किं वि से हीणं[7] । अज्ज तिहि-विसेसोत्ति भअवदीणं
किमपि अस्य हीनम् । अद्य तिथिविशेष इति भगवत्योः
गङ्गा-जँउणाणं संगमे देवीहिं सह किदाहिसेओ संपदं
गङ्गायमुनयोः संगमे देवीभिः सह कृताभिषेकः साम्प्रतम्
उवआरिअं पविट्ठो । ता जाव तत्तभवदो अलंकरीअ[8]-
उपकार्यां प्रविष्टः । तद् यावत् तत्रभवतः अलंक्रिय-

कविरिदानीमङ्कान्तरमारभमाणः कथासंघटनार्थं प्रथमं प्रवेशकं नामार्थोपक्षेपकं प्रस्तौति—ततः प्रवशितीत्यादि ।

---

१ इत्यतः परं पिअ-वअस्सो इत्यधिकम्—टीका.

२ इत्यतः परं तेसु तेसु इत्यधिकम्—टीका.

३ इति नात्र पठितं पठितपूर्वत्वात्—टीका.

४ इदं पदद्वयमेकपदेन पठतः श्रीपाण्डुरङ्गस्तदनुगः कालेमहोदयश्च । व्याख्याति च चरमनिर्दिष्टः—'सत्कारेण सहिताः ससत्कारा ये उपचाराश्चन्दनसेकपुष्पविक्षेपादयस्तैः' इति । अत्र स भवान्निरूत्ते यदेवं वाग्व्यवहारो नानुसृतो भवति । उपचाराः सत्कारार्था भवन्ति न तु सत्कारसहिताः ।

५ पकिदिओ—टीका.

६ अणुरअअन्तो—टीका.

७ वअणीयं (वचनीयम्)—टीका.

८ इत्यतः परम् अलंकरिदुं इत्यधिकम्—टीका.

माणस्स अणुलेवण-मल्ले[1] अग्ग-भागी होमि ।
माणस्य अनुलेपनमाल्ये अग्रभागी भवामि ।

(इति परिक्रामति)

(नेपथ्ये) हद्धी हद्धी । दुऊलुत्तरच्छदे ताल-वेण्टाधारे
हा धिक् हा धिक् । दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे
णिक्खिविअ णीअमाणो मए भट्टिणो अब्भन्तर-
निक्षिप्य नीयमानो मया भर्तुरभ्यन्तर-
विलासिणी-मोलि-रअण-जोग्गो मणी आमिस-सङ्किणा
विलासिनी-मौलिरचनायोग्यो[2] मणिरामिषशङ्किना
गिद्धेण अक्खित्तो ।
गृध्रेण आक्षिप्तः ।

विदू० । (कर्णं दत्त्वा) अच्चाहिदं । परं बहुमदो क्खु सो वअस्सस्स
अत्याहितम्[3] । परं बहुमतः खलु स वयस्यस्य
संगमणीओ[4] णाम[5] चूडामणी । अदो क्खु असमत्त-
वयस्यस्य संगमनीयो नाम चूडामणिः । अतः खलु असमाप्त-
णेवच्छो तत्तभवं आसणादो उट्ठिअ इदो एव्व
नेपथ्यः तत्रभवान् आसनाद् उत्थाय इत एव
आअच्छदि । जाव णं उवसप्पामि ।
आगच्छति । यावदेनमुपसर्पामि ।

[इति निष्क्रान्तः ।

प्रवेशकः ।

तालवृन्ताधारे पटलिकाविशेषे ।

---

१ ०मल्लेषु--टीका.

२ ०मौलिरत्नयोग्य इति पाण्डुरङ्गाश्रिता च्छाया नास्मन्मनसि श्लिष्यति ।

३ अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च—इत्यमरः ।

४ ०णीअणामहेओ—टीका.

५ मणी—टीका.

(ततः प्रविशति सावेगपरिजनो राजा)

राजा ।

आत्मनो वधमाहर्ता क्वासौ विहगतस्करः ।
येन तत्प्रथमं स्तेयं गोप्तुरेव गृहे कृतम् ॥१॥

किराती । एसो एसो खु मुहकोडि–लग्ग हेम-सुत्तेण मणिणा
 एष एष खलु मुखकोटिलग्नहेम-सूत्रेण मणिना
 आलिहन्तो विअ आआसं पडिब्भमदि ।
 आलिखन्निव आकाशं परिभ्रमति ।

राजा । पश्याम्येनम् ।

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं
 बिभ्रन्मणिं मण्डलचारशीघ्रः ।
अलातचक्रप्रतिमं विहङ्ग-
 स्तद्रागरेखावलयं तनोति ॥२॥

किं नु खलु कर्तव्यम् ।

विदू० । (उपेत्य) अलं एत्थ घिणाए । अवराही सासणीओ ।
 अलमत्र घृणया । अपराधी शासनीयः ।

राजा । सम्यगाह भवान् । धनुर्धनुस्तावत् ।

यवनी । एसा आणइस्सं ।
 एषाऽऽनेष्यामि ।

[निष्क्रान्ता धनुर्ग्राहिणी यवनी ।

आत्मनो वधमित्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

असावित्यादि । असौ विहङ्गः पक्षी मुखालम्बितहेमसूत्रं मुखेन आलम्बितं गृहीतं हेमसूत्रं यस्य स तथोक्तः तं मणिं बिभ्रत् । मण्डलचारशीघ्रः मण्डलाकारसंचरणत्वरितः सन् तद्रागरेखावलयं तस्य मणेः रागस्य प्रभायाः लेखा राजिः तस्या वलयं मण्डलम् अलातचक्रप्रतिमम् उल्मुकवलयसदृशं यथा भवति तथा तनोति विधत्ते ॥२॥

---

१ इति नाभरत्पाण्डुरङ्गः ।

राजा । वयस्य न दृश्यते विहङ्गः ।

विद्० । इदो दक्खिणन्तेण[1] अवगदो[2] सासणीओ कुणव[3]-
इतो दक्षिणान्तेन अपगतः शासनीयः कुणप-
भोअणो ।
भोजनः ।

राजा । (परिवृत्य अवलोक्य) दृष्ट इदानीम् ।

प्रभापल्लवितेनासौ करोति मणिना खगः ।
अशोकस्तबकेनेव दिङ्मुखस्यावतंसकम् ॥३॥

(प्रविश्य चापहस्ता यवनी)

यवनी । भट्टा एदं हत्थावाव-सहिदं सरासणं ।
भर्तः एतद्धस्तावापसहितं शरासनम् ।

राजा । किमिदानीं धनुषा । बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः ।
तथा हि ।

आभाति मणिविशेषः
दूरमिदानीं पतत्रिणा नीतः ।
नक्तमिव लोहिताङ्गः
परुषघनच्छेदसंयुक्तः ॥४॥

(कञ्चुकिनं विलोक्य) लातव्य मद्वचनादुच्यतां नागरिकः
सायं निवासवृक्षाश्रयी विचीयतां
विहगदस्युरिति ।

प्रभापल्लवितेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

हस्तावापो नाम ज्याघातवारणमुच्यते ।

आभातीत्यादि । लोहिताङ्गो भौमः ॥४॥

शकुनहतकः विहङ्गाधमः ।

---

१ दक्खिणेण—टीका.

२ अवआदो (अपयातः)—टीका.

३ सकुणहदओ—टीका.

कञ्चुकी । यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः ।

विदू० । उवविसदु भवं संपदं । कहिं[1] गदो रअण-कुम्भीलओ
उपविशतु भवान् सांप्रतम् । क गतो रत्न-कुम्भीरको
भवदो सासणादो मुच्चिस्सदि ।
भवतः शासनात् मोच्यते ।

राजा । (विदूषकेण सहोपविश्य)

रत्नमिति न मम तस्मिन्
मणौ प्रियत्वं विहङ्गमाक्षिप्ते ।
प्रियया तेनास्मि सखे
संगमनीयेन संगमितः ॥५॥

विदू० । णं[2] परिगदत्थो म्हि किदो भवदा ।
ननु परिगतार्थोऽस्मि कृतो भवता ।

(ततः प्रविशति सशरं मणिमादाय कञ्चुकी)

कञ्चु० । जयतु जयतु देवः ।
अनेन निर्भिन्नतनुः[3] स वध्यो
बलेन ते मार्गणतां गतेन ।

उपविशतु भवान् सांप्रतं कुत्र गच्छति स रत्नकुम्भीलकः भवतः शासनान्न मुच्यते ।

रत्नमित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

अनेनेत्यादि । वध्यः स पतत्री पक्षी मार्गणतां[4] बाणत्वं गतेन अनेन ते बलेन सामर्थ्येन । स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोरित्यमरः । निर्भिन्नवपुः

---

१ टीकाकृत्त्वेवं पठति—कहिं गच्छदि सो रअण-कुम्भीलओ । भवदो सासणादो न मुच्चदि—टीका.

२ णं पढमं एव्व—टीका.

३ °वपुः—टीका.

४ इत्यतः परं बाणताम् इत्याधिकम्–ग. इदं चोपेक्ष्यम् ।

प्राप्यापराधोचितमन्तरिक्षात्
समौलिरत्नः पतितः पतत्त्री ॥६॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

कञ्चु० । अद्भिः प्रक्षालितो मणिः कस्मै प्रदीयताम् ।

राजा । किराति अग्निशुद्धमेनं कृत्वा पेटकं प्रवेशय ।

किराती । जं भट्टा आणवेदि । (इति मणिं गृहीत्वा निष्क्रान्ता)
यद् भर्ता आज्ञापयति ।

राजा । लातव्य अपि जानीते भवान् कस्यायं बाण इति ।

कञ्चु० । नामाङ्कितो दृश्यते न तु मे वर्णविचारक्षमा दृष्टिः ।

राजा । तेन ह्यपनय शरम् ।

कञ्चु० । (तथा करोति)

राजा । (नामाक्षराण्यनुवाच्य सापत्यतां रूपयति)

कञ्चु० । शावनियोगमशून्यं करोमि ।

[इति निष्क्रान्तः]

विदू० । किं भवं विआरेदि ।
किं भवान् विचारयति ।

राजा । शृणु तावत् प्रहर्तुर्नामाक्षराणि । (वाचयति)

उर्वशीसंभवस्यायमैलसूनोर्धनुर्भृतः ।
कुमारस्यायुषो बाणः संहर्तुर्द्विषदायुषाम् ॥[१]

विद्धदेहः अपराधोचितम् अपराधस्य उचितमर्हम्[२] । मरणमित्यर्थः । प्राप्य समौलिरत्नः मौलिरत्नसहितः अन्तरिक्षात् पतितः ॥६॥

उर्वशीसंभवस्येति । उर्वशीसंभवस्य उर्वशीजातस्य ऐलसूनोः इलाया अपत्यमैलः पुरूरवाः तस्य सूनोः पुत्रस्य धनुर्भृतो धानुष्कस्य द्विषदायुषां संहर्तुः आयुषः आयुःसंज्ञकस्य कुमारस्यायं बाणः ॥७॥

---

१ प्रहर्तुरिति श्रीपाण्डुरङ्गप्रभृतीनां पाठः परं नैष साधुः । प्रपूर्वो हि हरतिराहननेर्थे निरूढः । लोपनं विच्छेदनं वा नास्यार्थः । न ह्यायुः प्रहरतीति शास्त्रे लोके वा क्वचिच्छ्रूयते । अतोस्माभिष्टीकाकृतः पाठोङ्गीकृतः ।

२ उचितमर्हणमित्यर्थः—ग. श्रीपाण्डुरङ्गेणास्यासाधुत्वं नाशङ्कीति चित्रम ।

विदू० । (सपरितोषम्) दिट्ठिआ संताणेण वड्ढदि भवं ।
दिष्ट्या संतानेन वर्धते भवान् ।

राजा । सखे कथमेतत् । अन्यत्र नैमिषेयसत्त्राद्वियुक्तोऽहमुर्वश्या । न च मया गर्भव्यक्तिरालक्षिता । कुत एव प्रसूतिः । किं तु ।

आविलपयोधराग्रं
लवलीदलपाण्डुराननच्छायम् ।
तानि दिनानि वपुरभूत्
केवलमलसेक्षणं तस्याः ॥८॥

विदू० । मा भवं सव्वं माणुसी-धम्मं दिव्वासु संभावेदु ।
मा भवान् सर्वं मानुषीधर्मं दिव्यासु संभावयतु ।
पहाव-णिगूढाइं ताणं चरिदाइं ।
प्रभावनिगूढानि तासां चरितानि ।

राजा । अस्तु तावदेवं यथा भवानाह । पुत्रसंवरणे किमिव कारणं तत्रभवत्याः ।

विदू० । को देवता-रहस्साइं तक्कइस्सदि ।
को देवतारहस्यानि तर्कयिष्यति ।

(प्रविश्य कञ्चुकी)

कञ्चु० । जयतु जयतु देवः । देव च्यवनाश्रमात् कुमारं गृहीत्वा तापसी संप्राप्ता देवं द्रष्टुमिच्छति ।

राजा । उभयमपि अविलम्बितं प्रवेशय ।

आविलपयोधराग्रमित्यादि । तस्या वपुः शरीरं कानिचिद्दिनानि कतिपयानि दिवसानि केवलम्, आविलपयोधराग्रं कलुषचूचुकं, लवलीदलपाण्डुराननच्छायं लवली लताविशेषः तस्या दलवत् पाण्डुरा आननच्छाया मुखकान्तिः यस्य तत्तथोक्तम् अलसेक्षणं चाभूत् ॥८॥

पुत्रसंवरणे पुत्रगोपने ।

कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः ।

(इति निष्क्रम्य चापहस्तेन कुमारेण तापस्या च सह प्रविष्टः)

कञ्चु० । इत इतो भवती । (सर्वे परिक्रामन्ति)

विदू० । (विलोक्य) किं ण खु सो एसो तत्तभवं खत्तिअ-
किं न खलु स एष तत्रभवान् क्षत्रिय-
कुमारओ जस्स णामङ्किदो गिध्ध-लख्ख-वेधी अध्ध-
कुमारको यस्य नामाङ्कितो गृध्रलक्षवेधी अर्ध-
णाराओ । तह बहुअरं भवन्तं अणुकरेदि ।
नाराचः । तथा बहुतरं भवन्तमनुकरोति ।

राजा । स्यादेवम् । अतः खलु

बाष्पायते निपतिता मम दृष्टिरस्मिन्
वात्सल्यबन्धि हृदयं मनसः प्रसादः[1] ।
संजातवेपथुभिरुज्झितधैर्यवृत्ति-
रिच्छामि चैनमदयं परिरब्धुमङ्गैः ॥६॥

कञ्चु० । भगवति एवं स्थीयताम् ।

(तापसीकुमारौ स्थितौ)

राजा । अम्ब अभिवादये ।

तापसी । महाभाअ सोम-वंस-विथ्थारइत्तओ होहि । (आत्मगतम्)
महाभाग सोमवंशविस्तारयिता भव ।
अम्हो अणाचख्खिदोवि विण्णादो इमस्स राएसिणो
अहो अनाख्यातोपि विज्ञातः अस्य राजर्षेः

बाष्पायत इत्यादि । अस्मिन्निपतिता मम दृष्टिः चक्षुः बाष्पायते बाष्पमश्रु उद्वमति । बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने इति क्यङ् । हृदयं मनः वात्सल्यस्य प्रेम्णः बन्धोऽस्यास्तीति तत्तथोक्तम् । तादृशं सत् प्रसादं प्रसन्नतां वहति प्राप्नोति । उज्झितधैर्यवृत्तिः उज्झिता त्यक्ता धैर्यस्य वृत्तिर्वर्त्तनं येन स तथोक्तः, संजातवेपथुभिः जातकम्पैः अङ्गैरवयवैः एनं कुमारम् अदयं निर्दयम् । गाढमित्यर्थः । परिरब्धुमालिङ्गितुमिच्छामि अभिलषामि ॥६॥

---

[1] वहति प्रसादम्—इति टीकाकृत्पठतीति भाति ।

आउस्स अ ओरसो संबन्धो । (प्रकाशम्) जाद पणाम
आयुषश्चौरसः सम्बन्धः । जात प्रणाम
दे गुरुं ।
ते गुरुम् ।

कुमारः । (चापगर्भमञ्जलिं करोति)

राजा । आयुष्मान् भव ।

कुमा० । (आत्मगतम्)

यदि हार्दमिदं श्रुत्वा
पिता ममायं सुतोहमस्येति ।
उत्सङ्गवर्धितानां
गुरुषु भवेत् कीदृशः स्नेहः ॥१०॥

राजा । भगवति किमागमनप्रयोजनम् ।

ताप० । सुणादु महाराओ । एसो दीहाऊ आऊ जादमेत्तो एव्व
शृणोतु महाराजः । एष दीर्घायुरायुर्जातमात्र एव
उव्वसीए किंवि णिमित्तं अवेक्खिअ मम हत्थे
उर्वश्या किमपि निमित्तम् अवेक्ष्य मम हस्ते
णासी-किदो । जं खत्तिअ-कुमारअस्स जाद-कम्मादि
न्यासीकृतः । यत् क्षत्रियकुमारस्य जातकर्मादि
विहाणं तं से भअवदा चवणेण असेसं अणुचिट्ठिदं ।
विधानं तदस्य भगवता च्यवनेन अशेषमनुष्ठितम् ।
गहिद-विज्जो धणुव्वेदे अहिविणीदो ।
गृहीतविद्यो धनुर्वेदे ऽभिविनीतः ।

राजा । सनाथः खलु संवृत्तः ।

यदि हार्दमित्यादि । ममायं पिता अहमस्य सुत इति श्रुत्वा यदि यस्मात्कारणात् इदं हार्दं प्रेम भवति तस्मादुत्सङ्गवर्धितानां अङ्कपरिवर्धितानां पुत्राणां गुरुषु पितृषु कीदृशः किंविधः स्नेहो भवेत् ॥१०॥

तापः । अज्ज पुप्फ-समिदत्थं इसि-कुमारएहिं सह गदेण इमिणा
अद्य पुष्पसमिदर्थम् ऋषिकुमारकैः सह गतेनानेन
अस्सम-विरुध्धं आअरिदं ।
आश्रमविरुद्धमाचरितम् ।

विदू० । (सावेगम्) किं विअ ।
किमिव

तापः । गहिदामिसो किल गिध्धो पादव-सिहरे णिलीअमाणो
गृहीतामिषः किल गृध्रः पादपशिखरे निलीयमानः
अणेण लक्खी-किदो बाणस्स ।
अनेन लक्षीकृतो बाणस्य ।

विदू० । (राजानमवलोकयति)

राजा । ततस्तः ।

तापः । तदो उवलध्ध-उत्तन्तेण भअवदा चवणेण अहं
तत उपलब्धवृत्तान्तेन भगवता च्यवनेन अहं
समादिट्ठा । णिज्जादेहि हथ्थ-णासंति । ता इच्छामि
समादिष्टा । निर्यातय हस्तन्यासमिति । तदिच्छामि
देविं उव्वसिं पेक्खिदुं ।
देवीमुर्वशीं [1]द्रष्टुम् ।

राजा । तेन हि आसनमनुगृह्णातु भगवती ।

तापः । (उपनीत आसने उपविशति)

राजा । लातव्य आहूयतामुर्वशी ।

निर्यातनं न्यासार्पणम् । निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च इत्यमरः । लातव्य आहूयतामुर्वशीत्यत्र [2]बीजस्योर्वश्या अनुसन्धानात्सन्धिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ प्रेचितुम्—इति पाण्डुरङ्गाश्रिता च्छाया । प्रकृते प्रोपसृष्टस्येक्षतेः प्रयोगो न व्यवहारानुपातीति नागोचरं विदुषाम् ।

२ बीजरूपस्यो०—कोशः ।

कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः ।

[इति निष्क्रान्तः]

राजा । (कुमारमवलोक्य) एह्येहि वत्स ।

सर्वाङ्गीणः स्पर्शः
सुतस्य किल तेन मामुपगतेन ।
आह्लादयस्व ताव-
च्चन्द्रकरश्चन्द्रकान्तमिव ॥११॥

ताप० । जाद आणन्देहि पिदरं ।
जात आनन्दय पितरम् ।

कुमा० । (राजानमुपगम्य पादग्रहणं करोति)

राजा । (कुमारं परिष्वज्य पादपीठे चोपवेश्य) वत्स इतस्तव पितुः प्रियसखं ब्राह्मणमशङ्कितो वन्दस्व ।

विदू० । किंति साङ्किस्सदि । [१]अस्सम-वास-परिचिदो [२]ऐव्व
किमिति शङ्किष्यते । आश्रमवासपरिचित एव
साहामिओ ।
शाखामृगः ।

कुमा० । (सस्मितम्) तात वन्दे ।

विदू० । सत्थि भवदो
स्वस्ति भवते ।

सर्वाङ्गीण इत्यादि । सुतस्य पुत्रस्य स्पर्शः । अत्र स्पर्शशब्देन [३]स्पर्शसुखं लक्ष्यते । सर्वाङ्गीणः सर्वाङ्गव्यापी किल । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति इति खः । तेन कारणेन उपगतेन उपगमनेन । उपश्लेषेणेत्यर्थः । मां प्रह्लादयस्व आनन्दय । तावदिति साकल्ये । अत्रोपमामाह—चन्द्रकरः चन्द्रकिरणः चन्द्रकान्तमिव ॥ ११ ॥

जात वत्स ।

---

१ अतः पूर्वं एं इत्यधिकम्—टीका.

२ अतः परं से इत्यधिकम्—टीका.

३ सुखं—क.

(ततः प्रविशति उर्वशी कञ्चुकी च)

कञ्चु० । इत इतो देवी ।

उर्व० । (कुमारमवलोक्य) को णु खु एसो स-वाणासणो पाद-
को नु खल्वेष सबाणासनः पाद-
पीठोवविठ्ठो सअं महाराएण संजमीअमाण-सिहण्डओ
पीठोपविष्टः स्वयं महाराजेन संयम्यमान-शिखण्डकः
चिठ्ठदि । (तापसीं दृष्ट्वा) अम्मो सच्चवदीसूइदो मे
तिष्ठति । अहो सत्यवतीसूचितो मम
पुत्तओ आऊ । महन्तो खु संवुत्तो । (परिक्रामति)
पुत्रक आयुः । महान् खलु संवृत्तः ।

राजा । (उर्वशीं दृष्ट्वा)

इयं ते जननी प्राप्ता त्वदालोकनतत्परा ।
स्नेहप्रस्नवनिर्भिन्नमुद्वहन्ती स्तनांशुकम्[२] ॥१२॥

ताप० । जाद एहि पच्चुग्गच्छ मादरं ।
जात एहि प्रत्युद्गच्छ मातरम् ।

कुमा० । (उर्वशीं प्रत्युद्गच्छति) ।

उर्व० । अम्ब पादपणामं करेमि[३] ।
अम्ब पादप्रणामं करोमि ।

तिष्ठति । अत्र कार्यमार्गणाद्विबोधो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति । महान् खलु संवृत्तः । अत्र तस्य कार्यस्य निबन्धनाद् ग्रन्थनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

इयं ते जननीत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ पादपीठे—इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठः । अयमसाधुः । तिष्ठतिना गतिनिरोध एवोच्यते उपवेशनं चात्र विवक्षितम् । नाथोप्यत्रास्माकमनुकूलः ।

२ अत्र श्लोके नाथः—

इयमिति । आलोकनतत्परा विलोकनैकताना । स्नेहेन प्रेम्णा प्रस्नवः क्षरत्पयः । तेन नितरां भिन्नं संगतम् । आर्द्रीभूतमिति यावत् ।

भिन्नं वाच्यवदत्यर्थे दारिते संगते स्फुटे ।

३ एसो वन्दणं—टीका ।

तापः । वच्छे भत्तुणो बहुमदा होहि ।
वत्से भर्तुर्बहुमता भव ।

कुमा० । अम्ब अभिवादये ।

उर्व० । (कुमारमुन्नमितमुखं परिष्वज्य) वच्छ पिदरं आराधइत्तओ
वत्स पितरम् आराधयिता
होहि । (राजानमुपेत्य) जेदु जेदु महाराओ ।
भव । जयतु जयतु महाराजः ।

राजा । स्वागतं पुत्रवत्यै । इत आस्यताम् । (अर्धासनं ददाति)

उर्व० । (उपविशति)

(सर्वे यथोचितमुपविशन्ति)

तापः । एसो गहिद-विज्जो आऊ संपदं कवअ-हरो संवुत्तो ।
एष गृहीतविद्य आयुः सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः ।
ता एदस्स दे भत्तुणो समक्खं णिआदिदो हत्थ-
तद् एतस्य ते भर्तुः समक्षं निर्यातितो हस्त-
णिक्खेवो । ता अत्ताणं विसज्जेदुं इच्छामि[1] ।
निक्षेपः । तद् आत्मानं विसर्जयितुम् इच्छामि ।
उवरुज्झइ मे अस्समधम्मो ।
उपरुध्यते मम आश्रमधर्मः ।

उर्व० । चिरस्स अज्जं दक्खिअ अहिअदरं अविदित्तण्हम्हि[2] । ण[3]
चिरस्यार्यां दृष्ट्वा अधिकतरम् अवितृष्णास्मि । न
सक्कुणोमि विसज्जिदुं । अण्णय्यं उवरोहिदुं ।
शक्नोमि विस्रष्टुम् । अन्याय्यम् उपरोद्धुम् ।

निर्यातितः प्रत्यर्पितः । अत्रानुभूतार्थकथनान्निर्णयो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ इति नाधरत् पाण्डुरङ्गः । अत्र कर्मणि तुमुन्निति भुवन्बह्वभमीत् स विशः ।
२ अवितिण्हं ह्मिअं—टीका.
३ ण—उवरोहिदुं इत्यस्य स्थाने ण जुत्तादि उण अस्समधम्मं उवरोहिदुं—टीका.

गच्छदु अज्जा पुणो दंसणाअ ।
गच्छत्वार्या पुनर्दर्शनाय ।

राजा । अम्ब भगवते च्यवनाय मां प्रणिपातय ।

ताप० । एव्वं भोदु ।
एवं भवतु ।

कुमा० । आर्ये सत्यं यदि निवर्तसे मामपि आश्रमं नेतुमर्हसि ।

राजा । अयि वत्स उषितं त्वया पूर्वस्मिन्नाश्रमे । द्वितीयमध्यासितुं तव समयः ।

ताप० । जाद गुरुणो वअणं अणुचिट्ठ ।
जात गुरोर्वचनम् अनुतिष्ठ ।

कुमा० । तेन हि

यः सुप्तवान् मदङ्के
शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः ।
तं मे जातकलापं
प्रेषय मणिकण्ठकं शिखिनम् ॥१३॥

ताप० । (विहस्य) एव्वं करेमि । सत्थि भोदु तुम्हाणं ।
एवं करोमि । स्वस्ति भवतु युष्मभ्यम् ।

(इति निष्क्रान्ता)

राजा । कल्याणि

अद्याहं पुत्रिणामग्र्यः सत्पुत्रेणामुना तव ।
पौलोमीसंभवेनेव जयन्तेन पुरंदरः ॥१४॥

उर्व० । (स्मृत्वा रोदिति)

यः सुप्तवानित्यादि । मणिकण्ठो नाम तस्य मयूरस्य संज्ञा ।
अहं हीत्यादि । स्पष्टोऽर्थः ।

---

१ अहं हि—इति टीकाकृत्पठतीति भाति ।

विदू० । किं णु खु तत्तहोदी एक्क-वदे अस्सु-मुही संवुत्ता ।[1]
　　किं नु खलु तत्रभवती एकपदे अश्रुमुखी संवृत्ता ।

राजा । (सावेगम्)

किं सुन्दरि प्ररुदितासि ममोपपन्ने
　　वंशस्थितेरधिगमान्महति प्रमोदे ।
पीनोन्नतस्तनविसर्पिभिरानयन्ती
　　मुक्तावलीविरचनापुनरुक्तिमस्रैः ॥१५॥

(बाष्पमस्याः प्रमार्ष्टि)

उर्व० । सुणादु महाराओ । पढमं उण पुत्त-दंसणेण
　　श्रृणोतु महाराजः । प्रथमं पुनः पुत्रदर्शनेन
　　विसुमरिदम्हि । दाणिं महिन्द-संकित्तणेण समओ
　　विस्मृतास्मि । इदानीं महेन्द्रसंकीर्तनेन समयो
　　मह हिअअं आआसेदि ।[2]
　　मम हृदयम् आयासयति ।

राजा । कथ्यतां समयः ।

उर्व० । अहं पुरा महाराअ-गहिद-हिअआ[3] महिन्देण आणत्ता—
　　अहं पुरा महाराजगृहीतहृदया महेन्द्रेण आज्ञापिता—

राजा । किमिति ।

उर्व० । जदा एसो मम पिअ-सहो राएसी तुइ समुप्पण्णस्स
　　यदा एष मम प्रियसखो राजर्षिः त्वयि समुत्पन्नस्य

किं सुन्दरीत्यादि । वंशस्थितेः कुलप्रतिष्ठायाः अधिगमात्प्राप्तेः । पुत्रलाभादित्यर्थः । महति प्रमोदे प्रसक्ते सति किं किमर्थं प्ररुदितासि रोदितुं प्रक्रान्ता भवसि । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि चेति क्तः ॥१५॥

अस्या उर्वश्याः बाष्पमश्रु प्रमार्ष्टि अपनयति । अत्र पर्युपासनात्प्रसादो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ अस्सुपुण्णमुही—टीका.

२ ओदरिदो (अवतीर्णः)—टीका ।

३ ०गद०—टीका ।

वंस-करस्स मुहं पेक्खिस्ससि तदा तुए भूओवि मम
वंशकरस्य मुखं द्रक्ष्यति तदा त्वया भूयोपि मम
समीवं आअन्तव्वंति । तदो मए महाराअ-विओअ-
समीपम् आगन्तव्यमिति । ततो मया महाराजवियोग-
भीरुदाए जाद-मेत्तो एव्व विज्जा[1]गम-णिमित्तं भअवदो
भीरुतया जातमात्र एव विद्यागमनिमित्तं भगवत-
चवणस्स अस्सम-पदे अज्जाए सच्चवदीए हत्थे
श्च्यवनस्य आश्रमपदे आर्यायाः सत्यवत्या हस्ते
अप्पआसं णिक्खित्तो । अज्ज पिदुणो आराहण-
अप्रकाशं निक्षिप्तः । अद्य पितुराराधन-
समत्थो संवुत्तोत्ति कलअन्तीए णिज्जादिदो मे
समर्थः संवृत्त इति कलयन्त्या निर्यातितो मे
दीहाऊ। ता एत्तिओ मे महाराएण संवासो ।
दीर्घायुः । तद् एतावान् मे महाराजेन संवासः ।

(सर्वे विषादं रूपयन्ति)

राजा । (सनिश्वासम्) अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य ।

[2]आश्वासितस्य मम नाम सुतोपलब्ध्या
सद्यस्त्वया सह कृशोदरि विप्रयोगः ।
व्यावर्तितातपरुजः प्रथमाभ्रवृष्ट्या
वृक्षस्य वैद्युत इवाग्निरुपस्थितोयम् ॥१६॥

तस्मादेतावान्मे महाराजेन सह संवासः । अत्र मिथो जल्पनात्परिभाषा नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

आश्वासितस्येत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ विज्जाहिगम०—टीका ।

२ आश्वासितस्य कृतसमाधानस्य । नामेति प्रकाशे इति नाथः ।

विदू० । अअं सो अत्थो अणत्थाणुबन्धो संवुत्तो । संपदं
अयं सोऽर्थः अनर्थानुबन्धः संवृत्तः । सांप्रतं
तक्केमि तत्तभवदा वक्कलं गेण्हिअ तवो-वणं
तर्कयामि तत्रभवता वल्कलं गृहीत्वा तपोवनं
गन्दव्वंति ।
गन्तव्यमिति ।

उर्व० । मंपि मन्द-भाइणिं किद-विणअस्स पुत्तस्स लाभाणन्तरं
मामपि मन्दभागिनीं कृतविनयस्य पुत्रस्य लाभानन्तरं
सग्गारोहणेण[1] अवसिद-कज्जं[2] महाराओ समत्थइस्सदि[3] ।
स्वर्गारोहणेन अवसितकार्यां महाराजः समर्थयिष्यते ।

राजा । मा मैवम् ।

न हि सुलभवियोगा कर्तुमात्मप्रियाणि
प्रभवति परवत्ता शासने तिष्ठ भर्तुः ।
अहमपि तव सूनावायुषि न्यस्तराज्यो
विचरितमृगयूथान्याश्रयिष्ये वनानि ॥१७॥

कुमा० । नार्हति तातः पुंगवधौरितायां[4] धुरि दम्यं नियोजयितुम् ।

राजा । अयि वत्स

महाराजः समर्थयिष्यते। गतेषु कार्येषु यथा शोको नास्ति तथा मयि गतायामपि शोको न भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

न हि सुलभवियोगेत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

पुङ्गवधार्यायां पुङ्गवेन महोक्षेण धार्यायां धारयितुमर्हायां धुरि भारे दम्यं वत्सतरं नियोजयितुं नियन्तुम् ।

---

१ सग्गारोहणे—टीका ।

२ कज्जणिव्विसेसं—टीका ।

३ समत्थेदि इति पाण्डुरङ्गधृतः पाठोऽशोभनः ।

४ धार्यायां—टीका.

शमयति गजानन्यान् गन्धद्विपः कलभोपि सन्
भवति सुतरां वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम् ।
भुवमधिपतिर्बालावस्थोप्यलं परिरक्षितुं
न खलु वयसा जात्यैवायं स्वकार्यसहो भरः ॥१८

तातव्य मद्वचनादमात्यपरिषदं ब्रूहि संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेक इति ।

कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः ।

[इति दुःखितो निष्क्रान्तः ।

(सर्वे दृष्टिप्रविघातं रूपयन्ति)

राजा । (आकाशमवलोक्य) किं नु खलु निरभ्रे विद्युत्संपातः ।

उर्व० । (विलोक्य) अम्मो भअवं णारदो ।

अहो भगवान् नारदः ।

राजा । अये भगवान् नारदः । य एषः

शमयतीत्यादि । गन्धद्विपः विशिष्टजातिर्गजः कलभः शिशुस्सन्नपि अन्यान् गजान् इतरजातिगजान् शमयति वारयति । भुजङ्गशिशोर्विषं सुतरामत्यर्थं वेगोदग्रं उद्रेकेण उदग्रमधिकं भवति । दष्टानामिति शेषः । अधिपती राजा बाल्यावस्थोऽपि बाल्यमवस्था यस्य स तथोक्तः तथाविधः सन्नपि भुवं परिरक्षितुम् अलं शक्नोति । अर्थान्तरन्यासमाह—अयं भर एषोऽतिशयः । अतिशयो भर इत्यमरः । जात्यैव जन्मनैव स्वकार्यसहः आत्मकार्यक्षमो भवति । वयसा तारुण्येन न खलु न हि । स्वकार्यसहो न भवतीत्यर्थः ॥[1] १८॥

किन्तु खल्वित्यत्र अद्भुतार्थप्राप्तेरुपगूहनं नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

---

१ अत्र श्लोके रङ्गनाथव्याख्या संक्षिप्य लिख्यते—

गन्धद्विपो गन्धगजः कलभो बालोपि सन्नन्यान्गजान्शमयति परिभवति । वेगैः धातोर्धात्वन्तरप्राप्तिर्विषवेग इति स्मृतः' इति वचनोक्तैर्विषवेगैरुदग्रं क्रूरम् । भुजङ्गशिशोर्विषं गरलं प्रभवति मारणसमर्थं भवति । धातवश्च सप्त । उक्तं वाग्भटादौ— रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातव इति ।

गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः
संलक्ष्यते शशिकलामलवीतसूत्रः।
मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्री-
र्हैमप्ररोह इव जङ्गमकल्पवृक्षः ॥१६॥

अर्घ्यमस्मै।

उर्व०। (यथोक्तमादाय) इअं भअवदे अरिहणा।
इयं भगवतेऽर्हणा।

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः। विजयतां मध्यमलोकपालः।

राजा। (उर्वशीहस्तादर्घ्यमादाय आवर्ज्य) भगवन्नभिवादये।

उर्व०। भअवं पणमामि।
भगवन् प्रणमामि।

नार०। अविरहितौ दम्पती भूयास्ताम्।

राजा। (आत्मगतम्) अपि नामैवं स्यात्। (प्रकाशम्। कुमारमाश्लिष्य) वत्स भगवन्तमभिवादयस्व।

कुमा०। भगवन्नौर्वशेय आयुः प्रणमति।

नार०। आयुष्मानेधि।

राजा। अयं विष्टरोनुगृह्यताम्।

गोरोचनेत्यादि। स्पष्टोर्थः[1] ॥१६॥

अविरहितावित्यादिना कार्यस्य सिद्धत्वात्कार्यं नाम पञ्चमी अर्थप्रकृति-रित्यनुसंधेयम्।

---

१ गोरोचनेत्यादिश्लोके नाथव्याख्यात्र लिख्यते—

गोरोचनाया निकषः कषः कषपाषाणः, लक्षणया तत्स्था रेखाः, तद्वत् पिङ्गो जटाकलापो जटासमूहो यस्य। शशिकलावदमलं शुभ्रं वीतसूत्रमुपवीतं यस्य। मुक्तागुणैर्मौक्तिकसरैरतिशयेनात्यन्तं संभृता कृता मण्डनश्रीर्भूषणशोभा यस्य। तथा हैमा हेमसम्बन्धिनः। सौवर्णा इत्यर्थः। प्ररोहा निजजटा यस्यैतादृशो जङ्गमकल्पवृक्ष इव संलक्ष्यते॥

नार० । (तथोपविष्टः)

(सर्वे नारदमनूपविशन्ति)

नार० । राजन् श्रूयतां महेन्द्रसंदेशः ।

राजा । अवहितोऽस्मि ।

नार० । प्रभावदर्शी मघवा वनगमनाय कृतबुद्धिं भवन्तमनुशास्ति—

राजा । किमाज्ञापयति ।

नार० । त्रिकालदर्शिभिर्मुनिभिरादिष्टः सुरासुरसंगरो भावी । भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः । तेन त्वया न शस्त्रं संन्यस्तव्यम्[1] । इयं चोर्वशी यावदायुस्तव सहधर्मचारिणी भवत्विति ।

उर्व० । (अपवार्य) अम्महे सल्लं मे हिअआदो अवणीदं विअ ।
अहो शल्यं मे हृदयाद् अपनीतमिव ।

राजा । परवानस्मि देवेश्वरेण ।

नार० । युक्तम् ।

त्वत्कार्यं वासवः कुर्यात् त्वं च तस्येष्टमाचरेः ।
सूर्यः समेधयत्यग्निमग्निः सूर्यं च तेजसा ॥२०॥

इयं चोर्वशीत्यत्र समग्रफलसंपत्तेः फलागमो नाम पञ्चम्यवस्था दर्शिता । कार्यफलागमयोः समन्वयान्निर्वहणं नाम पञ्चमः सन्धिः ।

अम्महे इति हर्षे निपातः । शल्यं मे हृदयादपनीतम् । अत्र दुःखविनिर्गमात्समयो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

परवानस्मि देवेश्वरेण इत्यत्रेष्टार्थसिद्धेर्गम्यमानत्वादानन्दो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

त्वत्कार्यमित्यादि । सूर्यस्तेजसाग्निं समेधयति वर्धयति अग्निश्च सूर्यं तेजसा समेधयति । तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम्[2] ॥२०॥

---

१ अत्रास्यतेस्तव्ये इडभावश्चिन्त्यः ।

२ अग्नितेजो हि दिने सूर्यमनुप्रविशति रात्रौ सूर्यतेजोऽग्निमिति पौराणी प्रसिद्धिः—इति नाथः ।

(आकाशमवलोक्य) रम्भे उपनीयतां स्वयं महेन्द्रेण संभृतः कुमारस्यायुषो यौवराज्याभिषेकः ।

(प्रविष्टा यथोक्तहस्ता अप्सरसः)

अप्सरसः । भअवं इमे अभिसेअ-संभारा ।

भगवन्नेते ऽभिषेक[1]संभाराः ।

नार० । उपवेश्यतामायुष्मान् भद्रपीठे[2] ।

रम्भा । इदो वच्छ । (कुमारमुपवेशयति)

इतो वत्स ।

नार० । (कुमारस्य शिरसि कलशमावर्ज्य) रम्भे निर्वर्त्यतां शेषो विधिः

रम्भा । (यथोक्तं निर्वर्त्य) वच्छ पणम भअवन्तं मादा-पिदरे अ ।

वत्स प्रणम भगवन्तं मातापितरौ च ।

कुमा० । (यथाक्रमं प्रणमति)

नार० । स्वस्ति भवते ।

राजा । कुलधुरंधरो भव ।

उर्व० । पिदुणो आराधइत्तओ होहि ।

पितुराराधयिता भव ।

(नेपथ्ये वैतालिकौ)

प्रथमः । विजयतां युवराजः ।

अमरमुनिरिवात्रिर्ब्रह्मणोत्रेरिवेन्दु-
र्बुध इव शिशिरांशोर्बोधनस्येव देवः[3] ।

---

१ संभारो बिल्ववल्मीकमृत्तिकादिसामग्री—इति नाथः ।

२ भद्रपीठं हेमादिमयमासनम् । भद्रासनलक्षणं चोक्तं देवीपुराणे—

हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरवृक्षमयं च वा ।
भद्रासनं प्रकर्तव्यं सार्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥
सपादहस्तमानं च राज्ञो माण्डलिकान्तरात् ।

३ राजा भट्टारको देवः—इत्यमरः ।

भव पितुरनुरूपस्त्वं गुणैर्लोककान्तै-
रतिशयिनि[1] समाप्ता वंश एवाशिषस्ते ॥२१॥

द्वितीयः ।

तव पितरि पुरस्तादुन्नतानां स्थितेऽस्मिन्
स्थितिमति च विभक्ता त्वय्यनाकम्प्यधैर्ये ।
अधिकतरमिदानीं राजते राज्यलक्ष्मी-
र्हिमवति जलधौ च व्यस्ततोयेव गङ्गा ॥[1]२२॥

अप्स० । (उर्वशीमुपेत्य) दिट्ठिआ पुत्तस्स जुव-राअ-सिरीए
दिष्ट्या पुत्रस्य युवराजश्रिया
भत्तुणो अविरहेण वड्ढसि ।
भर्तुरविरहेण वर्धसे ।

उर्व० । साहारणो एसो अब्भुदओ । (कुमारं हस्ते गृहीत्वा) एहि
साधारण एषो ऽभ्युदयः । एहि
वच्छ जेट्ठ-मादरं अभिवन्देहि ।
वत्स ज्येष्ठमातरम् अभिवन्दस्व ।

कुमा० । (प्रतिष्ठते)

राजा । तिष्ठ । सम्भमेव तत्रभवत्याः समीपं यास्यामस्तावत् ।

नार० । आयुषो यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते ।
अभिषिक्तं महासेनं सैनापत्ये मरुत्वता ॥२३॥

अमरमुनिरित्यादि । स्पष्टोर्थः ।

तव पितरीत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

दिष्ट्या पुत्रस्य । अत्र लब्धार्थस्य स्थिरीकरणात् कृतिरिति सन्ध्यङ्ग-मुक्तं भवति ।

आयुष इत्यादि । स्पष्टोर्थः ।

---

१ अतिशयिनि सर्वोत्कर्षशालिनि । उन्नतानां महताम् । स्थितिमति मर्यादायुक्ते । अनाकम्प्यधैर्येऽनुच्छेद्यचेतःस्थैर्यशालिनि इति सर्वत्र नाथः ।

राजा । एवमनुगृहीतो भगवता कथं न योग्यो भविष्यति ।

नार० । किं ते भूयः पाकशासनः प्रियं करोतु ।

राजा । यदि मे मघवा प्रसन्नः किमतः परमिच्छामि । तथापीदमस्तु ।

(भरतवाक्यम्)

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।
संगतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेस्तु सदा सताम् ॥२४॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति विक्रमोर्वशीये नाटके पञ्चमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं विक्रमोर्वशीयं नाटकम् ॥

एवमत्रानुगृहीतो मघवता कथमसौ न पूज्यो भविष्यतीत्यत्र वरस्य गम्यमानत्वादुपसंहारो नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ।

परस्परेत्यादि । परस्परविरोधिन्योरन्योन्यद्वेषिण्योः श्रीसरस्वत्योः लक्ष्मीभारत्योः एकसंश्रयदुर्लभम् एकस्मिन् संश्रये आश्रये दुर्लभमलभ्यं संगतं संगमः सतां सज्जनानां भूतये ऐश्वर्याय सदा सर्वदा अस्तु वियताम् । अत्र शुभशंसनात् प्रशस्तिर्नाम सन्ध्यङ्गमुक्तं भवति ॥२४॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे]

इति श्रीकाटयवेमभूपविरचिते कुमारगिरिराजीये
विक्रमोर्वशीयव्याख्याने
पञ्चमोऽङ्कः ॥

---

१ मघवता कथमसौ न पूज्य इति टीकाकृत्पठति ।

श्लोक-सूची ।

NOTES.

ACT I.

Sl. 1.—वेदान्तेषु—In the Upanisads (which form an end of the Vedas whether chronologically or in point of the subject-matter). The Metaphysics of the Vedas are held to have reached their culmination in the Upanisads. एकपुरुषम्—One pervading soul. पुरुषः पुरिषादः पुरिशयः पूरयतेर्वा—Nirukta II. रोदसी—The heaven and the earth. It is dual of रोदस् n. which is also an indeclinable according to Ksirasvamin. रोदसी is also a feminine word ending in ई the dual of which is रोदस्यौ. भूद्यावौ रोदस्यौ रोदसी च ते—Amara. ईश्वरः—Literally ruler (ईशनशीलः, ईशिता). To ईश् to rule, to be master of, is added a suffix वर (वरच्) in the sense of 'one who does a thing as a matter of wont, one who is capable of doing it.' We have similar formations in भास्वर (radiant), विकस्वर (blooming), स्थावर (stationary), etc. अनन्यविषयः—अविद्यमानोऽन्यो विषयो ऽस्य, not expressive of anybody else. Cp. Raghu:—

> हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।
> तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ३. ४९ ॥

In the classical Sanskrit literature, the word ईश्वर or ईशान was almost restricted to Siva. यथार्थाक्षरः—यथार्थम् अक्षराणि यस्य, अर्थमनतिक्रम्य वर्तत इति यथार्थम् Indeclinable comp. Siva is significantly Isvara, for he is possessed of super-human power such as अणिमा, लघिमा, गरिमा etc. attributed to perfected yogins. मुमुक्षुभिः—मोक्तुमिच्छुभिः, by those desirous of liberation from transmigration. प्राणादिभिः—प्राणादयः प्राणापानसमानव्यानोदानाः, the five vital airs, named according to their different functions. The following couplet gives the places of their functioning:—

> हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।
> उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥

स्थाणुः—Lit. stationary, abiding. For the reason given in the Puranas for this name of Siva, see Sanskrit foot-notes. स्थाणु is one of the many appellations of Siva. स्थाणू रुद्र उमापतिः—Amara. स्थणु also means a post or a pillar (e. g. किं स्थाणुरयमुत पुरुषः) and

also a branchless trunk. स्थिरभक्तियोगसुलभः—It may be interpreted as accessible by constant devotion and meditation. It is differently analysed by the commentators. स्थिरो भक्तियोगो (भक्तिप्राप्तिः) येषां ते, तैः सुलभः accessible by those who have come to have firm devotion. Ranganatha analyses it variously – (i) स्थिरो भक्तियोगो भक्तिप्राप्तिः, तया सुलभः. According to him, the expression भक्तियोग is suggestive of the fact that devotion to Siva is also a reward for merits stored up in many a previous birth. (ii) स्थिरा भक्तिर्योगो ध्यानं च, ताभ्यां सुलभः. We have accepted this analysis and rendered the expression accordingly. योग is defined thus :—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥
तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

निःश्रेयसाय—निश्चितमनपायि श्रेयः = निःश्रेयसम्, ever-lasting bliss.

पारिपार्श्वकः—परिपार्श्वं (पार्श्वे) तिष्ठति इति, an assistant to the stage-manager, lit. one who stands by.

प्रयोगबन्धः—A dramatic composition, a play. प्रयोगो बध्यतेऽस्मिन्-प्रयोग primarily means practice as opposed to theory. Cp. उभावप्यागमिनौ प्रयोगनिपुणौ च—Malavikagnimitra. Then it is extended to the sense of a representation. विक्रमोर्वशीयम्—विक्रमं चोर्वशीं चाधिकृत्य कृतो ग्रन्थः—Katayavema. Here the base विक्रमोर्वश्यौ (a Dvandva comp.) is made to take the suffix छ(ईय) ordained by the sutra शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः IV. 3. 88. According to the commentator, विक्रम is another name of Pururavas. But the word may also be analysed as—विक्रमेण गृहीता उर्वशी = विक्रमोर्वशी (Urvasi recovered through valour), तामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः = विक्रमोर्वशीयम्. It should not be urged that the word विक्रमोर्वशी would not take the ordained suffix, for it is neither a Dvandva compound, nor one of the particularly mentioned words, since इन्द्रजननादि is held as an आकृतिगण, and thus made comprehensive enough to cover instances met with in standard classical literature. Cp. Jayaditya on IV. 3. 88 इन्द्रजननादेराकृतिगणत्वात् शिशुक्रन्दादयोपि तत्रैव द्रष्टव्याः । प्रपञ्चार्थमेषां ग्रहणम् ॥ Mr. M. R. Kale is not right when he says that the rule requires that छ should be affixed to Dvandva compounds only. (if it is to be

atached to compound words at all). Katayavema reads नाटकं प्रयोक्ष्ये I shall bring the drama on the stage. Ranganatha reads instead त्रोटकेनोपस्थास्ये. Trotaka is defined in the Sahitya—darpana thus:—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत्प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥

On this Ranganatha remarks:—प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वादत्र शृङ्गारोऽङ्गी। प्रत्यङ्कं सविदूषकमिति तु प्रायिकम्। शृङ्गाराङ्गित्वमात्रमिह विवक्षितम्। तेन कस्मिंश्चिदङ्के सविदूषकत्वव्यभिचारेपि न क्षतिः। अन्यत्सर्वं नाटकवत्। This means that it is not absolutely necessary that the Vidusaka should be present in all acts, only what it means is that the principal sentiment should be love.

Sl. 2:–प्रणयिषु दाक्षिण्यात्, Out of regard for us petitioners. प्रणय means confidence, request, love. प्रणयास्त्वमी। विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः–Amara. Katayavema explains the expression thus–स्वविद्याविशेषं पश्यतेति प्रार्थयमानेष्वस्मासु 'who are requesting you to kindly see our skill in the art'.

सद्वस्तुपुरुषबहुमानात्—वस्तुनः पुरुषः = वस्तुपुरुषः (षष्ठीतत्पुरुषः), संश्चासौ वस्तुपुरुषश्च = सद्वस्तुपुरुषः (कर्मधारयः); तस्मिन् बहुमानः तस्मात्. Out of respect for the excellent hero of the plot. Ranganatha analyses differently, for which, see Sans. foot-notes. नरसखस्य—Of the friend of Nara. सखि standing at the end of a Tatpurusa Comp. is changed to सख e. g. जटायुर्दशरथसखः. Nara and Narayana are two ancient rsis. They are generally spoken of together. They are also called देवौ (gods), पूर्वदेवौ (primeval gods), ऋषि and ऋषिसत्तमौ (best of the sages). In later mythology, Nara came to be identified with Arjuna and Narayana with Krsna. ऊरूद्भवा—ऊरुः उद्भवो ऽस्याः सा one born of a thigh. Once the sages Nara and Narayana, so the story goes, were practising penance on the Himalayas. This excited the fear of Inrdra who sent down a few damsels to wean away their mind from their austerities by their seductive charms. Narayana, however, produced from his thigh a damsel of flawless beauty who excelled them and thus made them abashed. Cp. स्थाने खलु नारायणमृषिं विलोभयन्त्यस्तदूरुसम्भवामिमां दृष्ट्वा व्रीडिताः सर्वा

अप्सरसः V. I. क्रन्दति शरणम्—Cries for a protector. Katayavema reads क्रन्दति करुणम् (cries piteously). Since the cry was for help, परित्रायतां यः सुरपक्षपाती etc., the reading शरणम् is preferred although it is not so easy

अप्सरसां गणः—a group of nymphs

अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः।
उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ Rama.

A class of female divinities or celestial damsels who reside in the sky and are regarded as the wives of the Gandharvas. They are very fond of bathing, can change their shapes and are endowed with super-human power. They are also called स्वर्वेश्या and are usually described as the servants of Indra, who, when alarmed by the rigorous austerities of some mighty sage, sends down one of them to disturb his penance, and her mission is generally successful. Cp. या तपोविशेषपरिशङ्कितस्य सुकुमारं प्रहरणं महेन्द्रस्य V. 1.—V. S. Apte. The word अप्सरस् is generally used in the plural.

अपटीक्षेपेण—With a toss of the curtain. It is a stage direction which is used when a character suddenly enters without his entry being hinted at previously. Here the entry of the nymphs was hinted at in the sl. ऊरूद्भवा नरसखस्य, etc., but not that of Pururavas. अपटी means a curtain according to Halayudha quoted by Ranganatha. सूर्योपस्थानात्— From a personal attendance upon the sun. Why does the King mention his name and the fact that he is on his way back from the sun. This is to inspire confidence in the nymphs. For, the name Pururavas is already known to them and is a guarantee that he is a friend of the gods(सुरपक्षपाती) and that he is come from the sun shows that he has access to the aerial regions (अम्बरतले गतिरस्ति).

अवलेपात्—From the insult, the outrage.

अपराद्धम्—अपराधः कृतः Katayavema. अपराद्धम् is here a past participle and not a noun. अप—राध् is used here intransitively and the क्त is भावे. The poet uses this past participle in an active sense elsewhere. Cp. कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा शकुन्तला. Here अपराद्धा = अपराद्धवती. अपराद्ध is also used as a noun. Cp. न तु

ीष्मस्यैवं सुभगमपराद्धं युवतिषु Sakuntala. समापत्तिदृष्टेन—Seen all of a sudden. समापत्ति from पद् to go with सम् and आ means an encounter, a casual meeting. प्रत्यादेशः—Primarily it only refusal, rejection, repudiation. In this sense, it is synonymous with प्रत्याख्यान. For, दिश् means to pronounce, to say. दिशिरुच्चारणक्रियः—इति भाष्यकारः. This sense it has in the well-known verse of the Megha-duta.

प्रत्यादेशान्न खलु भवतो धीरतां कल्पयामि ।

Then it was extended to mean one who rejects another as inferior or eclipses him. The comment of S. P. Pandit is interesting but lacks confirmation. बन्दीग्राहं गृहीता—Taken a prisoner. बन्दी इव गृहीता. A root takes णमुल् (अम्) when the *upapada* is a standard of comparison in the Nominative or the objective case. (i) अजनाशं नष्टः=अज इव नष्टः, (ii) पशुमारं मारितः=पशुरिव मारितः.

सोमादेकान्तरस्य—who is removed from Soma only by one intermediary, *viz.* Budha. Pururavas was a son of Budha, who was a son of Soma.

ऐशानीं दिशम्—The north-eastern direction. ईशानस्य इयं or ईशानो देवता अस्याः सा, ताम्.

वैनतेयम्—Garuda. विनताया अपत्यं पुमान् वैनतेयः, son of Vinata. मघोनः—Of Indra, genitive Sing. of मघवन् lit. possessed of gifts, riches. This is the meaning that it had in the Vedic literature. Cp.

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

R.V.

On this Yaska remarks—दक्षिणा मघोनी मघवती । मघमिति धननामधेयं, मंहतेर्दानकर्मणः । Nirukta I.

Sl. 4. The poet has given us a very beautiful and accurate picture of Pururavas' chariot when it is drawn fast by his charioteer. In the verse 'वेगानिलात्' should be construed with every clause. चक्रभ्रान्तिः—revolution of the wheels. अरान्तरेषु=अराणामन्तरेषु, in the intervals between the spokes. अर is mas. and sometimes neuter. अरैः सन्धार्यते नाभिर्नाभौ चाराः प्रतिष्ठिताः—Pt. I 81.

यष्ट्यग्रे च प्रान्ते च समं स्थितः—stands straight between the top of the flag-staff and its own end.

आयामवच्चामरम्—The long chowrie. The speed of the chariot is so great that the chowrie although long and therefore liable to move from side to side, is motionless.

राजर्षिः—राजा ऋषिरिव, a royal sage.

उपस्थितसंपरायः—when war is come. संपराय also means the hereafter, the life after death. Cp. न संपरायः प्रतिभाति बालम्—Katha. युद्धायत्योः सम्परायः—Amara. From this speech of Menaka, it is clear that the celestial damsels already knew king Pururavas, so much so that they knew that the name of his chariot was Somadatta and that it had a banner marked with the figure of a deer. Ranganatha understands that the chariot was so called because it was a gift from the Moon; and since it belonged to the moon, it was but apt that it should have a हरिणध्वज, for the moon is हरिणलाञ्छन.

Sl. 5. Pururavas disowns the credit that is his due for rescuing Urvasi and says it is the greatness of Indra, which guards the three worlds. **प्रत्युषसि**—at dawn. प्रत्यूषः mas., उषस् and प्रत्युषस् all mean the same thing.

Sl. 6. Ranganatha reads—

सिचयान्तेन कथं चित्स्तनमध्योच्छ्वासिना कथितः ॥

सिचय means a garment. Why it should throb only between the breasts is hard to understand. Moreover, there is no sense of the word कथञ्चित्. पश्य हरिचन्दनेन, etc., is a good reading. हरिचन्दन means the sandal of the gods. हरिचन्दनमस्त्री स्यात्त्रिदशानां महीरुहे—Medini.

अनप्सरेव प्रतिभासि—you seem to be other than a nymph, *viz.*, a mortal.

It should be noted that the word here is अप्सरा (ending in the fem. suffix आ) and not the usual अप्सरस्.

प्रकृतिमापद्यते—Regains consciousness, comes to herself. प्रकृति means original, normal condition, as opposed to विकृति.

Sl. 7. **मुच्यमाना**, being left (न तु मुक्ता). This means that darkness is not completely dispelled.

छिन्नभूयिष्ठधूमा—न तु छिन्नधूमा with most of its smoke gone. नैशस्य—of the night. निशा takes the suffix ठञ् (इक) or अण् by Pan. निशाप्रदोषाभ्यां च IV. 3. 14., giving नैशिक and नैश. अर्चिस् means a flame. This is generally feminine.—Ksirasvamin. Amara also says – ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः.

हुतभुजः—हुतं भुङ्क्ते इति हुतभुक् fire, so called from its partaking of sacrificial offerings.

मुक्तकल्पा = मुक्तप्राया, left almost completely. कल्प(प्) is a suffix which is attached to nominal bases in the sense ईषदसमाप्ति, 'a little short of.' In this sense are also ordained देश्य and देशीय (र्). Cp. पञ्चवर्षदेशीयो बालः, a child about five years old. रोधःपतनकलुषा—Turbid by the fall of its sides into it. रोधस् n. means a bank. रोधस्वती, a river. प्रसादं गृह्णती—recovering its lucidity. Referring to the mind, प्रसाद means cheerfulness, delight. Then it comes to mean favour, grace, e.g. देवताप्रसादात्.

त्रिदशपरिपन्थिनः—The antagonists of the gods. 'त्रिदश' is variously analysed :–(*i*) त्रिरावृत्ता दश (त्रयश्च) परिमाणं येषां ते त्रिदशाः, numbering thirty-three. The gods are said to number thirty-three. Cp. Tait. Br. त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः.

(*ii*)—तिस्रो दशा बाल्यकौमारयौवनानि येषां ते ।

(*iii*)–तृतीया एव दशा यौवनाख्या येषां ते (निर्जरत्वात्) ।

(iv) – त्रीन् (आध्यात्मिकादीन् तापान्) दशन्ति ये ते. परिपन्थिनः – Opponents. It is an irregular formation which Panini restricts to the Veda. छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि V. 2. 89.

किं प्रभावदर्शिना महेन्द्रेण—(Are they defeated) by Indra who sees through his divine power. The poet puts this question into the mouth of Urvasi to bring Pururavas prominently to her notice. Katayavema analyses differently, for which see Commentary. Urvasi means to say that it could be Indra only who could have vanquished the demons. As to how Indra could know that she was thus taken captive, she replies that he is प्रभावदर्शिन्, one possessed of a transcendental vision.

आत्मगतम्—To herself, अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्—Sahitya-darpana. This is said of words which are not addressed

to any other character on the stage and therefore supposed not to be heard by him or her although engaged in conversation with the speaker of those words.

Sl. 8. कान्तप्रभः—of lovely brightness. Mammata reads कान्तिप्रदः which is very tame. शृङ्गारैकरसः—whose pre-eminent sentiment is love. वेदाभ्यासजडः—Dulled by the study (probably the learning it by rote) of the Veda, he cannot appreciate beauty of language, nor beauty of form. Cp.

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

The learning of the anuvakas by heart is well-known. Cp. क्रोशेनानुवाको गृहीतः.

विषयव्यावृत्तकौतूहलः—विषयेभ्यो व्यावृत्तं कौतूहलं यस्य, from whom has departed desire for objects of the senses. इन्द्रियार्थो विषयः. With the idea given here, compare—तस्याः सखे नियतमिन्दुसुधामृणाल-ज्योत्स्नादि कारणमभून्मदनश्च वेधाः । Mal. Mad. I. 24.

Sl. 9. यदृच्छया—Accidently. या ऋच्छा = यदृच्छा appositional comp. In the sense of chance, accident, it is generally used in the instrumental. Cp. वसिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता, श्रुतप्रभावा ददर्शोऽथ नन्दिनी । Raghu. III. 40.

अवन्ध्ययोः—अवन्ध्य means not barren, fruitful. Cp. अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्. अवन्ध्यपातेन बाणेन V. II. 2. आर्द्रसौहृदः—having ardent love. आर्द्रं (सरसं) सौहृदम् अस्य. वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च—Amara.

अपवार्य—apart, aside to another. It is speaking in such a way that only the person addressed may hear it.

तद्भवेदपवारितं रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते ।
त्रिपातककरेणान्यमपवार्यान्तरा कथाम् ॥ Sahitya-darpana.

अभिजातं खल्वस्य वचनम्—His words become a noble man. अभिजात means nobly-born. But Kalidasa uses this word in the sense of choice, sweet. Cp.

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि । Kumara I. 45.

Sl. 10. People are anxious to see the moon as soon as she is freed from the eclipse. For this purpose, they stand on a prominence and set up shouts of joy, just as she is cleared up.

उपप्लवान्मुक्तम्—Freed from an eclipse. उपप्लव is misfortune. It is also another name of Rahu. Cp. केतूपप्लवभौममन्दगतयः षष्ठे तृतीये शुभाः. The eclipsed moon is said to be in distress, being swallowed up by Rahu. It is thus that उपप्लव came to mean an eclipse.

The words समदुःखः पिबतीव etc. apply equally to the king and to Urvasi's friends.

Sl. 11. The reason how the uneven descent has borne fruit is supplied in this sloka. The shoulder of Pururavas touches that of Urvasi which makes the hair stand on end, and seems to make love sprout forth. Katayavema reads अञ्चितश्रोण्याः instead of रथोपमश्रोण्याः. When we remember that the heavy, round hips of a lady are considered beautiful, we cannot help preferring the reading रथोपमश्रोण्याः. सरोमविक्रियम्—रोम्णां विक्रिया= रोमविक्रिया, तया सहितं यथा स्यात्तथा. अङ्कुरितमनोभवेनेव अंसेन—The shoulder which has, as if, made love sprout forth.

Properly speaking, it is the touch and not the shoulder that puts forth sprouts of love. But the other reading 'अङ्कुरितं मनसिजेनेव' giving a better *utpreksa* presents grammatical difficulties. With this reading, the stanza has to be split up into two clauses यदयं....स्पृष्टः and अङ्कुरितं मनसिजेनेव when only the first can be connected with the line हन्त दत्तफलो मे विषमावतारः, for यत् must be taken in the sense of यस्मात्.

सभाजयामः greet, compliment. Others read संभावयामः—we honour, which is inferior. The causative base सं-भावि means to honour. Cp. संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते – Gita.

Sl. 12. आर्तवी श्रीः—Seasonal (vernal) beauty. ऋतुरस्याः प्राप्तः=आर्तवी. ऋतु takes अण् by Pan. सन्धिवेला - IV. 3. 16. श्री does not drop the 'सु' of the nom. sing, for it is feminine without ending in a feminine suffix. Memorise

अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीह्रीधीश्रीणामुणादितः ।
स्त्रीलिङ्गानाममीषान्तु सुलोपो न कदाचन ॥

दिष्ट्या महाराजो विजयेन वर्धते—we heartily congratulate your Majesty on your victory. दिष्टि=दिष्ट fortune or fate. दिष्ट्या is an indeclinable, though a regular instrumental of दिष्टि. In the language of the grammarians, it is सुबन्तप्रतिरूपकमव्ययम्. दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे —Amara. दिष्ट्या means happily, fortunately.

The meaning of the stanza is that creepers which are leafless and lifeless before, are refreshed, and bud and bloom with the advent of spring, so must a meeting with the recovered Urvasi, cheer up the dejected nymphs. **उपनते**—come (प्राप्ते). Cp. **कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।** Meghaduta. **उपनत** is generally used with the Genitive.

पूर्वस्यां दिशि—The sound of a moving chariot is heard in the east. It is because **चित्र-रथ** the king of the Gandharvas is coming from **इन्द्रपुरी** situate in the east.

Sl. 13. **चामीकराङ्गदः**—having a golden armlet. **चमीकरे आकरे भवम्=चामीकरम्** gold, so called because of its being the product of a mine.

विक्रममहिम्ना—By the excess of valour.

नारदादुपश्रुत्य—नारद—Name of a celebrated Devarsi. He is one of the ten mind-born sons of Brahma, being supposed to have sprung from his thigh. He is represented as a messenger from the gods and *vice versa,* and as being fond of promoting discords among gods and men; hence his epithet of Kalipriya (कलिप्रिय). He is said to have been the inventor of the lute or Vina. He is also the author of a code of laws which goes by his name.—V. S. Apte. The word **नारद** is variously derived. Bhanuji Diksit, in his commentary on Amara, derives it thus—**नरस्य धर्म्यं नारं ददाति.**

यद्वा—नारं पानीयमित्युक्तं तत्पितृभ्यः सदा भवान् ।
ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति ॥

इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेन वा । नुरिदं नारमज्ञानम्, तद् द्यति ज्ञानोपदेशेन वा ।

चारणेभ्यः—From the minstrels. **चारणास्तु कुशीलवाः**—Amara. **चारयन्ति कीर्तिम्**—Bhanuji. **शतक्रतुः**—Indra. **शतं क्रतवोऽस्य. क्रतु** here stands for an **अश्वमेध** sacrifice. Any body who succeeds in performing one hundred **अश्वमेध** sacrifices is entitled to the position Indra occupies.

जयोदाहरणम्—a declaratory song of victory. Cp. **जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किन्नरान्** Raghu. IV. 78. **उदाहरण** is a sort of pane-

gyric beginning with some such word as जयति and full of alliteration.

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।
जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् ॥
तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ।

Sl. 14. अतिसृष्टा—Given, made a gift of.

मरुत्वते—To Indra. मरुतः सन्त्यस्य इति मरुत्वान्. मरुत्s are the storms or the storm-gods who assist Indra (पर्जन्य).

Sl. 15. पक्ष्याः partisans, friends – पक्षे भवाः. विजयन्ते—Conquer. जि preceded by वि or परा is conjugated in the *Atmanepada*.

कन्दराद्विसर्पी—coming out of a cave.

दरी तु कन्दरो वा स्त्री—Amara. Compare with the idea given in this sloka, the following from Sakuntala: –

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां निहन्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥

गम्यतां पुनर्दर्शनाय—It was repugnant to the mind of the ancient Aryans to say simply गम्यताम् on the eve of parting.

अनुत्सेकः खलु विक्रमालङ्कारः—Modesty is indeed an ornament of valour. Doubtless, there is a veiled allusion to the poet's patron Vikramaditya whom he here pays a compliment. The poet purposely selects this word (विक्रम) of all words meaning valour. The word वीर्य is already used in sl. 15 where the king attributes his success to the valour of Indra. Chitraratha, while admiring the modesty of Pururavas, could have consistently used the expression वीर्यालंकारः.

दृढं खलु लग्ना—Chitralekha throws out the hint that Urvasi is deeply in love with Pururavas.

सखि स्मर तावदिदमात्मनो वचनम्—Urvasi means to say that by saying "I shall try", you have undertaken to help me in my affair.

Sl. 16. अपाङ्गनेत्रा—Having eyes with beautiful (or long) outer-corners. A better interpretation would, however, be

'with the eyes turned towards the corners.' अपाङ्गयोः प्रेरिते नेत्रे यथा i.e., casting side-long looks. V. S. Apte.

वायव्यमस्त्रम्—A missile presided over by Vayu. महोरगः—महान् उरगः a big snake. उरसा गच्छति इति. शरधिः—शरा धीयन्ते ऽस्मिन् इति, a quiver. This is mas., but इषुधि is both mas. and fem.

Sl. 18. पितुः मध्यमं पदम्—The middle step of her father, *i.e.*, the sky. Here नारायण is identified with Visnu. Visnu in his incarnation as a dwarf (वामन) assumed huge dimensions (after Bali had agreed to his request for a gift of land which he could cover with three paces). He filled the whole earth with the first step, with the second the heaven and with the third, he pressed down Bali. The sky came to be called विष्णुपदम्. खण्डिताग्रात् मृणालात् (the stalk with a broken end) corresponds to पञ्चशरशरविद्धात् शरीरात् which is implied.

—:o:—

ACT II.

विदूषकः—विदूषक is a light-hearted companion and confident of the hero of a drama, who helps him in his love-affairs and cheers him up when sad. Katayavema, in his commentary on the Sakuntala says—विदूषको नाम नायकपार्श्ववर्ती कामपुरुषार्थसहायो नर्मसुहृदुच्यते. He excites laughter by his crooked form, his humour, and ludicrous dress. विकृताङ्गवचोवेषैर्हास्यकारी विदूषकः—Sudhakara. His is a common-place humour. He cannot be said to be witty. He is generally spoken of as a glutton always thinking of savoury dishes. It is notable that the Vidusaka is always a Brahmana. He talks Prakrit. ही ही—an exclamation of joy which is peculiar to Vidusaka. Katayavema quotes 'ही ही वैदूषकः.'

ब्रह्मबन्धुः—A false Brahmana. ब्रह्माणो बन्धवोऽस्य (न तु स्वयं ब्रह्मा) a person who is Brahmana by the accident of his birth but who is devoid of the qualities of head and heart which characterize a Brahmana. Cp. श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं, न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति. This has become a word of reproach.

निमन्त्रणैकपरवशः—Depending entirely on invitations to dinners. निमन्त्रणमेव एकं मुख्यम्, तस्य परवशः परस्य वशः = परवशः आकीर्णो—

In a throng (जनसंमर्दे). आकीर्ण is here used as a substantive. कार्यासनाद्—From the official seat, the seat of judgment. It is also called धर्मासन, व्यवहारासन. विमानप्रतिच्छन्दपरिसरे—On the border of the palace called विमानप्रतिच्छन्द. Dusyanta's palace in the Sakuntala is called मेघप्रतिच्छन्द.

परिक्रम्य—Having walked round. The particle परि has reference to the necessarily small size of the stage on which he could only *walk about* to show that he had proceeded to the palace.—S. P. Pandit.

अतिसन्धेयः—Should be over-reached. धा preceded by अति-सम् (sometimes by अभि-सम्) means to deceive, to over-reach.

Cp. परातिसन्धानमधीयते यै—
विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः। Sakuntala V. 128.

आलिखितः—Drawn in a picture, painted. लिख् preceded by आ has the sense of drawing, painting. आलेख्य means a picture. माणवकः—ह्रस्वो मानवः young man.

स्वस्ति—Hail! संगीतव्यापारम्—संगीते व्यापारः व्यापृतिः, तम्—engagement in music. Dancing, singing and playing on the musical instruments constitute Samgita.

देवी भणति etc. Nipunika so words the message of her mistress in order to trick the secret out of the Vidusaka.

आलपिता—addressed. स्यादाभाषणमालापः—Amara. नामधेयेन—To नाम is added धेय without any additional sense. नामरूपभागेभ्यो धेयः.

मृगतृष्णिकायाः—मृगाणां तृष्णाऽस्त्यस्याम् इति मृगतृष्णा सैव मृगतृष्णिका, a mirage. Compare with the idea here the following from Sakuntala—

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम्।

वैतालिकः—विविधेन तालेन चरतीति a bard, a minstrel, whose duty it was to announce fixed periods of the day and to awaken princes at dawn with songs.

Sl. आलोकान्तात्......प्रजानाम्—This has a reference to the sun as well as the king: (i) He dispels darkness of the people as far as the end of the world, (ii) he destroys the evil tendencies of his subjects as far as the limits of the world.

आ लोकान्तात् – लोकस्यान्तः = लोकान्तः, लोकान्तं मर्यादीकृत्य अभिव्याप्य वा = आ लोकान्तात्.

प्रतिहततमोवृत्तिः—प्रतिहता तमसोऽन्धकारस्य वृत्तिरवस्थानं येन स सूर्यः । पक्षे प्रतिहता तमोगुणस्य वृत्तिः प्रवृत्तिर्येन स राजा । अधिकारः – Office, ower. तुल्योद्योगः—समानकर्मा, doing similar work. तिष्ठत्येव क्षणम् – Pauses for a moment. The sun is said to slow his motion at mid-day. The king is also to have a respite at mid-day after the engagements of the forenoon. षष्ठे भागे—at the sixth division of the day. For the discharge of the multifarious duties of kings, the day is divided into eight periods of one hour and a half each. The sixth division commences at 1-30 p. m., and ends at 3 p. m. 'षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः—Dasakumara Carita VIII. छन्दवर्ती—One acting according to one's free will, master of one's will. छन्द in the sense of will ends in अ. अभिप्रायश्छन्द आशयः—Amara.

प्रवेशकः—It is an interlude between two acts differing from Viskambhaka in that it is conducted by low characters, the expression also being not very much refined. Says Dhanika—

तद्वदेवानुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः ।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥

Incidents which, it is not deemed necessary to represent on the stage, are conveyed to the audience by means of interludes either through subordinate or low characters, and thus the foregoing and forth-coming events are linked together.

पञ्चविधस्याभ्यवहारस्य—Food of five varieties. On this Katayavema has "अभ्यवहार्यस्य पञ्चविधत्वं भक्ष्यभोज्यचोष्यलेह्यपानीयभेदेन.' खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम्.—Kasika. भक्ष्य is that food which is to be chewed and eaten, as bread. भोज्य is simply eaten, as rice.

दुर्लभप्रार्थनः—दुर्लभा प्रार्थना यस्य whose craving is difficult to be satisfied.

शक्या उत्कण्ठा विनोदयितुम्—Our sadness can be removed. Some read शक्यम्, which has gained currency and justification from Patanjali's well-known line—शक्यं च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुम्. On this use of शक्यम् (without any accord with the gender and

number of the object) Vamana in his Alamkara Sutra Vrtti says:-
शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् ।

Sl. 3. आभरणस्याभरणम्—The ornament of ornaments. She lent beauty even to the ornaments she wore. Paints and embellishments are resorted to by ladies with a view to heighten their personal charms. But in her case, they got an additional beauty by a contact with her body. The idea given here is an advance upon that expressed in Kumara I. 42.—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

उपमानस्यापि—Her face is a standard to which even the moon (regarded herself as a standard of comparison) may be compared.

विविक्तादृते—Except solitude.
विविक्ता पूतविजना—Amara.

दिव्यरसाभिलाषिणा—(i) Seeking heavenly love, (ii) seeking water of the sky. It is said that the Chataka would never drink water on the earth, but would always be looking up to the clouds to drink in water as soon as it came from them.

'धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्'.

प्रमदवनम्—A pleasure-garden of a king.

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।
स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥
—Amara.

उपपन्नमिदं विशेषणं वायोः—This epithet is appropriate for the breeze. उपपन्न is well-reasoned, proper.

Sl. 4. निषिञ्चन्—(i) Bedewing with honey, (ii) impregnating. निषेक (from सिच् with नि) means गर्भाधानम्.

Cp. निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः— Manu.

स्नेह—love, semen. दाक्षिण्य—Kindness. दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनम्—To act and to speak in a manner so as to please another, is दाक्षिण्य. The poet very beautifully imparts to the southern breeze the character of a lover, who has two sweethearts, the Madhavi and the Kaundi creepers. The Madhavi flowers in spring, hence also called Vasanti, but the Kaundi

flowers in the month of Magha, two months earlier. The breeze-lover, therefore, ardently loves and enjoys the younger Madhavi, and pleases the elderly Kaundi by merely dancing with her. स्नेह (in both the senses given above) and दाक्षिण्य are the two most essential qualifications of a lover.

Sl. 5. The idea given in the sloka is that the king while seeking a walk in the pleasure—garden to allay the anguish of his mind, feels that it will not help him, rather it would augment his distress. A man who swims against the current when being borne by it, is sure to be carried away.

Sl. 6. असुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारम्—न सुलभं = असुलभम् (नञ्-तत्पुरुषः), असुलभं चादो वस्तु च = असुलभवस्तु, तस्य प्रार्थना, तस्या दुर्निवारम् which cannot be turned away from its desire for an object difficult of achievement. पञ्चबाणः—Cupid, so called, because it has five arrows of flowers, which are said to be—

> अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका।
> नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

सहकार—a mango-tree which emits very sweet fragrance. आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः – Amara. मलयवातेन—By breezes from the Malaya mountain. मलय is a mountain-range in the south of India, abounding in sandal trees.

वसन्तावतारसूचकम्—Indicative of the advent of spring. Strictly speaking, अवतर should be used here and not अवतार, for that has घञ् in the sense of करण and अधिकरण only. But poets seem to make no distinction between अवतर and अवतार. On this Vamana remarks – अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घन्यत्यासो बालानाम्.

Sl. 7. Here the poet describes the advent of spring. It is just the beginning of the season. The Kurbaka and the young अशोक have put forth only buds which wait to bloom. The fresh blossoms of the mango trees are yellow in the ends by the pollen which is but slightly formed. As yet there are no full-blown flowers charged with honey. Hence no humming of the black bees hovering over them and no sweet notes of the cuckoo. Thus vernal beauty stands between childhood and

youth With the idea of the first line compare the following from Malavikagnimitra—

प्रत्याख्यातविशेषकं कुरवकं श्यामावदातारुणम् ।

ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा —ईषद्बद्धा ये रजसः कणास्तैरग्रे कपिशा yellow in the ends by the pollen slightly formed. मधुश्रीः—मधोः श्रीः—Vernal beauty. In the sense of spring, मधु is masculine.

मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः ।
दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुद्रुमे ॥ Visva.

मणिशिला—a marble slab. It is very delightful to sit on a cool marble slab in summer. कृतोपचारः—कृत उपचारो येन, with materials of worship ready. भवन्तं प्रतीच्छति—Is receiving you. This is repeated in the Sakuntala—एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवीमण्डपः स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति. Here some read अतिमुक्तलतामण्डपः. From the quotation from the त्रिकाण्डी as read by Ranganatha, it is clear that अतिमुक्त is but another name of माधवी.

'अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद्वासन्ती माधवी लता' ।

Sl. 8. कुसुमितास्वपि—Although they have flowered (and therefore are comparable to ladies in their best). धृतिं न बध्नाति—Does not set its affection (on), does not find delight (in).

धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु—Visva.

दुर्ललितम्—दुराग्रहग्रस्तम्. Literally it means spoilt by fondling, fondled too much, and we have this sense in हा मदङ्कदुर्ललित – Veni. Then it comes to mean 'hard to please', the sense meant here.

भो अहल्याकामुकस्य—As the physician was to Indra, so I am to you; both are mad in this affair. Here it is not known who the physician (वैद्य) is. The sense seems to be that as the physician could not advise Indra, so I cannot advise you regarding your love-affair. The Indra- Ahalya myth is well-known and need not be reproduced here. Mr. Kale understands वैद्य to be the moon who helped Indra. But this meaning is unwarranted, besides being inconsistent with the nature of the moon. The moon does not cure love-malady, she rather aggravates it. She is one of the most potent factors which affect lovers. रङ्गनाथ reads वज्र for वैद्य, which in no way solves the difficulty.

Sl. 9. **अनङ्गविचेष्टितम्**—Working of love. Cupid is called **अनङ्ग** (bodiless) for he was consumed to ashes by the fire emanating from the third eye of Siva. The working referred to here is the throbbing of the right eye and so on. **निर्वृतिम्**—Happiness. The idea of the verse is that the king's mind is happy, a fact which makes him believe that Urvasi is coming to him shortly.

शिखाबन्धनविद्या—The science of tying the hair of the head into a knot while repeating some charms. The knot, so long as it was undissolved, was supposed to protect the individual wearing it against the demons.

अहो विस्मृतम्—Here **विस्मृत** is used as an active participle, in place of **विस्मृतवत्**.

कौमुदी—moon-light. **कुमुदानाम् इयम्** or '**कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मता**'.

प्रतीच्छति—Expects, waits for.

अवलोकयत इव आत्मानम्—with itself reflected into waters as into a mirror.

तिरस्करिणी—A kind of magical spell. It is the art possessed by celestial beings of rendering themselves invisible by repeating some *mantras*. **तिरस्करिणी अन्तर्धानविद्या**—Ranganatha.

आत्मानं विकत्थते—flatters herself, thinks much of herself. **बहुमानपात्रं संभावयते**—Katayavema.

किं पुनर्मानुष्यकं विडम्ब्यते—Why do you act like a mortal woman. Urvasi's reply to this query of Chitralekha is that she fears to know by her supernatural powers, lest the lady whose love is sought by the king, may be other than herself.

Sl. 10. **इदं हृदयं कामस्य इषुभिरन्तःसशल्यम्**—This heart is pierced through by the shafts of love. **नयनयोरुद्बाष्पत्वं न भविष्यति इति न**—It is not that tears will not gush out from my eyes. **उद्गतानि बाष्पाणि ययोः तयोः.** Before the picture is finished, tears will stand in my eyes, and fall upon the picture-board, wetting it and rendering the drawing impossible. For the idea compare the following from the Meghaduta II. 42

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया—

मात्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्त्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे etc.

Sl. 11. अलब्धफलनीरसान्—अलब्धानि फलानि यैः ते अलब्धफलाः (बहुव्रीहि), अलब्धफलाश्च ते नीरसाश्च, तान् (कर्मधारय), vain on account of their fruitlessness. कृती—कृतम् अनेन इति, one who has done something glorious; blessed or victorious. With भवतु पञ्चबाणः कृती compare काम इदानीं सकामो भवतु – Sakuntala IV.

अवमन्यते वापि माम् -She dis-regards me on the ground how undignified it would look if she were to respond to the love of a mortal.

नास्त्यगतिर्मनोरथानाम्—There is nothing beyond the reach of desires. The meaning is that a person having an ardent desire for a thing, imagines everything as happening in fulfilment of it. He cannot conceive of any impossibility. This is said with reference to Vidusaka's speech. The Vidusaka thinks that there is very little probability that the thing that dropped down by their side could be a love-letter written by the invisible Urvasi. A similar idea is expressed in the Kumarasambhava where Parvati says in reply to the Brahmacarin that though her penance is quite incompetent for the achievement of her cherished desire, yet she imagines that something may happen which may go to fulfil it. मनोरथानामगतिर्न विद्यते. अनुवाच्य—Reading to himself.

प्रसन्नस्ते तर्कः—Your conjecture comes true.

Sl. 12, 13. स्वामिन् etc. Urvasi means to say that there is no truth in the complaint of Pururavas that she did not care for his love even when she knew that he loved her. On the contrary, she conveys that without the knowledge of Pururavas' love for her, she was suffering severe pangs of love for Pururavas, for she did not find comfort even in rolling on beds strewn with flowers. Compare with this Sakuntala's love-letter—

तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रावपि ।
निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथान्यङ्गानि ॥

स्वस्तिवाचनकम्—A congratulatory or complimentary present of flowers, etc.

Sl. 14. तुल्यानुरागपिशुनम्—Expressive of equal love. पिशुनौ खलसूचकौ—Amara. पिशुन means a slanderer and an informant. उत्पक्ष्मणः—With eyelashes upturned. Katayavema construes it with मम, S.P. Pandit with मदिरेक्षणायाः, मदिरे ईक्षणे यस्याः सा, तस्याः with fascinating eyes. उदाहरणम्—A song, a piece of poetry. Katayavema, however, interprets it as वाचिकम् a verbal message. ललितार्थबन्धम्—Embodying her meaning beautifully expressed. ललितो मधुरः अर्थस्य वस्तुनो बन्धः सन्दर्भो यस्य तत्।

प्रियायाः स्वहस्तः—The autograph of my beloved. स्वहस्तशब्दो लक्षणया स्वहस्तलेखे वर्तते.

फले विसंवदति—Cheats you, disappoints you, of the fruit. विप्रलम्भो विसंवादः—Amara. Vidusaka understands the king to say that this autograph of Urvasi should be preserved, for it is an avowal of her love, hence his remark. The king never intended to say this. He only meant that this should be carefully preserved as a beautiful writing of his love.

Sl. 16. साधारणोयमुभयोः etc.—This solicitation caused by love is common to us both. The king says—"You say, she is love-sick, but you donot see that I am asflicted."

Sl. 18. मुनिना भरतेन—By the sage Bharata, the author of a Natya Sastra which goes after his name. अष्टरसाश्रयः—the substratum of eight sentiments. The sentiments are—

शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः।
बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः॥

Kavyaprakasa IV. 29.

ललिताभिनयम्—In which there is charming acting. द्रष्टुमनाः—Desirous of seeing. द्रष्टुं मनो यस्य. The म् of an infinitive is dropped in a Bahuvrihi comp. whereof the latter member is either काम or मनस्. द्रष्टुकामः. सलोकपालः—लोकपालैः सह वर्तमानः. The eight guardians of the quarters are given in the following couplet of Amara—

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत्।
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्॥

ईश्वरनियोगप्रत्यर्थी—Standing in the way of the command of the lord. Indra. प्रतिकूलम् अर्थयितुं शीलमस्य स प्रत्यर्थी.

मा भवानङ्गानि मुञ्चतु—Literally, let not your limbs droop, fig., do not despair.

Sl. 18. अनीशया शरीरस्य—Being no master of her person, for she was an attendant of Indra. शरीरस्य अनीशया इन्द्राधीनत्वादित्यर्थः—Ranganatha.

Sl. 19. कामार्तं जनमञ्जनां प्रति etc.—you who are known to have courted Anjana. Anjana is a daughter of a monkey named कुञ्जर and mother of Hanumat. संभृतम्—Produced in abundance. पौष्पं रजः—पुष्पाणाम् इदं = पौष्पम्, pollen of flowers.

लोप्त्रेण गृहीतस्य—Caught red-handed, lit. in the possession of stolen property. लोप्त्र is sometimes written as लोत्र. लोत्रमश्रुणि चोरिते—Visva. लोप्त्रं तु तद्धनम्—Amara.

सौभाग्यं प्रच्छादयितुम्—The fortune referred to here is the love of a celestial damsel.

भवति स्वरयास्य भोजनम्—Vidusaka accounts for the speech of the king वासार्थं etc., and the present search for the love-letter by saying that the speech is only a raving due to the vitiation of his bile and the search is also one of the incoherent acts to which it leads.

मूर्ख बलादपराधिनं मां प्रतिपादयसि—Fool, you forcibly make me an offender. The king does not admit that he acted madly, as Vidusaka says, but insists that he was only looking for another birch-leaf, not knowing that his speech was over-heard by the queen.

Sl. 22. उष्णालुः—उष्णं न सहत इति, tired of heat. To उष्ण is added a suffix आलु (च्) in the sense of 'तदसहने' 'not being able to bear', by the sutra शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने. शिखी = the peacock. शिखा अस्यास्तीति. कर्णिकारमुकुलानि उपरि निर्भिद्य—Having forced open at the top the Karnikara flowers. The Karnikara bears blood-red flowers, but has no fragrance. Compare

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः। Kumara.

कारण्डवः—जलकुक्कुटः, duck.

—:o:—

ACT III.

त्वमासनं प्रतिग्राहितः—You were made to carry (his) seat. The णिजन्त root ग्राहि is regarded by some as द्विकर्मक. उपाध्यायः

त्वामासनं प्रतिग्राहितवान्. Changing it into the Passive, we have उपाध्यायेन त्वमासनं प्रतिग्राहितः. In the Kumara Sambhava also, this root is similarly used – अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक. But the poet himself uses it otherwise also—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्। Raghu II. 1. Here we cannot have the given compound, if the root be द्विकर्मक. Vide our note on the same. Indeed grammarians do not seem to be agreed upon this point.

अग्निशरणसंरक्षणाय – To guard the fire-sanctuary. शरण n. means a house and a protector. शरणं गृहरक्षित्रोः – Amara.

लक्ष्मीस्वयंवरे – This is the name of the play that was brought on the stage in heaven.

सदोषावकाश इव ते वाक्यशेषः—The sequel to your speech seems to refer to some mishap.

आम—Yes. It is also spelt as आम् .

लक्ष्मीभूमिकायां वर्तमानोर्वशी—Urvasi playing the part of Laksmi. भूमिका—a part or character in a play. 'या यस्य युज्यते भूमिका तां खलु तथैव भावेन सर्वे वर्गाः पाठिताः' – Malati I.

वारुणी—Wife of वरुण.

भवितव्यतानुविधायीनीन्द्रियाणि—The senses act towards the fulfilment of what is predestined. Urvasi when playing the part of Laksmi ought to have said in reply to the question put to her that she loved Visnu, but as her love for Pururavas was so intense, the words 'I love Pururavas' escaped her lips, betraying her and inviting the curse of the sage Bharata. All this happened, for Urvasi was fated to go down to the world of mortals.

तस्य मे रणसहायस्य—The kings of the solar and lunar dynasties are often represented as the allies of Indra or the gods in their war with the demons. Here in the message from Indra borne by Narada, (Act V), Pururavas is spoken of as भवांश्च सांयुगीनः सहायो नः.

यथाकामं पुरूरवसमुपतिष्ठस्व—You enjoy the company of Pururavas, as you will. स्था preceded by उप meaning to associate with is conjugated in the Atmanepada. Cp. रथिका अश्वारोहाननुपतिष्ठन्ते.

अपराद्धा अभिषेकवेला— The time for bath is trespassed. अपराद्धा = अतिक्रान्ता.

कञ्चुकिन्—He is an old Brahmana of irreproachable character versed in all the affairs of the harem, who freely moves about in the harem and keeps a watch over it.

अन्तःपुरचरो विप्रो वृद्धो गुणगणान्वितः ।
सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

Sl. 1. **कल्ये वयसि**—In youth, lit. in the healthful age. **कल्पते विश्रमाय**—Is able to have repose. विश्रमायालं भवतीत्यर्थः. **विश्रम** has an alternative form **विश्राम** which, however, has not got Paninean sanction. **परिणतिः**—Old age. **सेवाकारा**—सेवा आकारो यस्याः of the form of service. Here the old age of the chamberlain is contrasted with that of others. Others even in service retire from duty when grown old and pass the evening of their life in peace, but very different is the case with a chamberlain. The older he is, the more fitted he is for his office of watching the harem. Here both Katayavema and Ranganatha read **कारापरिणतिः** as one word qualifying **सेवा**, which does not yield a good sense.

दिवसावसानवृत्तान्तः—The scene at the close of the day.

Sl. 2. **उत्कीर्णाः**—Engraved, carved out. **कृ** 6 P. to throw, preceded by **उत्** means primarily to throw up and secondarily to cut out, to carve out. **वासयष्टिषु**—On the perching rods. **वलभयः**—Slanting wooden supports or struts jutting out from the wall close above the windows and propping up the projecting eaves of the roof.—S. P. Pandit. The pigeons here are supposed to be ash-coloured and they are confounded with the smoke of the incense in the evening when there is but an indistinct view of things.

आचारप्रयतः—Devoted to customary practices. आचारे प्रयतः. **प्रयत** also means pure or purified.

अर्चिष्मतीः दीपिकाः—Brilliant lights. अर्चिः अस्ति आसां ताः अर्चिष्मत्यः. **विभजते**—Arranges.

शुद्धान्तः—The harem. शुद्धैरम्यते गम्यतेऽत्रेति.

Sl. 3. **कर्णिकारयष्टिः**—A thin, tall Karnikara tree. Here the female attendants are compared to thin, tall Karnikara trees with bright, red flowers which resemble brightly burning lamps

held in their hands. अपक्षलोपात्—Owing to the wings having not been clipped. This alludes to the well-known myth that of yore, the mountains were possessed of wings. They would fly at will and would settle anywhere, thus working havoc.

Sl. 4. कार्यान्तरितोत्कण्ठम्—This qualifies the day and means wherein my longing was forgotten in official business. कार्येण अन्तरिता तिरोहिता उत्कण्ठा यस्मिन्. For the idea compare the following from the Meghaduta—

सव्यापारामहनि न तथा पीडयेद्विप्रयोगः ।
शङ्के रात्रौ गुरुतरशुचं निर्विनोदां सखीं ते ॥

रोहिणीसंयोगः—Rohini is an asterism of that name. It contains five stars. It is so called because the principal star has a reddish appearance. In mythology, रोहिणी is said to be the wife of the moon.

Sl. 5. अवधूतप्रणिपाताः—अवधूता अवज्ञाताः प्रणिपाताः नतयो याभिः ताः who have spurned prostrations. निभृतैः दयितानुनयैः व्यपत्रपन्ते—Are ashamed of open reconciliation of their lovers. The proud ladies, though they be stung with remorse for their contemptuous treatment of their lovers' prostrations would not make a clean breast of their mistake and would not make open efforts at reconciliation. This seems to be the only meaning of the verse. The construction also is all right, for an act of which one is ashamed is expressed in Sanskrit by the तृतीया विभक्ति. दयितानुनय if used in the sense of reconciliation of the beloved by the lover would make 'दयिता' redundant. But the word निभृतैः has to be interpreted here in a sense which, it cannot positively be said to have. To render it by 'secretly.' as Mr. Kale does, is also unwarranted. Moreover, Sanskrit idiom does not support the construction he puts upon the verse.

Sl. 6. अलकसंयमनादिव—As if by the tying up of the curls. The wives of absent lovers do not dress their hair and let it hang loosely over their cheeks, which therefore obscures the beauty of the face. When, however, on the return of the lover, the hair is tied up, the face presents a brightened up look. हरिवाहनदिङ्मुखम्—The face of the eastern quarter. हरिवाहनः—Indra. Hari is a name for the steeds of Indra.

उदितो राजा द्विजातीनाम्—The king of the Brahmanas is risen. The moon is spoken of as 'king of the Brahmanas.' This idea is very familiar to us in the Brahmanas. When we are told that *Agni* is the king of the Ksatriyas, it is not difficult to discover the meaning intended by the ancient rsis. That a Brahmana's king is the moon unequivocally means that his life is or ought to be dominated by calm or quietude.

सर्वत्रौदरिकस्य etc. The glutton everywhere thinks of the eatables only. The Vidusaka is frequently represented as a glutton who talks of the savoury dishes in season and out of season.

Sl. 7. रविमावसते—To you who enter into the body of the sun on the Amavasya day. The *adhikarana* in the case of the root वस् to dwell preceded by आ is treated as *karma*; hence रवि takes the second-case terminations. Cp. the Aitareya Brahmana

चन्द्रमा वा अमावास्यायामादित्यमनुप्रविशति ।
सोऽन्तर्धीयते । तं न निर्जानन्ति ।

क्रियार्थै—For religious performances such as the दर्श. सुधया तर्पयते—The moon is popularly believed to be full of nectar which the gods and the manes partaka of. During the dark half of the month, the moon's digits are drunk in one by one. Of the sixteen digits that she has, as many as fourteen are drunk in by such gods as Agni, Vayu and others and the fifteenth by the pitrs. Then reduced to a single digit, the moon enters into the body of the sun who gradually restores her the lost digits. मूर्च्छताम्—Prevailing, growing strong. Here the sense is of समुच्छ्राय; hence the Commentator's rendering प्रवर्धमानानाम्. Cp. मुमूर्च्छ सहजं तेजो हविषेव हविर्भुजः R. 10.79. मुर्छ also means to prevail against. Read for this sense the following from the Raghuvamsa—

न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ।

Sl. 8. विषमशिलासंकटस्खलितवेगः—Having its flow interrupted by the rugged rocks. विषमशिला एव संकटं तेन स्खलितो वेगोऽस्य or विषमशिलाभिः संकटोऽत एव स्खलितवेगः.

Sl. 9. Ranganatha sees a double meaning in the word दक्षिण (right or clever) and adds

दक्षिणश्चतुरो हि दुःखितमाश्वासयति ।

अभिसारिकावेषः—The dress of an *abhisarika,* a lady who being smitten with love and losing self-control, moves out to meet her lover. Now see Commentary.

मनोरथलब्धप्रियासमागमसुखम्—This expression can bear a twofold interpretation. It can be construed as मनोरथे लब्धा प्रिया तस्याः समागमः, तेन सुखम् – pleasure of a contact with the beloved obtained in a vision. But Urvasi does not understand it in this sense. She takes it to mean मनोरथानुरूपं लब्धा या प्रिया तस्याः etc— pleasure of the contact with the body of a beloved sought by his heart. This causes her not a little concern.

अनुपक्रम्योऽयमातङ्कः—This ailment is incurable. आतङ्क means a malady of the body; but it sometimes stands for mental anguish also. क्रम् preceded by उप means to begin, to cure etc. In the sense of beginning, it is conjugated in the Atmanepada.

Sl. 10. **मलयजं सर्वाङ्गीणम्**—Sandal paste applied to the whole body. सर्वमङ्गं व्याप्नोति इति सर्वाङ्गीणम्.

मणियष्टयः—strings of gems. **अपोहितुम्**—To remove. अप-ऊह् I. A. means to remove, to obviate. विघ्नान् अपोहति. ऊह् is optionally **परस्मैपदी** when preceded by a prefix. **लघयेत्** may reduce, alleviate. It is potential 3rd per. sing. from the denominative verb लघ् णिच् (लघि) formed from the substantive लघु.

अविधा अविधा—Help, help. Literally it means विधायाः कर्तव्यस्याभावः or किंकर्तव्यविमूढता.

वाचंयमो भव—Be silent. Primarily, वाचंयम is an epithet of a sage (मुनि). He practises the vow of silence. A thinker would talk very little and be mostly absorbed in thought. Hence the word मौन (मुनेर्भावः) for silence.

संवृताकारम्—संवृत आकारो यस्य स संवृताकारः (with the real countenance concealed). संवृताकारो यथा स्यात्तथा in a manner in which the real countenance etc. It is an adverb क्रियाविशेषणम्.

औपहारिकहस्तः etc. औपहारिकं हस्ते यस्य स औपहारिकहस्तः with offerings in the hand. उपहाराणां समूहः = औपहारिकम्. उपहार takes ठक् (इक) by Pan. अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् IV. 2.47.

प्रणिपातलङ्घनं प्रमार्ष्टुकामा—Anxious to make amends for the disregard of your prostration.

Sl. 12. **मङ्गलमात्रभूषणा**—Having the only adornment of auspicious marks (such as the auspicious string, the mark on the forehead with saffron paste and the collyrium in the eyes. मङ्गलमेव = मङ्गलमात्रम् (मयूरव्यंसकादि). **व्रतापदेशोज्झितगर्ववृत्तिना**—व्रतस्यापदेशेन उज्झिता गर्ववृत्तिर्येन which has given up its haughty deportment under the pretext of a vow.

स्थाने खल्विय देवीशब्देनोपचर्यते—It is but proper that she is addressed as **देवी** (queen as meant by the king but understood in the sense of goddess by Urvasi). Hence she forthwith proceeds to justify this designation—**न किमपि परिहीयते शच्या ओजस्वितया** she is nothing inferior to Saci in respect of augustness. **परिहीयते = हीना भवति.** It is impersonal voice. **शच्याः** is ablative sing.

असूयापराङ्मुखं मन्त्रितम्—Said without jealousy.

Sl. 13. **गात्रं ग्लपयस्यकारणम्**—In vain do you waste your body. ग्लपयसि is from the causative base ग्लप् इ got from ग्लै to languish, to wither. ग्लपयति and ग्लापयति are both correct, but प्रग्लापयति only.

अन्यसंक्रान्तप्रेमाणो नागरिकाः—अन्यासु संक्रान्तं प्रेम येषां ते = अन्यसंक्रान्तप्रेमाणः. नागरिकाः = विदग्धाः कामिनः gallants who have transferred their love to other ladies.

न युक्तं सुभाषितं प्रत्याचरितुम्—It is not reasonable to oppose the good words. Here the 'good words' refer to the speech of the queen— **आर्यपुत्रमुद्दिश्य कोपि व्रतविशेषो मया संपादनीयः.** The Vidusaka means to say that the king should not dissuade the queen from the practice of the vow by telling that he is already reconciled, for that will dishearten her.

औपहारिकमोदकान् आर्यमाणवकं लम्भय—Give these sweets of the offerings to the venerable Manavaka. The subject of **लभ्** in its primitive sense is put in the Accusative case in the causal as here, but sometimes in the Instrumental, as in Magha **सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुर्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन्.** How is then the usage regulated? To this Vamana replies that when **लभ्** implies motion primarily and obtainment only secondarily, the subject is put in the Accusative case, otherwise in the Instrumental.

अहो न जाने किंपरमस्या वचनम्—Oh I do not know what the import of her words is. Urvasi is unable to determine whether the queen means what she says, or is only sarcastic.

छिन्नहस्तो मत्स्ये पलायिते etc. छिन्नहस्तः foiled in his efforts. हस्त stands for हस्तकौशल.

अपि नाम—Both these particles are used together in the sense of संभावना – may it be, shall I hope.

Sl. 15. कराम्बुजवृते लोचने—Eyes closed with lotus-like hands. करौ अम्बुजे इव = कराम्बुजे ताभ्यां वृते. मन्दायमाना—मन्दीभवन्ती slowly moving.

Sl. 16. अनङ्गक्लिष्टम्—Tormented by love. Cupid is called अनङ्ग (bodiless), for his body was consumed to ashes by the fire emanating from the third eye of Rudra, when he perturbed his (Rudra's) mind engaged in meditation.

नोच्छ्वसिति—Does not blow. तपनकिरणैः—By the rays of the sun. तपति इति तपनः.

अतोऽस्याः प्रणयवतीव etc.—Hence I sit as her friend in contact with his body. पुरोभागिनी—an officious woman. दोषैकदृक् पुरोभागी स्यात्—Amara, but this meaning does not suit the context. Urvasi means that she is not पुरोभागिनी, for she is not meddling in others' affairs. She makes love to the king who is given her by the queen. Kalidasa uses this word in the sense given by Amara in प्रायेण समानविद्याः परस्परयशःपुरोभागा भवन्ति—Malavikagnimitra.

स्वर्गस्य नोत्कण्ठते—Does not piné for the heaven. The षष्ठी in स्वर्गस्य is to be explained by Pan. अधीगर्थदयेशां कर्मणि which gives the well-known sentence मातुः स्मरति.

अनिमिषनयनैर्मीना विडम्ब्यन्ते—The fish are imitated with winkless eyes. The gods are said to have winkless eyes.

Sl. 19. सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्कम्—सामन्तानां मौलिषु ये मणयः तै रञ्जितं शासनमेव अङ्को यस्य तत्—marked by mandatory letters tinged with the lustre of gems in the coronets of the border-chiefs. मौलि here is a synonym for किरीट. कान्तमाज्ञाकरत्वम्—Pleasant servitude.

Sl 20. It is interesting to note that the rays of the moon are called करा: as well as पादाः. संरम्भरूक्षमिव यदासीत्—

whatever seemed to be harsh with anger. संरम्भ means anger and hurry. संरम्भः संभ्रमे कोपे – Visva. तत्तद् अनुनीतमिव—All that seems to be won over, to be pacified.

Sl. 21. उपनतं सुखम्—Happiness that is come. उप – नम् to come near, to fall to. निर्वाणाय—For complete satisfaction. निर्वाण is Past Participle from वा with निर्, only when it is to be predicated of a thing other than वात; e. g., निर्वाणो मुनिः the sage is emancipated, निर्वाणो दीपः, the lamp is gone out. But we shall only say निर्वातो वातः. With the idea in this verse, compare the following from the Mrcchakataka—

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

वासगृहप्रवेशस्य समयः—It is time to enter into the inner apartment. गर्भागारं वासगृहम्—Amara. धर्मासनाद् विशति वासगृहं नरेन्द्रः—Uttara.

Sl. 22. त्रियामा—The night, lit. having three watches. But the night has four yamas. The name is therefore accounted for in the following way—

आद्यन्तयोरर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् ।

यद्वा त्रीन् धर्मादीन्यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् इति भानुजि-दीक्षितः.

सुभ्रु—O you of fair brows. Now we cannot have the shortening of भ्रू in the Voc, for it is not नदीसंज्ञक, the नदीसंज्ञा being prohibited by Pan. नेयङुवङ्स्थानावस्त्री. But the later grammarians and the commentators have made great efforts to justify this form (सुभ्रु), for which see Sanskrit foot-notes.

—:o:—

ACT IV.

विमनस्का चित्रलेखा—The sad Chitralekha. विगतं मनो यस्याः सा विमनस्का. Here the compound विमनस् takes the *Samasanta* suffix क(प्) by Pan. उरःप्रभृतिभ्यः कप् V. 4. 151.

म्लायमानशतपत्रस्य इव – म्लायमानं च तत् शतपत्रं च, तस्य इव like a fading lotus. The Atmanepada in म्लायमान is not supported by grammar. शतं पत्राण्यस्य इति शतपत्रम्.

समदुःखा भवितुमिच्छामि—I want to participate in your sorrow.

अप्सरोवारपर्यायेण—In order of the appointments of the nymphs. We are told in the Puranas that the sages, the Gandharvas, the nymphs and others have to attend upon the sun by rotation. Chitralekha means to say that it being her turn of service, she was in attendance upon the sun and was consequently feeling very anxious for Urvasi, who was away from her. बलवत् is used as an adverb.

प्रणिधानस्थितया अत्याहितमुपलब्धम्—I came to know of a great calamity while I stood in meditation. प्र–नि–धान means concentration or fixity of mind. अत्याहितम्—a great danger, a great misfortune. अत्याधीयते मनोऽस्मिन् इति. उप–लभ् is to know, to realize.

अमात्येषु निवेशितराज्यधुरस्—Who has placed the burden of government on the councillors. राज्यस्य धूः=राज्यधुरा. निवेशिता राज्यधुरा येन तम्. अमात्य literally means an associate, one who is at hand. It is precisely synonymous with सचिव (सचिं वाति). अमा *ind.* meaning near takes त्य(प्) by Pan. अव्ययात्त्यप् IV. 2. 104. अमा समीपे भव इति अमात्यः. We have similarly इहत्यः, क्वत्यः, ततस्त्यः, etc. गन्धमादनवनम्—The Gandhamadana grove. It is the name of the garden of the capital of Himalaya. Both S. P. Pandit and M. R. Kale (who slavishly follows Mr. Pandit) give a meaningless name to the capital of Himalaya. The Ms. of Katayavema's commentary with them reads हिमवत्पुरस्योपधिप्रस्थस्य. Both the able editors have not questioned the correctness of the reading. Now we know that the name of the capital is ओषधिप्रस्थ (See Kumara. VI. 36.) which is quite significant, and which when read along with हिमवत्पुरस्य was easily corrupted into हिमवत्पुरस्योपधिप्रस्थस्य.

मन्दाकिनी—The heavenly Ganges. मन्दमकितुं गन्तुं शीलमस्या इति. The Ganges is known as मन्दाकिनी in the heaven, गङ्गा or भागीरथी on the earth and भोगवती in the nether region. चिरं निध्याता—long gazed at.

भवितव्यम्—It must have been so. दूरारूढः प्रणयः—Intense love. प्रणय means request, confidence and love. Cp. Ratnavali—प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति.

भर्तुरनुनयमप्रतिपद्यमाना—Not accepting the reconciliation by her lord. गुरुशापसंमूढहृदया—गुरोः शापेन संमूढं हृदयमस्याः सा whose mind was bewildered by the curse of her preceptor, the sage Bharata. परिणतमस्या रूपम् etc.—Her form changed to a creeper.

नास्ति विधेरलङ्घनीयं नाम—There is nothing which is beyond the reach of fate.

प्रियतमां विचिन्वन्—Searching for his beloved. विचयः and विचितिः mean search.

अहोरात्रान् अतिवाहयति—Passes his days and nights. अहानि च रात्रयश्च तेषां समाहारः—अहोरात्रः. रात्रि at the end of a compound, coming after अहः, सर्व etc., is changed to रात्र by Pan. अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः V. 4. 87. A compound ending in रात्र, अह्न and अह is always masculine by Pan. रात्राह्नाहाः पुंसि II. 4. 29., as अहोरात्रः, मध्याह्नः and सप्ताहः. एतेन पुनर्निर्वृतानामपि—With the idea given here compare the following from the Meghaduta—

मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्ति चेतः ।

न तादृशा आकृतिविशेषाः etc.—Such noble and imposing forms do not long suffer आकृतीनां विशेषाः = आकृतिविशेषाः.

आः—An exclamation of anger.

शैलशिखरात् —From the summit of the mountain. शिलाः प्रचुराः सन्त्यस्य इति शैलः. बाणैर्मामभिवर्षति—Showers arrows upon me. Here the root वृष् is used in the sense of besprinkling or drenching, the sense assigned to it in the *Dhatupatha*. अभिवर्षति = अभिषिञ्चति. In sentences like देवो वर्षति, the root is used in the sense of क्षारण pouring, but the object being well-known is omitted. Thus in this sense it is used intransitively. But even in this sense, when the object cannot be understood unless it is mentioned, it is transitive. योधो मयि बाणान् वर्षति.

Sl. 1. In this sloka, the words संनद्ध, दूराकृष्ट, पटु and कनकनिकषस्निग्धा have a double application. संनद्ध means संनाहवान् armoured, fully equipped. In the verse from the Meghaduta कः सन्नद्धे विरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत जायाम्, the word सन्नद्ध means ready (to fly up in the sky). According to the Saroddharini, it means प्रकटितसुरधनुस्तडिल्लतागर्जितादिसामग्रीकः. दृप्तनिशाचरः—The insolent demon.

कनकनिकषस्निग्धा—Bright like a streak of gold on a touch-stone. कनकस्य निकषः (कषणरेखा) स इव स्निग्धा. न नाम शरासनम्—It is not a bow as I have imagined. नाम is used here in the sense of वितर्क. शरासनम्—शरा अस्यन्ते ऽनेनेति.

रम्भोरूः—Plantain-thighed. रम्भे इव ऊरू यस्याः सा.

Sl. 2. प्रभावपिहिता—Invisible through divine power. प्रभावेण पिहिता. प्रभाव is used here in the sense of देवतानुभाव. पिहित is the same thing as अपिहित shut up, concealed. The अ of अपि is optionally dropped.

> वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।
> आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

The Grammarian भागुरि desires the elision of the अ of अव and अपि and the addition of आ a feminine suffix to the bases वाच्, निश् and दिश्. स्वर्गायोत्पतिता भवेत्—She may have flown up to go to heaven. स्वर्गाय=स्वर्गं गन्तुम्. भावार्द्रं मनः—Her heart (is) affected with love. भावेन आर्द्रम् moved (lit. moistened) by love. तां हर्तुं etc. The demons could not have carried her off under his very eyes. This is perfectly reasonable, for who could make bold to lay his hands on Urvaşi in the presence of Pururavas who had already vanquished the demon Keshin and rescued her.

परावृत्तभागधेयानाम्—Of those upon whom fortune has turned her back. परावृत्तं भागधेयं येषां ते. भागधेय is mas. in the sense of tax. दुःखं दुःखानुबन्धि—One misfortune closely follows another. Cp. विपद् विपदमनुबध्नाति.

Sl. 3. एकपदे. It is an indeclinable, meaning suddenly. तत्समैकपदे तुल्ये सद्यः सपदि च स्मृतम्—Halayudha.

Sometimes the conjunctive particle च is repeated in the two clauses of a sentence to denote simultaneity or immediate succession of two actions (तुल्ययोगिता) expressed in them. This is the sense in which it is used here. The king says, "On the one hand, I am separated all of a sudden from my beloved and on the other the days must be very pleasant on account of the passing away of excessive heat."

For this sense of च—च see

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥

Kumara. III. 66.

निरातपर्द्धिरम्यैः—निर्गता आतपस्य ऋद्धिर्येषां ते निरातपर्द्धयः, ते च ते रम्याश्च इति निरातपर्द्धिरम्याः, तैः.

राजा कालस्य कारणम्—The king is the cause of time, say the sages.

तत्किमहं जलदसमयं न प्रत्यादिशामि—Then why shall I not countermand (order back) the rainy season. The king thinks to himself that the rains have set in at his command, for according to the saying of the sages, the king rules time. In view of this fact, the king argues that he can repeal his orders and make the rainy season disappear. On राजा कालस्य कारणम्, the Mahabharata has

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।
इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥

Udyoga Parva, Adh. 132f sl. 16.

प्रावृषेण्यैरेव लिङ्गैर्मम राजोपचारः संप्रति—The indications of the rainy season form at present my paraphernalia. प्रावृषि भवः = प्रावृषेण्यः. To प्रावृष् is added एण्य in the sense of तत्र भवः (exists there). उपचारः = परिच्छदः.

Sl. 4. विद्युल्लेखाकनकरुचिरम्—Beautified by the gold of the streaks of lightning. For analysis, see com. श्रीवितानम्—The splendid canopy. श्रिया युक्तं वितानम्, मध्यमपदलोपिसमासः.

मञ्जरीचामराणि—Chowries of the blossoms. मञ्जर्य एव चामराणि. चमर is a kind of deer. घर्मच्छेदात्—On account of the lapse of summer. बन्दिनो नीलकण्ठाः—The peacocks are the bards. It is more correct to write वन्दिनः with the semivowel व्. वन्द् to praise takes णिनि (इन्) by Pan. नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः III. 1. 134. We all know how joyously the peacocks welcome a new cloud at the close of summer. धारासारोपनयनपराः—This qualifies the merchants (नैगमाः) as well as the mountains (सानुमन्तः). In the case of the merchants it means busy in making an offer of abundant wealth. धारारूपं यत् सारं तस्योपनयने पराः. In the case of the mountains, it means busy in bringing down (to me) torrents of water. धारासारस्य (torrential rain-water) उपनयने पराः.

Here आसार means धारासंपात torrential rain. धारासंपात आसारः—Amara. निगमे वणिक्पथे भवः = नैगमः. निगम is more often used in the sense of the Veda or a Vedic sentence.

Sl. 5. आरक्तराजिभिः कुसुमैः—आरक्ता ईषद्रक्ता राजयो येषु तैः कुसुमैः. By flowers that have reddish lines on their petals. कन्दली is different from कदली. 'Its leaves are shorter and smaller, though similar in shape, than those of the plaintain tree.'—Pandit. सलिलगर्भैः—सलिलं गर्भे येषां तैः with water inside. मां स्मरयति—Makes me remember with a longing. In the sense of mere remembering, the form would be स्मारयति. Technically speaking, स्मृ is मित् in the sense of आध्यान sorrowful recollection. Cp. Raghu XIII. 29

आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगान्मामक्षिणोद्यत्र विभिन्नकोशैः।
विडम्ब्यमाना नवकन्दलैस्ते विवाहधूमारुणलोचनश्रीः॥

कथं नु तत्रभवती मया सूचयितव्या—How am I to trace out her ladyship.

Sl. 6. वसुमती—The earth. वसूनि सन्त्यस्या इति. वसुधा and वसुन्धरा also have the same connotation. सुगात्री—Elegant-bodied. शोभनानि गात्राणि यस्याः सा.

वनस्थली—A forest-site. स्थली is a natural spot of ground. चारुपदपङ्क्तिः—The line of beautiful foot-prints.

पश्चान्नता Sunk towards the heels. The reason for this is given in गुरुनितम्बतया the heaviness of the hips. Cp. Sakuntala

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात्.

Sl. 7. निमग्ननाभेः (तस्या उर्वश्याः)—Of her of a deep navel. Depth of the navel of a lady is one of the constituents of beauty according to the Sanskrit poets. रुषा भिन्नगतेः—Of her who was walking with faltering steps through rage. हृतोष्ठरागैः etc. The tear-drops first falling on the lips carried with them the red paint of the lips. हृत ओष्ठरागो यैः ते हृतोष्ठरागाः, तैः. Ordinarily अ and ओ combine into औ but this becomes a matter of option with the speaker or the writer to have either गुण or वृद्धि when the following ओ is of ओष्ठ or ओतु, members of a compound. ओत्वोष्ठयोः समासे वा. Thus with *Vriddhi* we shall have हृतौष्ठरागः.

नयनोदबिन्दुभिः—उदकस्य बिन्दवः = उदबिन्दवः. उदक is changed

to उद in a compound when followed by मन्थ, ओदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध and गाह. It should be noted that the word is बिन्दु and not विन्दु. स्तनांशुकम्—स्तनयोरंशुकम्, Genitive Tatpurusa. विभाव्य—Looking closely. The king is now disillusioned. What he took to be a deep-green breast-garment of Urvasi marked with red drops now turns out to be only a fresh green interspersed with *indragopas* (red insects).

प्रियाप्रवृत्तिः--News of my beloved. प्रियायाः प्रवृत्तिर्वार्ता. आसारोच्छ्वसितशैलेयस्थलीपाषाणम् आरूढः—आसारेण उच्छ्वसिता या शैलेयस्थली तस्यां यः पाषाणः, तम् आरूढः Perched on a stone in a rocky soil emitting vapour at the fall of a shower. उत् श्वस् to breathe out, to heave a sigh. Then secondarily it comes to mean to emit vapour. शैलेयस्थली—शिलायां भवा = शैलेयी. शैलेयी चासौ स्थली च इति. शिला takes the suffix ढक् by नद्यादिभ्यः IV. 2. 97. शैलेयम् as a noun means fragrant resin (शिलाजित Hindi). 'शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु' – Kumara.

Sl. 8. केकागर्भेण कण्ठेन—Here the तृतीया is to be explained by Pan. इत्थम्भूतलक्षणे II. 3. 21.

Sl. 9. उत्कण्ठा वनिता—(my) beloved wife with a prominent neck. उद्गतः कण्ठो यस्याः सा. त्वया दृष्टा भवेत्—Have you seen her ?

दृष्टिक्षमा = दृष्टेः क्षमा योग्या worthy of being seen.

सितापाङ्ग—O you of white eye-corners. सितौ अपाङ्गौ यस्य सः. तत्सम्बुद्धौ. अपाङ्ग is mas., while अङ्ग is neuter. It is very interesting to note that the gender of व्रण, अङ्ग and पद when they follow नाडी, अप and जन in a compound is masculine. नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि पुंसि. Hence we have व्रणम् but नाडीव्रणः, पदम् but जनपदः.

Sl. 10. मत्प्रियाया विनाशात् निःसपत्नो जातः—He stands unrivalled (now) on account of the disappearance of my beloved. विनाश means destruction as well as dis-appearance. विनष्टां गां विचिनोति वने. घनश्चासौ रुचिरश्च = घनरुचिरः thick and charming.

रतिविगलितबन्धे कुसुमसनाथे केशहस्ते सति—In the presence of her tresses of hair decked with flowers, the tie whereof is loosened in sport. रतौ विगलितो बन्धो यस्य. This corresponds to मृदुपवनविभिन्नः ruffled by a gentle breeze in the case of the peacock.

कुसुमसनाथे—This corresponds to the eyes (चन्द्रक) in the peacock's tail. केशहस्तः—Abundant hair. The words पाश, पक्ष and हस्त when coming after a word for hair have the sense of abundance.

आतपान्तसन्धुक्षितमदा—आतपस्यान्तः, तेन सन्धुक्षितो मदो यस्याः सा with her passion enkindled by the lapse of the hot season.

Sl. 11. मदनदूतिः—A messenger of love. Generally the word is spelt as दूती; but Kalidasa writes it with a short इ here as well as elsewhere. Commentators have made efforts to justify दूति on various grounds, for which see Com. मानावभङ्गनिपुणाम्—Clever in toning down the pride (of ladies). Cp. Kumara

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
मनस्विनीमानविघातदक्षं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥

कलभाषिणि—O sweet-warbler.

किमाह भवती...This is an instance of an आकाशभाषितम्. What! do you say how she went away having left me who am so much attached to her.

Sl. 12. Pururavas means to say that Urvasi is angry although he has not even once given her cause for offence. This, he says, is explainable on the ground that women have a dominion over their husbands. It is not any deviation from faithful love on the part of their husbands that makes women angry. They would get angry when they so chose, without rhyme or reason.

Sl. 13. शीतलम्– Cool, *i. e.*, not painful. आपद्गतस्य—आपदं गतः, तस्य.

अभिमुखपाकम्—अभिमुख आसन्नः पाकोऽस्य तत्, about to ripen.

परिक्रामितकेन = द्विपदिकया परिक्रम्य, having walked round a few steps.

Sl. 14. मानसोत्सुकचेतसाम्—Anxious to go to the Manasa lake. The swans, it is said, repair to the Manasa lake on the Kailasa mountain as soon as the rains set in

Sl. 15. पाथेयं बिसमुत्सृज – Lay aside the lotus-stalk, the provision for the journey. पथि साधु = पाथेयम् serviceable on the way. पथिन् takes ढञ् (एय) by Pan. पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् IV.4.108 which gives us पाथेयम्, आतिथेयम्, वासतेयम्, (habitable) and स्वा-

धनेयम् (wealth). प्रणयिक्रिया—The business of a petitioner. मां शुच उद्धर—Save me from sorrow.

Sl. 16. मदखेलपदं तस्या गतम्—मदेन खेलानि सलीलानि पदानि यस्मिन् तद् गतम् the gait, with the steps graceful through passion. गत is used here as an abstract noun of the neuter gender.

Sl. 17. विभावितैकदेशेन etc. The person with whom a part (of what is claimed) has been detected should restore the whole of what is claimed.

चोरानुशासी—चोरान् अनुशासितुं शीलम् अस्य chastiser of thieves.

Sl. 18. रथाङ्गनामन्—Chakravaka. रथाङ्गं चक्र नामास्य. रथी—One driving in a carriage. Here it stands for the king.

न खलु विदितोऽहमस्य—Am I not known to it.

सूर्याचन्द्रमसौ etc. Pururavas was the son of Budha, the son of Soma (the moon). He is therefore a grandson of the moon on his father's side. On his mother's side, he is the son of Ila, daughter (originally Ila, the son) of Mitra (the Sun); hence the Sun is his maternal grand-father.—S.P. Pandit. But according to the account adduced by Ranganatha, Ila was the son of Manu and the grandson of the Sun. This would make Pururavas the great grandson of the Sun, and the poet's statement incorrect. सूर्याचन्द्रमसौ—सूर्यश्च चन्द्रमाश्च तौ. In a copulative compound of the names of deities, आ (नङ्) is inserted after the first member (this is true when the deities form a pair). Mr. Kale misreads the sutra here as आनङ् देवताद्वन्द्वे.

स्वयं वृतः etc. Cp.

परिग्रहबहुत्वेपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य नः ।
समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥ Sak. III. 18.

Sl. 20. The Chakravaka is said to be very fond of his mate, so that he cannot suffer her separation, even when she is not removed to any great distance. The pair is generally seen together. The Chakravaka begins to cry piteously even when his mate is screened at night behind a lotus-leaf. कान्ताप्रवृत्तिपराङ्मुखो भावः—Your mind is averse to giving me news of my wife.

Sl. 22. मदिराक्ष्याः—Of her of fascinating eyes. मदिरे अक्षिणी यस्याः सा मदिराक्षी, तस्याः.

यदि सुरभिम् etc. is a very beautiful and apt illustration of the use of the Conditional tense (लृङ्). For अवाप्स्यः, काटयवेम reads अपास्यः which is the reading of all the Mss. of the text consulted by the late lamented S. P. Pandit. But usage does not seem to favour it. गन्धपानम् is a strange idea. Hence we have adopted the popular reading अवाप्स्यः.

Sl. 23. सल्लकीभङ्गमभिलषतु—Let him eat (lit. desire) the twig of Sallaki. The elephant is said to be very fond of it. Sallaki is also called गजभक्षः.

कृताह्निकः संवृत्तः—He has had his meal. आह्निक is anything done daily. Here it is food.

Sl. 24. मदकलयुवतिशशिकला—A lunar digit among the (stars of) young ladies whispering sweetly with passion. See Sanskrit foot-notes.

स्थिरयौवना—Of permanent youth. Urvasi being a celestial being knows no old age or decay.

Sl. 25. अधिपतिः—अधिकः पतिः = अधिपतिः Overlord. नागाधिराजः—नागानाम् अधिराजः, अधिको राजा = अधिराजः sovereign. दान is here used in a two-fold sense of (*i*) gifts and (*ii*) ichor. अव्युच्छिन्नपृथुप्रवृत्ति—with its copious flow uninterrupted. अव्युच्छिन्ना पृथुः प्रवृत्तिर्यस्य तत्. सर्वं ते मामनु—Everything of yours resembles mine.

साधयामस्तावत्—Let me go. The plural of अस्मद् can be used even for one person or two. अस्मदो द्वयोश्च. साध् with णिच् is generally used in the sense of to go.

प्रायेण ण्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते । Sahitya Darpana.

अस्योपत्यकायाम्—at the foot of this hill. उप and अधि take त्य (कन्) and then a feminine suffix आ in the sense of a land lying at the foot of a mountain and a table-land respectively. उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः V. 2. 34.

Sl. 26. अल्पकुचान्तरा—अल्पं कुचयोरन्तरं मध्यभागो यस्याः सा Lit. the space between the breasts of whom is very small; *i. e.* whose breasts are full-grown. पृथुनितम्ब—O you with extensive slopes. नितम्बवती—Of beautiful hips. प्रशस्तो नितम्बो यस्याः सा. पर्वसु संनता—The meaning is that the joints of her body such as the elbow, the knee and the wrist are all covered

with flesh. अनङ्गपरिग्रहं वनान्तरमिदम्--This forest-region which is the property of love, *i.* e. the region, which Cupid chooses for his abode, which therefore must be very beautiful. वनान्तरम्—वनप्रदेशः. परिग्रह which is read by Amara in the sense of capital is used here in the sense of property in general. पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः – Amara.

Sl. 27. This verse is echoed by the mountain-side. On hearing this echo, the king says, "What! In the very order of my words." The question was in this form सर्वाङ्गसुन्दरी रामा मया विरहिता त्वया दृष्टा. The King takes the echo for a reply in the affirmative in the form सर्वाङ्गसुन्दरी रामा त्वया विरहिता मया दृष्टा.

Sl. 28. The King's mind is delighted at the sight of a mountain-rivulet though muddled with new water of rain. He therefore imagines that her sweet-heart Urvasi is transmuted into this stream. But what is the parallelism between the stream and Urvasi that suggests this metamorphosis? The river has waves, because it is swollen with newwater; Urvasi would knit her eye-brows in frowning. The river has a row of birds frightened by the violent motion of water and therefore setting up a noise by the flap of their wings. This the King imagines to be the girdle of Urvasi jingling with small bells when she walks hastily through anger. The river has a sheet of foam, as it runs on a bed of rock, which it throws up and drags along it. This appears to the king Urvasi's garment lossened through hurry and anger. The last reason for this supposition is that the stream moves tortuously on meeting the many interruptions (the rocks in its bed) and Urvasi would also move crookedly and stop repeatedly. when she thinks again and again of the King's offensive conduct towards her. स्खलितमभिसन्धाय goes with both the stream and Urvasi. In the case of the former, it means meeting the obstructions, in the case of the latter, it means अपराधं मनसि ध्यात्वा thinking of an offence. क्षुभितविहगश्रेणिरसना—क्षुभिताश्च ते विहगाश्च=क्षुभितविहगाः तेषां श्रेणिः विहगश्रेणिः, सैव रसना यस्याः सा hav-

ing a row of agitated birds for her jingling zone. क्षुब्ध in the sense of क्षुभित must be avoided. क्षुब्ध means only a churning rod. यथा—Since.

Sl. 29. प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः— प्रणयस्य भङ्गः, तस्मात् पराङ्मुखं चेतो यस्य तस्य—Of me whose mind is averse to a breach of faithful love. प्रणयभङ्ग = भावस्खलित. अपराधलवम्— Here अपि which is most necessary is left out. The author of the Kavya—prakasa points it out as a case of अनभिहितवाच्यत्वदोष. कमपराधलवमपि – What fault, even a slight one.

अनिर्वेदप्राप्याणि श्रेयांसि—Fortunes are not to be obtained by sorrowing. Cp. अनिर्वेदः श्रियो मूलम्.

परमार्थसरिद् एवैषा—This is a real stream and not Urvasi transformed into a stream.

परमार्था (सत्या) सरित् = परमार्थसरित्. Cp. परमार्थमत्स्याः Raghu VII. 40.

Sl. 30 रक्तकदम्बः—The red Kadamba plant. It flowers in the rainy season only. Hence one of the names of कदम्ब is प्रावृषेण्य. कदम्बः पुलकी श्रीमान् प्रावृषेण्यो हलिप्रियः—Yadava. एकं कुसुमम्—A single flower, the first to appear.

सारङ्गमभ्यर्थये—Let me request the antelope. सारङ्ग means a Chataka, a bee, a deer and an elephant. The last meaning is disputed by Daksinavarta-natha who commenting on Megha I. 21 remarks ये पुनः सारङ्गशब्देन चातकहरिणगजा विवक्षिता इति व्याचक्षते, तेषां तु मतमुपेक्षणीयम् । सारङ्गशब्दस्य गजवाचित्वादर्शनात्. The Com. Saroddharini derives this word variously according to its meanings. सारं मधुरं गायन्ति इति सारङ्गा भ्रमराः । सारं शीघ्रं गच्छन्ति इति सारङ्गा हरिणाः। सारं जलं याचन्त इति सारङ्गाश्चातकाः। सारं सलीलं गच्छन्तीति सारङ्गा गजाः।

Sl. 31. Now that summer is over and the rains have set in, the forest presents a pleasant sight. To view it the presiding deity of the forest throws out a glance which is no other than the antelope squatting on the ground. The poet describes the glance as dark, proceeding from the dark eye of the beauty of the forest and then compares it to the body of the antelope.

Sl. 32. भुग्नग्रीवः—भुग्ना ग्रीवा यस्य with his neck arched.

भुग्न is P. P. P. from भुज् 6 P. to move tortuously. With शिशुना स्तनपायिना मृगी रुद्धा compare Raghu IX. 55

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशावैर्व्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात् ।

Sl. 34. प्रभालेपी—Surrounded with lustre. प्रभाया लेपो ऽस्यास्ति इति. हरिंहतमृगस्य—हरिणा हतस्य मृगस्य of a deer killed by a tiger. स्फुलिङ्ग a cinder is used in all three genders. त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः—Amara. आलम्बितकरः—with his hands (the rays) stretched forth. व्यवसितः—has endeavoured. It is क्तान्त from सो 4 P. to finish. With वि and अव it means to try, to strive. व्यवसायः=उद्योगः. किं दूरं व्यवसायिनाम्. On the active use of this participle Vamana remarks व्यवसितादिषु क्तः कर्तरि चकारात् V. 2. 43.

आदास्ये तावदेनम्—I shall take it up. दा preceded by आ (ङ्) takes the atmanepada only. But मुखं व्याददाति (opens his mouth, *i. e.* yawns).

Sl. 35. अधिवासितायां शिखायाम्—On the crown of her hair scented with (Mandara flowers). The use of शिखा for the hair of a woman should be noted. अधिवासित comes from वास् 10 U. to perfume, to incense with the suffix क्त and the prefix अधि.

Sl. 36. संगममावहति—Brings about union. आवहति= करोति=उत्पादयति. Mark the force of the preposition.

कश्चिन्मृगचारी भगवान्मुनिः—Some revered ascetic leading the life of a deer. मृग इव आचरति इति. Katayavema reads मृगचर्मधारी and remarks that tradition says that this ascetic is no other than Narayana, father of Urvasi.

Sl. 37. विलग्नमध्यया—By her of a slender waist. Kalidasa uses this word in this very sense in the Kumara मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।

Sl. 38. Pururavas sees in the creeper the likeness of Urvasi. The creeper has its leaves wetted by rain-water. This appears to him to be Urvasi with the lower lip washed by tears which she is shedding on account of remorse. The time for flowering having passed, the creeper bears no flowers now. Thus, to Pururavas, it looks like Urvasi wearing no adornments. There being no flowers and conse-

quently no honey, no humming bees hover over the creeper. Herein he finds a parallel to Urvasi who is mute with sad thoughts, having spurned him away while prostrate at her feet. **धौताधरा** – धौतोऽधरो यस्याः सा. धौत P. P. P. from धाव् to go, to wash. **चिन्तामौनम् आस्थिता इव**—Like her who has resorted to silence on account of anxiety. आ-स्था means to resort to and is transitive.

Sl. 39. **स्पर्शविभावितप्रियः**—स्पर्शेन विभाविता (निश्चिता) प्रिया येन सः who has definitely known by the peculiar touch that she is his beloved. **समर्थये**—I believe.

Sl. 40. **गतासुना**—गता असवोऽस्य, तेन—By one who has breathed his last.

अभ्यन्तरकरणया मया—By me with senses lying hidden. अभ्यन्तराणि करणानि यस्याः तया. Urvasi means to say that though she had been transformed into a creeper so far as her outward form was concerned, she retained an inner consciousness of what had happened to the king.

देवतासमयं विस्मृत्य—Forgetting the rule of the deity. समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः—Amara.

Sl. 42. **रागेण विच्छुरितं मुखम्**—The face tinged red with the redness. **विच्छुरित** lit. means besmeared, anointed.

Sl. 43. **अचिरप्रभाविलसितैः पताकिना**—अचिरप्रभायाः विलसितैः पताकिना having streamers in the form of the flashes of lightning. **सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना**—Beautiful with new pictures in the form of the rain-bow. For analysis, see Com. सुरस्य इन्द्रस्य कार्मुकम् = सुरकार्मुकम्. कर्मणे प्रभवति = कार्मुकम्. Cp. Kirata III. 48. तत्कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः. **खेलगमने** Oh you having a sportive gait.

—:o:—

ACT V.

नन्दनवनप्रमुखेषु देवतारण्येषु—In forests sacred to the gods, such as the *Nandanavana*. The *Nandana* is not the garden of Indra, as it usually is, but here stands for the name of one of the forests of Gandhamadana. नन्दनवनं प्रमुखं येषां तानि नन्दनवन-

प्रमुखानि, तेषु. कृताभिषेकः—Who has had a bath. कृतोऽभिषेकोऽनेनेति. अनुलेपनमाल्ये अग्रभागी भवामि—Let me have the first share of the perfumes and flowers. अनुलेपनं (घृष्टचन्दनकुङ्कुमादि) च माल्यं च = अनुलेपनमाल्यम्. मालायै हितं माल्यम् flowers; but माल्य also means a garland, मालैव माल्यम् taking ष्यञ् in the very sense of the word. The Vidusaka being a Brahmana and a personal friend of the king rightly claims a share in the scents and flowers that are brought for the toilet of the king. He means to say that he will partake of them along with the king. The comment of Mr. Kale is misleading.

दुकूलोत्तरच्छदे तालवृन्ताधारे—Placed on a fan or a basket of palm-leaves covered with a piece of white silken cloth. दुकूलम् उत्तरच्छदो यस्य तस्मिन्. The gem was put on the fan, after having placed on the fan a piece of white silken cloth. The gem was therefore exposed to view. अभ्यन्तरविलासिनी—Dearest wife. अभ्यन्तर means intimate, closely or intimately related; त्यक्ताश्चाभ्यन्तरा येन Pt. I. 259. In the context, it means dearest. Here it must be supposed that Urvasi also had a bath, and that she took off her ornament, the *Samgamaniya* and made it over to her maid-servant who was carrying it to the tent when a vulture carried it off at a swoop.

असमाप्तनेपथ्यः—असमाप्तं नेपथ्यं प्रसाधनं येन who has not finished his toilet. नेपथ्य also means the toilet-room.

Sl. 1. आत्मनो वधमाहर्ता—Bringing death on itself. वधमाहरतीत्येवमाचारः. Here आहर्ता is a formation from आ-हृ with तृन् in the sense of ताच्छील्य, the meaning being that it was bound by the custom (law) of the time to bring death upon itself by thieving the gem. But for this sense, the poet would have used 'वधस्य' for 'वधम्', the object governed by आहर्ता (with तृच्). तत्प्रथमं स्तेयम् —This first theft. तदेव प्रथमम्=तत्प्रथमम्. स्तेनस्य भावः कर्म वा=स्तेयम्. स्तेन takes य (त्) and drops its न by Pan. स्तेनाद्यन्नलोपश्च V. I. 125. Sometimes the form स्तैन्य also is met with, which, however, is not supported by Paninean grammar.

Sl. 2. मुखालम्बितहेमसूत्रम्—With its chain of gold held in its beak. मुखेन आलम्बितं हेम्नः सूत्रं यस्य, तम्. मण्डलचारशीघ्रः—मण्डलाकारेण यः चारः तत्र शीघ्रः—Moving rapidly in circles. अलातचक्र-

प्रतिमम्—अलातचक्रेण प्रतिमा (साद्दृश्यं) अस्य, तद्यथा स्यात्तथा in a manner so as to resemble a fire-brand whirled round. न लातं (ग्रहणं) अस्येति अलातम् which cannot be siezed.

धनुर्ग्राहिणी यवनी – Greek girls were employed as servants at the courts of ancient Indian princes. Although the word *yavana* came to be used later for the Mohamedans and non-Aryans in general, it was originally used with reference to the Ionians.

Sl. 3. प्रभापल्लवितेन मणिना—With the gem increased in size by its radiance. प्रभया पल्लवितेन विस्तृतेन इति. पल्लवाः सञ्जाता अस्य इति पल्लवितः (मणिः).

Sl. 4. मणिविशेषः—An excellent jewel. पतत्रिणा by the bird. पतन्तं त्रायत इति पतत्त्रम् पक्षः wing. पतत्रे पक्षौ स्तो ऽस्येति पतत्री a bird. लोहिताङ्गः—The planet Mars, so called because of its reddish appearance. परुषघनः—A thick cloud. The adjective परुष is intended to convey the idea of darkness. In the comparison here, the clump of a thick cloud corresponds to the black bird. विचीयताम्—Should be searched for.

Sl. 6. बलेन ते मार्गणतां गतेन—By your might transformed into an arrow. मार्गणः mas. an arrow, a shaft. All words for an arrow are masculine except इषु which is feminine also. प्राप्यापराधोचितम्—Having received the punishment which it deserved for the crime. Here 'शासनम्' is understood.

अग्निशुद्धमेनं कृत्वा—Purifying it in fire. This was required to be done, for the gem was contaminated by a touch with the vulture.

यावन्नियोगमशून्यं करोमि—I attend to my business. This is a device to withdraw a character from the stage when his presence is no longer required. The chamberlain here is not told to do anything in particular, nor does he definitely state the thing he is going to do; but he retires from the stage, saying "I attend to my business." Cp. त्वमपि स्वनियोगमशून्यं कुरु.

अन्यत्र नैमिषेयसत्रात्—Except on the occasion of a sacrifice in the Naimisa forest. सत्र is a long sacrificial session, especially one lasting from 13 to 100 days. नैमिष is the name of a sacred

forest celebrated as the residence of certain sages to whom Sauti related the Mahabharata. The name is thus derived:—

यतस्तु निमिषेणेदं निहतं दानवं बलम् ।
अरण्येऽस्मिंस्ततस्तेन नैमिषारण्यसंज्ञितम् ॥

गर्भव्यक्तिः—Signs of pregnancy (गर्भव्यञ्जनानि).

Sl. 8. कति चिदहानि—The Accusative case is used to express the period of time for which an act continues (अत्यन्तसंयोगे).

च्यवनाश्रमात्—From the hermitage of the sage Chyavana. Chyavana was husband of Sukanya and father of Aurva. The Mahabharata, interpreting his name as signifying 'the fallen', accounts for it by a legend which represents his mother, Puloma, wife of Bhrigu, as having been carried off by the demon Puloman. She was pregnant, and in her fright the child fell from her womb. The demon was softened, and let the mother depart with her infant.—Dowson.

गृध्रलक्ष्यवेधी अर्धनाराचः—The crescent-shaped iron-shaft which pierced its mark, the vulture. नरान् नारं वा आचामति इति नाराचः.

Sl. 9. बाष्पायते—बाष्पमुद्वमति sheds tears. बाष्पाय् is a denominative base formed from बाष्प a tear, a vapour with क्यङ् in the sense of emitting by Pan. बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने III. I. 16. संजातवेपथुभिः—Which have got a tremor. वेपथु mas. is derived from वेप् I A. to tremble. We have similar formations in आनन्दथुः joy, श्वयथुः swelling, क्षवथुः sneezing, cough, etc.

Sl. 10. यदि हार्दमिदम् etc. The Prince Ayus means to say that he has got a great affection for the king who, as he is told, is his father. He wonders to imagine how much more affectionate towards their fathers, those children may be, who have grown fondled and caressed by them on their laps. हृदयस्य कर्म हार्दम् love. हृदय takes the suffix अ (ण्) by Pan. हायनान्तयुवादिभ्योऽण् V. I. 130 and is reduced to हृद् by हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु VI. 3. 50.

धनुर्वेदेऽभिविनीतः—Was taught the science of war. वि—नी to educate, to discipline, to train. Cp. विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् R. विनय is mas. in the sense of education or discipline, but is neuter in the sense of modesty. प्रणतौ विनयमाहुः शिक्षायां विनयं मतः.

निर्यातय हस्तन्यासम्—Make over your charge. निर्यातय is from यत् 10 U. preceded by निस् in the sense of repaying.

Sl. 11. **सुतस्य स्पर्शः सर्वाङ्गीणः किल**—They say that the touch of a son pleases the whole body. स्पर्श here stands for स्पर्शसुखम्. किल is used here in the sense of ऐतिह्य. Cp. जघान कंसं किल वासुदेवः.

शाखामृगः—a monkey. शाखाचारी मृगः = शाखामृगः. His dress is wild and strange, and artificial, shaggy hair all over his person make him a mixture of man and beast. This refers to his appearance on the stage.

Sl. 12. **स्नेहप्रस्नवनिर्भिन्नं स्तनांशुकम्**—The garment of the breasts wet with the oozing of milk with love. स्नेहेन यः प्रस्नवः तेन निर्भिन्नम् स्तनयोरंशुकम् इति.

प्रत्युद्गच्छ मातरम्—Rise from your seat and respectfully receive your mother.

पितरमाराधयिता भव—पितुराराधनशीलो भव may you be ever dutiful to your father.

सांप्रतं कवचहरः संवृत्तः—He is grown of an age fit for the wearing of an armour. Here हृ with the *upapada* कवच takes अच् by Pan. वयसि च III. 2. 10. If age is not meant to be implied, the form is कवचहारः.

Sl. 13. **शिखण्डकण्डूयनोपलब्धसुखः**—Who felt happy when scratched about the crest. शिखण्डस्य कण्डूयनेनोपलब्धं सुखं येन. **जातकलापम्**—जातः कलापोऽस्य तम् when he has got a tail.

Sl. 14. **पुत्रिणामग्र्यः**—at the head of those blessed with sons. अग्रे भवः = अग्र्यः. We have two more forms with घ (इय) and छ (ईय)—अग्रियः, अग्रीयः. All these three forms are Vedic, still they are met with in Classical Sanskrit. This is because छन्दोवत्कवयः कुर्वन्ति. **पौलोमी**—Daughter of the demon Puloman and wife of Indra. **पुरन्दरः** is one of the many epithets of Indra. पुरः शत्रूणां नगराणि दारयति इति he destroys the stone-built cities of his enemies, the asuras. **जयन्तेन पुरन्दरः** Cp. यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ Raghu.

Sl. 15. **कथं प्ररुदितासि**—Why have you begun to weep. रोदितुं प्रारब्धा = प्ररुदिता. Here क्त is used in the sense of आदिकर्म 'the commencement of an act' and agrees with the agent. **मुक्तावली विरचनापुनरुक्तिमानयन्ती**—Causing another necklace. There was already a necklace round the neck of Urvasi

hanging down over her breasts. It was superfluous to have another. पुनरुक्ति means a repetition of an idea or words. Then it comes to mean a superfluity. Cp. अभिव्यक्तायां चन्द्रिकायां किं दीपिकापौनरुक्त्येन V. 3.

अहो सुखप्रत्यर्थिता दैवस्य Oh how hostile is Providence to the happiness (of people).

Sl. 16. आश्वासितस्य मम नाम—When I was just consoled. Mark the sense of नाम. व्यावर्तितातपरुजः—Whose suffering on account of heat is removed. व्यावर्तिता आतपेन (आतपकृता) रुक् यस्य, तस्य. वैद्युतोऽग्निः—Fire of lightning. विद्युतोऽयम्.

मामपि मन्दभागिनीम् etc. Urvasi means to say that since she is going up to heaven after their son, Ayus is come back after completing his course of studies, it may lead the king to think that she has achieved her object and is therefore indifferent to his weal or woe.

Sl. 17. सुलभविप्रयोगा परवत्ता—Dependence in which separation is so easy. परवान् (परः स्वाम्यस्त्यस्य) a dependent person, तस्य भावः परवत्ता. विचरितमृगयूथानि वनानि—Forests wherein herds of deer roam. विचरिता मृगाणां यूथा येषु. अहमपि तव सूनौ न्यस्तराज्यो वनानि आश्रयिष्ये—Having entrusted the government to your son, I shall repair to the forests. It was customary with the kings of the Iksvaku race to retire in old age into forests to live there as peaceful hermits absorbed in pious meditation and study of scriptures. Cp. Raghu III. 70 गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्.

पुङ्गवधारितायां धुरि—To the yoke drawn by an ox. पुमांश्चासौ गौश्च=पुङ्गवः. At the end of a Tatpurusa comp., गो takes the *samasanta* suffix टच् (अ). देवानां गावः=देवगवः, सुराणां गौः=सुरगवी divine speech. दम्यः—a young bullock requiring training and experience.

Sl. 18. गन्धद्विपः—a scent-elephant. गन्धप्रधानो द्विपः he has so strong a scent that rival elephants smell it from a distance and dare not encounter him.

यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः ।
स वै गन्धगजो नाम नृपतेर्विजयावहः ॥

वेगोदग्रं भुजङ्गशिशोर्विषम्—The poison of a young snake becomes deadly by its circulation. वेगैरुदग्रं चण्डं प्राणहरमिति यावत्. भुवमधिपतिः etc. The king, though a child is capable of protecting the earth. This is because he partakes of the divine. Cp. बालोपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ Manu.
जात्या = जन्मना by birth. स्वकार्यसहो भरः—स्वस्य कार्यं स्वकार्यम्, तस्य सहः (सहत इति) pre-eminence adequate for their business. न खलु वयसा etc. Cp. तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Raghu. IX. I.

संभ्रियतामायुषो राज्याभिषेकः—Let preparations be made for the coronation of Ayus. सं—भृ to bring things together. संभारः—materials.

Sl. 19. गोरोचनानिकषपिङ्गजटाकलापः— With his mass of matted hair tawny like the streaks of *gorocana* drawn on a touch-stone. For analysis, see Sans. foot-notes. निकष means a touch-stone, but is here secondarily used for the streaks on a touch-stone. गोरोचना—A bright yellow pigment prepared from the urine or bile of a cow, or found in the head of a cow. मुक्तागुणातिशयसंभृतमण्डनश्रीः—मुक्तागुणानामतिशयैरुत्कर्षैः संभृता मण्डनश्रीर्यस्य whose beauty of decoration is performed by excellent wreathes of pearls.

इयं भगवतेऽर्हणा—My homage to His Reverence. अर्घ्यम्—अर्घाय पूजाविधये इदम् customary offerings for worship. 'गन्धमाल्यादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमुच्यते.'

और्वशेयः—उर्वश्या अपत्यं पुमान् son of Urvasi. Words ending in a feminine suffix take ढक् (एय) in the sense तस्यापत्यम्. गाङ्गेयो भीष्मः, वैनतेयो गरुडः, शाकुन्तलेयो भरतः.

विष्टरः—A seat. It is irregularly formed, the change of स् to ष् being not accounted for by any Paninean rule. The regular form विस्तर means prolixity (शब्दविस्तृति) in which sense विस्तार must not be used.

अवहितोस्मि—I am all ears. अव—धा means to attend to. Hence अवधानम् attention, अनवधानं carelessness. सावधानः (पुरुषः) careful, attentive, vigilant. अनुशास्ति—Advises. शास् 2 P. means to instruct, to rule, to punish etc.

मुनिभिरादिष्टः—Foretold by the sages. आ—दिश् to command,

to prophesy. Hence आदेशिक means a foreteller, an astrologer. सांयुगीनः—Well-versed in warfare. संयुगे रणे साधुः कुशल इति.

Sl. 20. वासवः—Indra. वसवो देवा वसूनि वा सन्त्यस्य. वसु takes अण् as a possessive suffix by अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् Var. on Pan. V. 2. 103. सूर्यः समेधयत्यग्निम् etc. The idea expressed in this verse is based upon the belief that fire is dull during the day for its brightness enters the sun at day-break. The sun also while setting deposits a part of its radiance in the fire. Mallinatha, in his comment on R IV. I cites the following Sruti in support of this belief—

आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति ।
अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति ॥

Sl. 21. अतिशयिनि समाप्ताः etc. In your exalted race all blessings are indeed fulfilled. The bard therefore says that the only thing he can wish for the prince is that he should be like his father by all those qualities which are dear to the people. Cp.

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ Raghu.

Sl. 22. पुरस्तादुन्नतानां स्थिते, स्थितिमति, अनाकम्प्यधैर्ये apply to the mountain Himalaya and the ocean also. The king stands at the head of the exalted; Himalaya also is the foremost amongst the lofty. The prince is स्थितिमान् an observer or maintainer of the rules of conduct and is अनाकम्प्यधैर्यः of unshakeable courage. The sea is also स्थितिमान् i.e. does not overstep its boundary and is अनाकम्प्यधैर्यः of imperturbable self-control.

Sl. 23. सैनापत्येऽभिषिक्तम्—Installed as commander-in-chief. सेनापतेर्भावः = सैनापत्यम्. महासेन or कार्तिकेय was put at the head of heavenly forces that marched against the demon Taraka.

पाकशासनः—Indra. पाकं शास्ति इति killer of a demon Paka.

भरतवाक्यम्—A benedictory speech, at the close of a drama, so called in honour of the sage Bharata, the originater of the drama.

Sl. 24 परस्परविरोधिन्योः श्रीसरस्वत्योः— Of wealth and learning which are opposed to each other. Cp. Raghu. VI. 29 निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च। संगतम्—Union.

—:o:—

TRANSLATION.

ACT I.

May that God Siva who is easily attainable by firm devotion and meditation bestow upon you supreme bliss—He whom, in the Upanisads, the sages describe as One Spirit that remains after pervading the heaven and the earth; with respect to whom, the epithet Isvara (Lord) applicable to none else, is literally true, and who is sought within themselves by those desirous of final emancipation who restrain *prana* and the other (four) vital airs. (1)

(After the recital of the benedictory stanza)

Manager—Enough of prolixity. *(Looking towards the curtains)* Ho! Marisa, come hither.

(Entering)

Actor—Here am I, Sir.

Manager—Oh Marisa, this assembly has very often witnessed the plays of former poets. I shall therefore bring on the stage to-day a new play known as the Vikramorvasiya. Let then the company of actors be told that they should be all very careful about their respective parts.

Actor—As you command, Sir. [*Exit.*

Manager—I shall now request the honourable gentlemen here. *(With a bow)*

Either out of courtesy for us your humble petitioners, or out of respect for the excellent hero of the plot, you will please listen with attentive minds to this play of Kalidasa. (2)

(Behind the Scenes)

May he help us, may he help us, whoever is a friend of the gods, or whoever can travel in the region of the sky.

Manager—*(Giving his ear)* What sound is it that is heard in the sky like the cry of *Kurari* birds, as soon as I have finished my request. *(Contemplating)* Ah yes, I have it.

A celestial damsel, born of the thigh of the sage, the friend of Nara, while coming back after having waited upon the lord of Kailasa, was take captive on half the way by the enemies of the gods; hence this troop of nymphs is crying for help. (3)

[*Exit.*

Here ends the Prologue.

Nymphs—May he help us, may he help us. whoever is a friend of the gods, or whoever can travel in the region of the sky.

(*Then enter with a toss of the curtain the King Pururavas in a chariot and the charioteer*),

King—Away with cries, come to me, Pururavas who am come after having waited upon the sun, and say whence your ladyships are to be saved.

Rambha—From the insolence of the demons.

King—But what offence has the insolence of the demons given to your ladyships.

Rambha—Let your Majesty hear. That dear friend of ours, Urvasi who is the tender weapon of the great Indra when he is alarmed by the excessive austerities (of others), who eclipses Laksmi proud of her beauty and who is the ornament of heaven, while coming back from the mansion of Kubera, was taken a prisoner along with Citra-lekha on half the way by the demon, Kesin who appeared there on a sudden.

King—Is it known in what quarter that miscreant is gone.

Sahajanya—In the north-eastern.

King—Then give up sorrow. I shall try to restore your friend (to you).

All—That is worthy of one who is removed one degree from Soma (the moon).

King—Where will your ladyships wait for me ?

Nymphs—On this peak of Hemakuta.

King—Charioteer, drive the horses fast towards the north-east.

Charioteer—As you of long life command.

(*Acts accordingly*).

King—(*Marking the speed of the chariot*). Well done, well-done. With this speed I may overtake even Garuda, though he had the start, not to speak of that offender of Indra. For,

By the wind produced by the speed (of the chariot), these clouds being pulverized fly before the chariot like dust; the revolution of the wheels creats as if another series of spokes in the intervals between the spokes, the long chowries on the heads of the horses stand motionless, as if drawn in a picture and the banner-cloth stands evenly between the point of the flag-staff and its own end. (4)

(*Exeunt the king in a chariot and the charioteer*)

Rambha—Friend, the royal sage is gone. Let us also move towards the place as appointed.

The rest—Yes. (*They wait after representing the ascending of the hill*).

Rambha—Shall we hope that that royal sage will extricate the dart (of grief) from our heart.

Menaka—Friend, do not you doubt it. Even the great Indra, when war is imminent, invites him alone from the middle world, and places him at the head of an army that is then always victorious.

Rambha—May he be, at all events, victorious in this case (*Pausing a while*). Friends cheer up, cheer up. Here is in sight, the royal sage's chariot *Somadatta* with its flag marked with the figure of a deer waving. Surely he will not return without fulfilling his object.

(*All see wtth eyes directed upwards*)

(*The enter the king seated in a chariot, the charioteer and Urvasi with eyes closed in terror, held by Citralekha*).

Citralekha—Let my dear friend take heart.

King—O fair one, take heart, take heart.

O timid lady, the fear arising from the enemies of the gods is gone; for the greatness of the wielder of the thunderbolt guards the three worlds. Then open these long eyes of yours as a lotus-plant blows open big lotuses at day-break. (5)

Citralekha—Oh, how is it that she whose life is known only from her hard breathing, does not even now regain consciousness.

King—Her ladyship is extremely frightened. For,

Her heart tender as the stem of a flower does not give up its tremor. See this is indicated by the yellow sandal paste throbbing between her breasts. (6)

Citralekha—Friend Urvasi, compose yourself. You seem to me to behave like one who is not a nymph.

(Urvasi comes to herself)

King—(,oyfully) O, your friend is coming to herself. See

This fair-limbed one almost entirely left by the stupor of her mind, looks like the night which is being left by darkness when the moon has just risen, or like the flame of a nocturnal fire with most of its smoke gone, or like the Ganges regaining clearness after being muddled by the fall of the sides. (7)

Citralekha—Friend, be confident. The wretched foes of the gods have been defeated.

Urvasi—(*Opening her e. es*). Are they defeated by the great Indra who sees through his divine power ?

Citralekha—Not by the great Indra, but by this royal sage, Pururavas, who has a greatness like that of Indra.

Urvasi—(*Looking at the king; to herself*). The demons have done me a favour.

King—(*Seeing Urvasi completely recovered; to himself*). It is but proper that all nymphs when they were seducing the sage Narayana, felt ashamed at the sight of this lady who was then produced from his thigh. Or, she cannot be the creation of an ascetic: In the act of her creation, was it the moon of lovely brightness who was the progenitor. Or, was it Cupid himself who has the only sentiment of love. Or, was it the month which has a wealth of flowers ? For, how could the old sage dulled by the study of the Vedas, from whom had departed all desire for pleasures of the senses, have produced this beauty that fascinates the mind. (8)

Urvasi—Friend, where may those friends of ours be now?

Citralekha—The king, the vouchsafer of security knows it.

King—(*Looking at Urvasi*). (The company of your friends) is very much sad. Let your ladyship see.

Even that person in the range of whose eyes, you chanced to stand only once, which thereby became fruitful,—even he becomes sad without you, not of speak of your friends who have got an ardent love for you. (9)

Urvasi—(*Aside*) His words become his noble descent. Or, what wonder is there if nectar flows from the moon. (*Openly*). Hence my heart is eager to see them.

King—(*Pointing out with his hand*)

These your friends, O fair one, staying on Hemakuta, behold your face which has regained its cheerfulness and which therefore is comparable to the moon freed from an eclipse. (10)

Citralekha—Friend, see.

Urvasi—(*Looking at the king wistfully*) sharing equally my grief, seems to drink me with the eyes.

Citralekha—O, who?

Urvasi—Surely my group of friends.

Rambha—(*Joyfully*). Here comes the royal sage bringing with him our dear friend Urvasi accompanied by Citralekha and thus looking like the moon gone near to Visakha.

Menaka—(*Observing*). Both these things are pleasing to us. This our dear friend is recovered and the royal sage is not hurt.

Sahajanya—You talk reason, friend: the demons are indeed hard to conquer.

King—This is the peak of that mountain, charioteer, let the chariot descend.

Charioteer—As you of long life command.

(*He acts accordingly*)

King—(*Representing that he received a jolt; to himself*). I am glad this descent on a rugged surface has compensated me.

Since, by the jolting of the car, this shoulder of mine has been touched by that of her of wheel-like round hips, so as to make the hair stand erect, which the (shoulder, properly the touch) therefore seems to have made love sprout forth. (11)

Urvasi—(*Bashfully*) Friend, move aside a little.

Citralekha—I cannot.

Rambha—Friends, come, let us all greet the royal sage. (*All approach*).

King—Charioteer, stay the chariot. While she of beautiful eye-brows, who is anxious, meets her friends equally anxious, as vernal beauty meets the creepers. (12)

(*The charioteer acts accordingly*).

Nymphs—We congratulate your Majesty on your victory.

King—(I too congratulate you) on your union with your friend.

Urvasi—(*Having got down the chariot, being supported by Citralekha*) Friends, come and embrace me closely. I never hoped that I would ever see my friends again.

(*Friends hurry to embrace*).

Rambha—May the King, by all means, protect this earth for hundreds of years.

Charioteer—O long living one, a sound is heard in the east such as is made by the great speed of a chariot.

Here alights from the sky some one wearing armlets of burnished gold, on this peak of the mountain, like a cloud streaked with lightning. (13)

(*The nymphs see*).

All—Oh. it is Citraratha.

(*Then enters Citraratha*).

Citraratha—(*Lookting at the King respectfully*). I compliment your honour on the greatness of your valour sufficient to do service even to the great Indra.

King—Hollo, Lord of the Gandharvas. (*Coming down from the chariot*) Welcome to my dear friend.

(*Both clasp each other's hands*).

Citraratha—Friend, having learnt from Narada that Kesin, carried off Urvasi, Indra ordered out the army of the Gandharvas to recover her. Then on the way, having heard from the bards a song declaratory of your victory, we have come to you here. You would please agree to see Indra with us, in

the company of Urvasi. Your honour has highly obliged the respected Indra. See—

Formerly she was presented by Narayana to Indra, and now by you, his friend, after having released her from the grip of a demon. (14)

King—Do not say so.

Surely, this is the valour of the weilder of the thunder-bolt that his friends conquer their enemies. Even the echo of the roar of a tiger spreading out from the cave of a mountain puts the elephants to the rout. (16)

Citraratha—It is well-said. Modesty is indeed the ornament of valour.

King—O friend, it is not time for me to see Indra. You may, therefore, take her ladyship to our lord.

Citraratha—As your honour pleases. This way, this way, your ladyships.

(*The nymphs leave*).

Urvasi—(*Aside*). O friend, Citrlekha, I cannot bid adieu to my benefactor, the royal sage. Therefore you become my mouth-piece.

Citralekha—(*Having approached the king*). Sire, Urvasi makes a request—'If permitted by your Majesty, I desire to take with me your Majesty's fame to heaven like my own dear friend.'

King—Farewell, to meet again.

(*All show flying up into the sky along with the Gandharvas*).

Urvasi—(*Gesticulating an obstacle in her upward motion*)

O, my long necklace of one string is caught by the twig of a creeper. (*Turning round on this pretence and looking at the king*). O Citralekha just release it.

Citralekha—(*Represents disentangling*)

Smilingly. It is entangled too fast. It seems difficult to disentangle it. However, I will try.

Urvasi—(*With a smile*) Friend, remember these words of yours.

King—(*To himself*).

O creeper, you have done me a favour by obstructing her motion for a moment, for she was once again seen by me to-day with her eyes turned towards the corners and with the face half-covered. (16)

Charioteer—O long living one !

That missile presided over by Vayu, having thrown down into the ocean the demons who had offended against the lord of the gods, has entered back into your quiver as a huge snake enters into its hole. (17)

King—Then bring near the chariot; I shall get into it.

(*Saying, be it so, the charioteer brings the chariot; the king gesticulates getting into it and Urvasi looking at the king, departs with a sigh with her friends and Chitraratha*).

King—(*Looking up in the direction of Urvasi*). Oh, what a marvel it is that love inspires one with a passion for things difficult of achievement.

This celestial damsel while flying up into the middle pace of her father (the sky), tears away violently my heart from my body, as the female swan, before soaring into the sky draws off a film from a lotus stalk the tip of which has been already cut off. (18)

[*Exeunt Omnes.*

ACT II.

(*Then enters the Vidusaka*).

Ha, ha! Like a Brahmana bursting with the presents he has had at invitations, I am bursting with the secret of the king, and I am unable to restrain my tongue in this crowd of men. Therefore, until his honour, my friend rises from his official seat, I shall stay at the border of the *Vimana-Paricchanda* (palace) where the crowd is thin. (*Walks about and stays there*).

(*Then enters an attendant-maid*).

Maid—I am commanded by the queen, the daughter of the king of Kasi as follows—'Girl Nipunika, ever since my lord has

come back after having attended on the sun, he appears to be vacant-minded. Inquire therefore from his companion, the venerable Manavaka as to the cause of his sadness.' But how am to over-reach that unworthy Brahmana? But why, the king's secret will not rest in him any more than dew-drops on the blades of thin-growing grass. I shall just search for him. (*Walking about and looking on*) Here stands the venerable Manavaka, quite silent on some account, like a monkey drawn in a picture. I shall approach him. (*Approaching*) Honoured Sir, I bow to you

Vidusaka—Hail to you! (*To himself*). At the sight of this wicked servant, that secret of the king seems to burst forth from my heart. (*Aloud*) O Nipunika, whither are you going, leaving your music-practice?

Nipunika—To see you only at the queen's command.

Vidusaka—What are her majesty's commands?

Nipunika—The queen says, that you have always been her friend and that you do not neglect her whenever she is afflicted by an unusual suffering.

Vidusaka—(*Surmising*) Is it that my friend has acted in a manner offensive to her Majesty?

Nipunika—Venerable sir, his Majesty addressed the queen by the name of a woman for whom he pines.

Vidusaka—(*To himself*) what, has his honour divulged the secret himself? Why shall I now suffer pain by restraining my tongue. (*Aloud*) Was the queen addressed as Urvasi? Ever since his honour saw that nymph, he is out of senses and is averse to diversion. Thus he pains greatly not only the queen but me also.

Nipunika—(*To herself*) I have effected a breach in the fort of the secret of His Majesty. (*Aloud*) Honoured Sir, what shall I say to the queen?

Vidusaka—O Nipunika, convey to her Majesty respectfully that I shall try to turn my friend away from (the chase of) the mirage. And then I shall see you.

Nipunika—As you command, Sir. [*Exit.*

(A bard behind the scenes).

Victory, victory to the king.

Your power and that of the sun seems to us to do similar work: the sun drives away darkness in which the people are (तमोवृत्तिः =तमसि वृत्तिर्वर्तनम्) beyond the limits of the world and you too drive away the dark (evil) tendencies (तमोवृत्तिः तमसो वृत्तिर्व्यापारः) of your subjects beyond the confines of your kingdom; this lord of luminaries rests for a while in the middle of the sky, and you too follow your free will at the sixth division of the day. (1)

Vidusaka—(*Lending an ear*) Here comes my friend after rising from his official seat. I shall approach him.

End of the Pravesaka.

(The enter the love-sick King and the Vidusaka).

King—That beauty of the heaven, ever since I saw her, has entered into my heart in which a breach has been made by an unfailing shaft of Cupid. (2)

Vidusaka—(*To himself*). The poor daughter of the king of Kashi is rightly annoyed.

King—Is the trust of my secret preserved ?

Vidusaka—(*Sorrowfull ; to himself*) Alas, alas! I am duped by the wicked maid. Or else, my friend would not inquire in this manner.

King—(*Apprehensively*) Why are you silent.

Vidusaka—I have so much restrained my tongue that I cannot reply even to you off-hand.

King—This is good. Where shall I now divert myself ?

Vidusaka—Let us go to the kitchen.

King—What is there ?

Vidusaka—There we can beguile our anxiety by looking at the preparation of the five varieties of food, for which materials have been got ready.

King—(*Smilingl*)—There you will rejoice at the sight of things coveted by you. But how shall I regale myself which seeks an object difficult of achievement.

Vidusaka—May I ask if your Highness was beheld by the lady Urvasi ?

King—What, then.

Vidusaka—I do not think she is difficult to attain.

King—You must know that this is your partiality (to me).

Vidusaka—By talking these words you have pricked my curiosity. Is the lady Urvasi unique like myself in beauty of form.

King—Know Manavaka, that to describe her limb by limb is an impossibility. You may hear in brief.

Vidusaka—I am all attention.

King—Her body, O friend, is the ornament of ornaments, the decoration of decorations and a counter-comparison to (all recognized) standards of comparison (3)

Vidusaka—This is why, covetous of the heavenly *rasa* (love, water) you have taken the vow of a Cataka.

King—There is nothing that helps a person pining with love save solitude. Therefore you may lead the way to the pleasure-garden.

Vidusaka—(*To himself*) What help! (*Aloud*). This way, this way your honour. (*Turning round*) You are welcomed as a guest by this southern (courteous) breeze inspired, as it were, by the pleasure-garden.

King—(*Seeing*) This epithet (दक्षिण) of the breeze is appropriate. For,

Bedewing with honey (impregnating) the Vasanti creeper and making the Kaundi dance, it appears to me to be a lover by combining in itself *sneha* (honey and affection) and *daksinya* (southerliness and kindness). (4)

Vidusaka—May your devotion be similar to this (*Turning round a few steps*) Here is the entrance to the pleasure-garden; my lord may enter.

(*Both enter*).

King—(*Looking before him*) Friend, I was not right in thinking that an entry into a pleasure-garden would be a remedy for my distress.

I seek an admission forthsooth into the pleasure-garden to allay my suffering; but this is swimming-against-the-current of one who is being borne backwards by the force of it. (5)

Vidusaka—How is it.

King—Already the god of five arrows smites my heart which is irrevocably set on a desire for an object hard to obtain; much more will it be afflicted when the mango trees whereof the sear leaves have been made to fall off by the breezes of the Malaya mountain, present to view their fresh sprouts. (6)

Vidusaka—Enough of lamenting. Ere long Cupid himself will make you happy by fulfilling your desire.

King—I accept the words of the Brahmana.

(Both turn round).

Vidusaka—Let your Majesty view the beauty of the pleasure-garden indicative of the advent of spring.

King—Yes, I see it at every step. Here

The Kurbaka flower is whitish red at its apex like the nails of a lady and dark-green in the sides; the new flower-bud of Asoka beautiful by its accummulated redness stands ready to bloom; the fresh blossoms on the mango look greyish at the ends with the particles of pollen as yet imperfectly formed. Thus, O friend, vernal beauty stands between childhood and youth. (7)

Vidusaka—This bower of *Atimukta* creepers furnished with a seat of marble is receiving you with the materials of worship, the flowers fallen by the stir of the bees. Let it be first favoured

King—(*Heaving a sigh*) O friend, my eye grown fastidious by a sight of her person does not set its affection (or does not find delight in) on garden creepers which have stooping branches, although they have flowered. (8)

Then think out some way whereby my desire may be fulfilled.

Vidusaka—(*With a smile*) O, as the physician was to Indra while he (Indra) courted *Ahalya*, so am I to you longing for Urvasi: Both of us are mad in this affair.

King—Do not say so. Excessive love suggests the course of action.

Vidusaka—Here I begin to contemplate. Do not you disturb my meditation by your laments. (*Represents meditation.*)

King—(*Showing that he discovered an omen ; to himself*).

That lady of a face comparable to the full moon is not easy to attain ; yet there is this act of Kama for some reason or other. The mind feels happy all of a sudden, as if the achievement of my desired object were near at hand. (9)

(*Stays inspired with hope*).

(*Then enter Urvasi and Citralekha by an aerial car*).

Citralekha—Friend, where are you going without telling me the reason of your going.

Urvasi—Friend, why do you now question after having jestingly made me a promise (lit. joked with me) when, on the peak of Hemakuta, my flight into the heaven was obstructed for a moment by the twig of a creeper.

Citralekha—Are you going to that royal sage Pururavas.

Urvasi—This is a procedure on my part in which all shame is laid aside.

Citralekha–Whom have you sent the envoy of your coming.

Urvasi—My heart.

Citralekha–Consider it yourself (if you are acting properly).

Urvasi—Cupid commands me. What is there to be considered ?

Citralekha—I have nothing more to say.

Urvasi—Then show me the way I may proceed to meet no obstruction.

Citralekha—Be confident. Do not you remember that we are made invincible to the enemies of the gods by the revered preceptor who instructed us in the mystery called the *Aparajita* of tying up the hair into a knot.

Urvasi—Oh ! how my mind forgot it.

(*Having crossed the way of the Siddhas*).

Citralekha—Friend, we are come to the palace of the royal sage, which is the crest-ornament of the Pratisthana which reflects itself into the waters of the worshipful Ganges which

are all the more sanctifying on account f a junction with the Jamuna.

Urvasi—(*Looking*). It should rather be said that it is the heaven transplanted here. (*Pausing*) O friend, where may that commisserater of the afflicted be?

Citralekha—We shall know of it on descending into this pleasure-garden which is like a portion of the Nandana garden.

(*Both descend*).

Citralekha—(*Seeing the King joyfully*). Here is he waiting for you as the revered moon that has risen first (*i. e.* just risen) waits for the moon-shine.

Urvasi—Friend, the king now looks more delightful than when 1 saw him first.

Citralekha—It is but natural. Let us then approach.

Urvasi—I shall over-hear him standing by his side, hidden by the art of *Tiraskarini*. He is talking something in this retired place to his friend near him.

Citralekha—As you like. (*They do as said*).

Vidusaka—O I have hit upon a plan for a union with your beloved who is hard to obtain.

King—(*Sits silent*).

Urvasi—Who possibly is this woman who flatters herself as she is courted by him.

Citralekha—But why do you act the part of a human being.

Urvasi—I fear to know all of a sudden by means of the divine power.

Vidusaka—Did noty our majesty hear me say I had devised a plan?

King—Then say what it is.

Vidusaka—Your majesty should enjoy sleep which will bring about a union by means of a dream; or you draw a picture of her ladyship Urvasi and sit gazing at it.

Urvasi—(*Joyfully*) O timid heart, be of good cheer.

King—Both are impracticable.

This heart is constantly pierced through by the shafts of love; how can I then have sleep which may bring about a

O friend, before I have finished drawing in the picture that fairfaced beloved of mine. (10)

Citralekha—Friend, have you heard?

Urvasi—I have. But it is not sufficient to convince my heart.

Vidusaka—My intellectual powers go so far and no further.

King—(*With a sigh*)

Either she is not aware of the excruciating pain of my mind or knowing it through her divine power she disregards me. Let the god of five arrows accomplish his object by rendering my longings for a union with that person vain because of their fruitlessness. (11)

Citralekha—Have you heard it.

Urvasi—Alas, that he should think of me in that way, (*i.e.* he should deem me cold and unfeeling). I cannot reply to him by appearing before him. I want to make a reply by writing on a birchleaf created by my power as a celestial.

Citralekha—This has my assent.

Urvasi—(*Taking it up hurriedly does as said*).

Viduaska—(*Seeing*) Help, help! O what is it that has fallen before us like the slough of a snake.

King—(*Observing*). It is a writing on a birch-leaf.

Vidusaka—May it not be that her ladyship Urvasi hearing your lamentations has sent a few syllables expressive of an equally shared love.

King—There is nothing to which desires cannot go. (*Taking it up and reading it to himself joyfully*) Friend, your surmise is all right.

Vidusaka—Be pleased (now) to read it out to me. I am anxious to hear what is written on the leaf.

Urvasi—That is good. Sir, you are a refined person (a gallant).

King—Hear. (*Reads out*).

O lord, if I whose heart is not known to you, be as I am supposed to be towards you, who, as you say, are so much in love with me; then how is it that even the breezes of the

Nandana forest blow extremely hot on my body lying on a bed of *Parijata* flowers crushed (by the body rolling on them) (12, 13).

Urvasi—What reply is he likely to make now ?

Citralekha—His limbs with the hair erect have already spoken for him.

Vidusaka—Happily your honour has had words of encouragement as I when hungry get complimentary presents of sweets.

King—Why do you simply say words of encouragement ?

This declaratory song of love of my beloved inscribed on a leaf expressive of equal love and embodying a charming sense, is, O friend, as it were her face of bewitching eyes coming into contact with mine with eyelashes upturned. (14)

Urvasi—Now we have an equal love for each other.

King—Friend, the characters may be soiled by the sweat of my fingers; hold this autograph of my friend.

Vidusaka—(*Holding*) Will the lady Urvasi disappoint you of the fruit after showing the flower of your desires?

Urvasi—Friend, while I compose my heart timid to approach him, you show yourself into his presence and talk to him whatever becomes me.

Citralekha—(Saying 'be it so', removing the concealment charm and approaching the king) Victory, victory to your Majesty.

King—(*Joyfully*) Welcome to you, O blessed one.

You do not delight me (now) without your friend, as the Jamuna seen formerly at a confluence with the Ganges does not without the Ganges.

Citralekha—First appears the row of clouds and then the creeper-like lightning.

Vidusaka—(*Aside*) Why cannot she be Urvasi rather than a dear friend of her ladyship?

Citralekha—Urvasi begs your majesty with a bow of the head—

King—What are her commands ?

Citralekha—'Your Majesty was my only refuge in that misfortune that came to me from the enemies of the gods. Now I am afflicted by love inspired by your sight; your majesty therefore should again take pity on me.'

King—O sweet-faced one !

You speak of her as full of longing, but you do not see Pururavas who is suffering pangs on her account. This prayer proceeding from love is common to us both. A piece of heated iron is fit to be joined to another equally heated. (16)

Citralekha—Friend, come. Having seen cupid more cruel to your lover, I am become his messenger.

Urvasi—(*Removing the charm of concealment*) Ah, I am very early forsaken by you.

Citralekha—You will know after a moment who forsakes whom. Now you please observe etiquette.

Urvasi—(*Approaching the king, bashfully*) Victory, victory to your Majesty.

King—O fair one !

I have indeed won for whom you have pronounced this word of victory which you never pronounced for a person other than Indra. (17)

(*Taking her by the hand, seats her*)

Vidusaka—Gentle lady, why is not this dear friend of the king saluted ?

Urvasi—(*Salutes smilingly*).

Vidusaka—May prosperity attend you !

(*Behind the Scenes*)

Heavenly messenger—O Citralekha, hurry along with Urvasi.

The lord of winds, along with the guardians of the spheres is now anxious to witness that play which was entrusted to you by the sage Bharata, which is the substratum of the eight sentiments and in which there is a very charming acting. (18)

(All hear ; Urvasi gesticulates sorrow).

Citralekha—Has my friend heard the words of the messenger of the gods. Ask his majesty's permission to go.

Urvasi—I have no words.

Citralekha—Sir, this person is dependent. Permitted by your majesty, she wants to make herself sinless towards the gods.

King—(*Finding words somehow*) I cannot stand in the way of the Lord's command to you. You will please remember this person.

Urvasi—(*Showing sorrow at her separation, with her friend exeunt*).

King—O friend, these eyes seem to be useless now.

Vidusaka—(*Desirous of showing the letter*) O here it is—(*having half uttered these words ; to himself*) Alas, alas! I did not notice through my carelessness that the birch-leaf had dropped down from my hand, when I was struck with wonder at the sight of Urvasi.

King—Dear, what are you about to say ?

Vidusaka—Do not be sad. Urvasi is firmly attached to you. She will not relax her attachment for you.

King—My heart also tells the same.

She, on her departure, being no mistress of herself, placed in my charge her heart which was perfectly under her control, as it were, by the sighs which could be noticed on account of the throbbing of the breasts. (19)

Vidusaka—(*To himself*) My heart quakes. By this time, his honour must have talked of the birch-leaf.

King—With what shall I divert my eyes. (*Recollecting*) Yes, you may bring me the birch-leaf.

Vidusaka—(*Shows sorrow*) Alas ! It is no where. It has gone along Urvasi's way.

King—A fool that you are, you are careless about everything. You may now look for it.

Vidusaka—(*Getting up*) It may be here, it may be here. (*He thus gesticulates his search*)

(*Then enters the queen, the daughter of the king of Kasi accompanied by her attendants*).

Queen—O girl Nipunika, did you truly say that you saw my lord entering into this arbour of creepers, in the company of the revered Manavaka.

Nipunika—What, have I ever told an untruth to the queen ?

Queen—(*Turning round*) O Nipunika, what is it like a ragged piece of cloth that is blown hither by the southerly breeze.

Nipunika—(*Having observed*) It is surely a birch-leaf the characters whereon become visible, as it turns round. O joy, it has come into contact with the edge of the queen's anklet. (*Taking it up*) How shall I read it ?

Queen—You read it to yourself. If it be not objectionable, I shall hear it.

Nipunika—(*Acts accordingly*) O queen, it appears to be that very scandal. Methinks, it is memorial verse addressed by Urvasi to our lord. It has fallen into our hands through the carelessness of the revered Manavaka.

Queen—Then let me know its contents.

Nipunika—(*Reads out the same as was already read out by the king*).

Queen—With this present I shall now see the lover of a nymph. (*She turns round towards the arbour of creepers along with her attendants*).

Vidusaka—O friend, what is it that is seen floating on the wind, on the border of a pleasure-hill adjoining the pleasure-garden.

King—(*Getting up*) Revered southern breeze, friend of spring !

You may blow away to scatter perfume the pollen of the flowers of creepers gathered by spring; what purpose is there in vainly carrying away the autograph of my beloved expressive of her love ? You who are known to have courted Anjana know that it is by means such as these leading to the diversion of the mind that a person afflicted with passion sustains himself. (20)

Nipunika—My lady, there is a search going on for this very thing.

Queen—I see.

Vidusaka—O I am deceived by a peacock's tails, resembling a fading *kesara* flower in hue.

King—I am completely undone.

Queen—(*Approaching*) My lord, enough of excitement. Here is that birch-leaf.

King—(*In a hurry*) Ho, it is the queen. Madam, you are welcome.

Vidusaka—(*Aside*) Now she is unwelcome.

King—(*Aside*) Friend, what should be done in this matter.

Vidusaka—Has a thief caught with his booty a reply to make ?

King—Fool, it is no time for a joke. (*Aloud*). Queen, this was not the object of my search. This present search is being carried on for something else.

Queen—It is but proper that he should conceal his good fortune.

Vidusaka—Madam, order food quickly such as can cure his abnormal bile.

Queen—O Nipunika, the Brahmana has very well consoled his friend.

Vidusaka—Madam, know that even a ghost is conciliated (put into good humour) by means of a dinner.

King—Fool, you make me guilty perforce.

Queen—It is no fault of yours; it is mine who am staying in your presence though my sight is unwelcome. Away shall I go. (*Showing anger, she departs*).

King—

I am indeed an offender, O plantain-thighed one, refrain from anger. When the master is angry, how can the servant be innocent. (21) (*Falls at her feet*).

Queen—(*To herself*) It is not that being light-hearted, I attach any great value to this supplication: only I am afraid of

the regret consequent on my discourtesy shown to (my lord). (*Leaving the king, exeunt with her attendants*).

Vidusaka—The queen has gone off sullen like a stream in the rains. Get up therefore.

King—(*Getting up*) Friend, it is not unreasonable.

The supplication of the lovers, although couched in hundreds of kind words, does not, if lacking genuine love enter into the heart of women who know what it is, just as a gem with an artificial colouring, does not win the heart of the lapidaries. (22)

Vidusaka—This is favourable to you. A person suffering from sore eyes does not bear the sight of the flame of a lamp.

King—Do not say so. I have the same regards for the queen, though my heart is engrossed by Urvasi. But on account of her disregard of my prostrations, I shall show indifference towards her.

Vidusaka—Let your indifference stand for a while. Your honour should support the life of the hungry Brahmana. It is high time to bathe and eat.

King—(*Looking upwards*) It is past mid-day.

Tired of the heat, the pea-cock sits in the cool basin round the root of a tree, the bee, having forced open at the top the flower-buds of *Karnikara* lies therein, the duck leaving the hot water resorts to the lotus-plant growing on the brink and the encaged parrot in the pleasure-house, being exhausted, calls for water. [*Exeunt.*

End of the second Act

—:o:—

ACT III.

(*Then enter two pupils of Bharata*)

First—Friend Pallava, you were made to carry his seat by our teacher when he was going to the palace of the great Indra. I was kept back to guard the fire-sanctuary. Hence I ask you whether or not the celestial audience was pleased with the dramatic performance of our preceptor.

Second—Oh Galava, I do not know whether it was pleased or not. It was completely absorbed in the several sentiments of that play, the Laksmi-svayamvara, the composition of Sarasvati herself. But—

First—The remaining part of your speech seems to refer to a fault.

Second—Yes, in that performance, Urvasi stumbled in her speech through inadvertence.

First—How so ?

Second—Urvrai playing the part of Laksmi was asked by Menaka playing the part of Varuni,—'Friend, here are assembled the eminent persons of the three worlds along with Kesava and the guardians of the quarters; on whom do you fix your affection.

First—What next ?

Second—Then, when she ought to have said, 'on Purusottama' the words 'on Pururavas' escaped her lips.

First—The senses act towards the fulfilment of what is pre-destined. But was not the preceptor angry with her ?

Second—She was cursed by the preceptor, but was helped by the great Indra.

First—How so ?

Second—'Since you have disregarded my instructions, you shall have no place in heaven' was the curse pronounced by the preceptor. But at the close of the performance, she who hung her head down in shame, was thus addressed by the great Indra —'The royal sage, my ally in war, upon whom you fix your love, must be obliged. Therefore you (go and) enjoy, as you please, the company of Pururavas till he *sees* a son born of you.

First—This becomes the great Indra who knows the heart of other persons.

Second—(*Looking up to the sun*) By indulging in our talk we have transgressed the hour of our preceptor's ablutions. Then come, let us attend him. [*Exit.*

END OF THE MISRA-VISKAMBHAKA.

(*Then enters the Chamberlain.*)

Chamberlain—Every householder, in the prime of his life, strives to acquire riches; later, relieved of his burden by his sons, he is allowed to take rest. But this servitude of us (chamberlains) which daily wastes away our body is bondage (from which there is no release). Alas, the office of looking after ladies is hard! (1)

(*Walking about*) I am thus ordered by the daughter of the King of Kasi who is observing a vow—'To help me in the performance of a vow, his majesty has been already requested through Nipunika by me who have dismissed all anger. You will kindly repeat the same request in my name.' I shall now see his majesty who has finished his evening prayers. (*Turning round and looking*). The day's close is agreeable here in the royal palace. For, here,

The peacocks drowsy with sleep coming with the approach of the night perch on the roosting poles, as if they were sculptured (figures); the projecting eaves of the roofs have wild (ashy) pigeons which are not distinguishable from the volumes of incense-smoke flowing out of the lattices, and the old ladies of the harem devoted to the customary rites arrange lighted lamps auspicious in the evening, at places strewn with the offerings of flowers. (2)

(*Looking towards the curtain*). Ah, the King is coming in this very direction.

Surrounded by torches held in the hands of female attendants, he looks like a mountain in motion, its wings being not cut off, and growing full-blown Karnikara plants along its slopes. (3)

I shall wait for him standing in the range of his sight.

(*Then enters the King as described and the Vidusaka*).

King—(*To himself*).

I passed the day without much difficulty, my sorrow being forgotten in the state-affairs; but how am I to pass the night the hours of which appear long for want of diversion. (4)

Chamberlain—(*Approaching*) Victory, victory to your majesty. Lord, the queen begs to say—'The moon shines beautifully on the surface of the crystal-palace. There I want to stay in your company till the hour when the moon is in conjunction with Rohini.

King—Noble Latavya, convey to the queen that it shall be as she desires.

Chamberlain—As your majesty commands. [*Exit.*

King—Friend, is all this preparation of the queen really for the performance of a vow?

Vidusaka—Oh, I think her ladyship being repentant is anxious to make amends for the disregard of your supplication, under the pretext of (performing) a vow.

King—You talk reason.

The high-minded ladies who have first scornfully rejected prostrations, although afterwards stung with remorse, are ashamed of open reconciliation of their husbands. (5)

Then lead the way to the crystal-Palace.

Vidusaka—This way, this way, my Lord. By this flight of steps made of crystal slabs looking like the ripples of the Ganges, may your majesty ascend to the crystal-palace delightful in the evening.

King—You ascend before us.

(*All act ascending the flight of steps*).

Vidusaka—(*Observing*) Sir, the moon must be about to rise, since the face of the eastern quarter, becoming freed from darkness, is pleasant to see.

King—You have well said.

Darkness being dispelled to a distance by the rays of the moon hidden behind the rising mountain, the face of the eastern quarter attracts my eyes as if by the tying up of the curls. (6)

Vidusaka—Ah, ah! Sir, here rises the King of tne Brahmanas, looking like a broken ball of sweetmeats.

King—(*Smilingly*) The glutton everywhere talks of the eatables only. (*Folding his hands and bowing*) Revered lord of the night!

A bow to you who enter into the body of the sun to give effect to the sacred performances of the good, who gratify (feed) the gods and the manes with nectar, who are a destroyer of darkness prevailing at night and who have placed yourself on the crest of Hara. (7) (*He offers prayers*).

Vidusaka—Sir, permitted by your grandfather who sends word through the Brahmana (myself), take your seat, so that I too may sit at ease.

King—(*Accepting the word of Vidusaka, seats himself and looking at the attendants says*) When there is clear moon-light, of what avail are these many lights. You can therefore (retire to) take rest.

Attendants—As your majesty commands. [*Exit.*

King—(*Looking at the moon*) Oh friend, the queen will arrive here in an hour, let me therefore tell you my (present) state in this retired place.

Vidusaka—That (state) is quite apparent. But after seeing that sort of affection, it is possible for you to sustain yourself by the tie of hope.

King—It is true; but great is the torment of my mind.

Love increases hundred-fold when its happiness of union is obstructed, as the current of a river whose speed is checked by the obstructions of (or being hemmed in by) rugged rocks, divides itself into a hundred channels. (8)

Vidusaka—Since you look more lovely with your languishing limbs, I believe, the union with your beloved is not far off.

King—(*Showing that he felt an omen*)

Friend, this right arm, by its throbbings, comforts me whose anguish is great, just as you do with words inspiring hope. (9)

Vidusaka—The words of a Brahmana cannot be falsified.

King—(*Sits in a hopeful mood*).

(*Then enter, passing through the sky, Urvasi dressed as an Abhisarika and Citralekha*).

Urvasi—(*Looking at herself*) Friend, do you like this guise of mine as an abhisarika, adorned with but few ornaments and consisting of a blue silken garment.

Citralekha—I have no words to praise it. I am only thinking if I could be Pururavas.

Urvasi—Friend, Love commands you: Take me soon to the abode of that lovely person.

Citralekha—Why, we have (already) come to the palace of your lover, which is, as it were, the peak of the mount Kailasa transformed.

Urvasi—Now you ascertain by means of your supernatural power where that captivator of my heart is and what he is doing.

Citralekha—(*Contemplating, to herself*) Well, I will jest with her a while. (*Aloud*) Friend, here he stays at a place fit for enjoyment experiencing the pleasure of a union with his beloved obtained in fulfilment of his desires (or conjured up by his imagination).

Urvasi—(*Gesticulates sorrow*).

Citralekha—Oh simpleton, tell me what other thought (can you entertain) about his union with a beloved (other than yourself).

Urvasi—(*With a sigh*) Friend, my heart is not clever and therefore comes to be in doubt.

Citralekha—(*Looking*) Here is the royal sage sitting on the surface of the crystal palace, accompanied only by his friend. Come therefore, let us approach him.

(*Both descend*).

King—Friend, love-torment increases with the night.

Urvasi—These words with their import not quite clear have made my heart tremble. So let us hear, being concealed, his confidential talk till our doubts are resolved.

Citralekha—As you like.

Vidusaka—Why, then enjoy these moonbeams full of nectar.

King—Friend, this malady is incurable by such means as this. See

Neither a fresh bed of flowers, nor the rays of the moon, nor the sandal paste applied to the whole body, nor the pearl strings are capable of alleviating the pangs of love. Either that celestial lady, or....

Urvasi—Or who else.

King—Or a talk commenced with reference to her in solitude.

Urvasi—Oh heart, you have now reaped the fruit of leaving me and passing over to this person.

Vidusaka—Yes. I too, when I do not get plantain-soup and the delicious mangoes, comfort myself by talking about and wishing for, them.

King—These are however (soon) obtained by you.

Vidusaka—Your honour also will obtain her ere long.

King—Friend. I think that....

Citralekha—Hear, hear now you who are not yet satisfied.

Vidusaka—What is that.

King—

This shoulder was pressed against hers on account of the jolting of the car. This alone is the blessed (limb) in this body; all other limbs are but a burden to the earth. (11)

Citralekha—Friend, why do you now tarry.

Urvasi—(*Approaching suddenly*) Friend, his majesty seems to be indifferent even when I stand in his presence.

Citralekha—(*Smilingly*) Oh impatient one, you have not put off the magic veil.

(*Behind the scenes*)

This way, this way, your ladyship.

(*All listen; Urvasi with her friend is sad*).

Vidusaka—Oh, sir! the queen is approaching. Hold your tongue therefore.

King—You too sit with the expression of your face concealed.

Urvasi—Friend, what is to be done now.

Citralekha—Away with your fears. We are both invisible. The queen of the royal sage appears to be in a garb befitting the observance of a vow. She will not therefore stay here long.

(*Then enters the queen with attendants holding the materials of worship in their hands*).

Queen—(*Looking at the moon*) Oh girl Nipunika, the god moon looks more charming by his meeting with Rohini.

Maid—Why, his lordship will look still more charming in the company of the queen.

(*Both walk about*).

Vidusaka—(*Seeing*) Sir, the queen is, to-day, a very pleasant sight to my eyes,—I do not know whether it is because giving up her anger under the pretext of the observance of a vow, she is (really) anxious to atone for the slighting of your prostration.

King—Both things are possible. But what you said last appeals to me more. Since her ladyship

Clad in silk, adorned only by the auspicious marks, and having her tresses beautified by the sprouts of the sacred *durva* grass, appears to be reconciled to me from her very person which has given up its haughty bearing under the pretext of a vow. (12)

Queen—(*Approaching*) Victory, victory to my lord.

Attendants—Victory, victory to your majesty.

Vidusaka—May all be well with your ladyship.

King—Welcome to the queen. (*Holding her by his hand, he makes her sit down*).

Urvasi—Friend, it is but proper that she is addressed by the title of *devi* (a celestial lady). She is nothing inferior to Saci (Indra's wife) in point of augustness.

Citralekha—It is creditable to you that you have said this without jealousy.

Queen—I have to perform some special vow in company with my lord. You will therefore put up with this obstuction for a while.

King—Do not say so. It is a favour, not an obstruction.

Vidusaka—May such obstuctions accompanied by presents be frequent.

King—What is the name of the queen's vow ?

Queen—*(Looks towards Nipunika).*

Nipunika—Lord, its name is *Priyanuprasadana* (*Conciliation of the husband*).

King—(*Looking at the queen*) If it is so,

Oh blessed one, in vain do you waste, by this vow, your body tender as a lotus- stalk. Why is this humble servant who anxiouly seeks your favour, to be propitiated by you. (13)

Urvasi—Great, indeed, is the regard he has for her.

Citralekha—Oh simpleton, gallants with their love transferred to other ladies become exceedingly courteous (towards their wedded loves).

Queen—(*Smilingly*) This is surely the effect of my undertaking of a vow that my lord is made to say this much.

Vidusaka—Your honour should refrain. It is imporper to oppose good words.

Queen—Girls, bring the materials of worship so that I may worship the rays of the moon on the crystal-palace.

Attendants—As the queen commands. Here are the offerings of perfumes, flowers etc.

Queen—(*Having worshipped by acting the rays of the moon with perfumes, flowers, etc.*) O girl, pass over these sweets of the offerings to the venerable Manavaka.

Attendants—As the queen commands. Noble Manavaka, this is for you.

Vidusaka—(*Receiving the dish of sweets*) God bless your ladyship. May your fast yield you many fruits.

Qeen—My lord, just come here.

King—Here am I.

Queen—(*After gesticulating worship of the King, folding her hands and bowing*) Having called to witness, the pair of the deities, Rohini and the moon, I thus propitiate my lord: From to-

day, whomsoever lady my lord woos, or whosoever longs for a union with my lord—towards her shall I behave as a friend.

Urvasi—Oh I do not know what her words mean. But my heart is grown calm on account of confidence.

Citralekha—Friend, your union with your love will be without obstacle, permitted as it is, by the magnanimous queen devoted to her husband.

Vidusaka—(*Aside*) When the fish escapes, the fisherman foiled in his attempt and sad, says—'I shall have religious merit.' (*Openly*) Madam, is his honour only so (little) dear to you?

Queen—Fool, I am anxious to make my lord happy even at the expense of my comfort. From this much you may gather whether he is dear to me or not.

King—You have the power to give me, your slave, to others or take me back, but I am not such, Oh timid one, as you suspect me to be. (14)

Queen—Be or be not such. I have completed my vow *Priyanuprasadana* (*Conciliation of the husband*) as prescribed. Come girls, let us go. (*So saying, the queen starts*).

King—Dear, I am not conciliated, if you now leave me and go away.

Queen—My Lord, I have never transgressed the rules of a sacred vow.

[Exit with the attendants.

Urvasi—Friend, the royal sage has a great fondness for his wife. Yet I cannot turn away my heart.

Citralekha—But why do you turn your heart in despair.

King—(*Returning to his seat*) Has not the queen gone far away.

Vidusaka—Say freely what you want to say. Her ladyship has left you of her own accord, as a physician leaves an incurable patient.

King—Would that Urvasi—

Urvasi—May be blessed to-day?

King—Being herself invisible, may (at least) let fall into my ears the sweet sound of her anklets, or that coming from behind, she may close my eyes with her lotus-like hands, or that, on descending to this palace, she, moving slowly through fear, may be brought to me perforce, step by step, by her clever friend. (15)

Urvasi—Friend, I shall first fulfil this desire of his. (*Going behind the King, she closes his eyes*).

Citralekha—(*Makes a gesture to the Vidusaka*).

King—(*Showing that he felt the touch*) Friend, she is that fair-thighed lady, sprung from the thigh of Narayana.

Vidusaka—How does your honour know.

King—What is to be known here.

No other lady can ease my body afflicted with love with the touch of her hand. The lilie does not bloom by the rays of the sun, but by those of the moon alone. (16)

Urvasi—(*Taking off her hands and going away a little*) Victory, victory to your majesty.

King—Welcome to you, Oh fair lady. (*Seats her on the same seat with him*).

Citralekha—I hope, my friend has happiness.

King—Oh, it is (just) come to me.

Urvasi—Friend, the queen has given me the King. Hence I sit in contact with his body as her friend. Do not consider me to be officious.

Vidusaka—What, did the sun set to you here ?

King—(*Seeing Urvasi*)

If you (now) touch this body because I am given you by the queen, say, with whose permission did you possess this heart at first. (17)

Citralekha—Friend, she has no reply to make. Now listen to my request.

King—I am attentive.

Citralekha—I have to attend on the god sun during the summer days following the spring, therefore my friend will so

manage that this dear friend (Urvasi) does not pine for heaven.

Vidusaka—Madam, what is there in heaven worth remembering. There is neither eating nor drinking ; and the fish are mocked with winkless eyes.

King—Good lady !

The heaven has happiness which is indescribable ; who can make it to be forgotten. But (be sure) that Pururavas will be her slave not common to any other lady. (18)

Citralekha—I am obliged. Friend Urvasi, give me leave with a firm heart.

Urvasi—(*Embracing Citralekha*) Friend, pray do not forget me.

Citralekha—(*Smilingly*) Now that you are united with this my friend (the King), this request ought to be made to you by me.

[So saying she bows to theKing and goes out.

Vidusaka—I congratulate your honour on the fulfilment of your desire.

King—This is the height of my prosperity. Mark.

My friend, I was not so much pleased by getting the sovereignty over the earth, marked by one royal embrella and by the mandatory letters tinged red with (the lustres of) jewels in the coronets of border-chiefs, as I am to-day by securing the loving servitude of her feet. (19)

Urvasi—I cannot talk of more pleasant things.

King—(*Holding Urvasi by the hand*) O wonder, the attainment of a cherished desire brings about contrary effects.

The same rays of the mocn comfort my limbs ; the same shafts of love are agreeable to me : All that was harsh with anger towards me, Oh lovely lady, seems to be agreeable to me owing to my union with you. (20)

Urvasi—I have offended your majesty by taking long time to come.

King—Say not so.

Happiness that comes after misery is exceedingly delightful, for, as it is well-known, the shade of a tree is for the complete satisfaction, particularly, of one who is oppressed by heat. (21)

Vidusaka—Sir you have (sufficiently) enjoyed the rays of the moon delightful in the evening. It is high time for you to enter into the harem.

King—If so, show the way to your friend.

Vidusaka—This way, this way, your ladyship.

(*They walk about*).

King—Oh fair one, this is my request now.

Urvasi—What is it.

King—Formerly when I had not achieved my object, the night seemed to me to increase hundred-fold; if it increases similarly now when I am in company with you, I shall be blessed. (22)

[*Exeunt omnes.*

END OF ACT III.

ACT IV.

(*Then enters Citralekha who is uneasy in mind and Sahajanya*)

Sahajanya—(*Looking at Citralekha*) Friend, the expression of your face which resembles a withering lotus indicates the uneasiness of your heart. Therefore say what the cause of your sadness is. I want to share your grief.

Citralekha—Friend, while attending on the god Sun in the order of the turn of service to be done by the nymphs, I was filled with great anxiety for Urvasi.

Sahajanya—I know your love for each other. What next.

Citralekha—Then in order to ascertain how she fared in those days, I stood in contemplation and came to know a great calamity.

Sahajanya—(*Anxiously*) What is that?

Citralekha—Urvasi, it appears, repaired to the Gandhamadana forest for sport, taking with her her love-companion, the royal sage who had entrusted the responsibilities of the government to his ministers.

Sahajanya—That is, indeed, enjoyment that is had at such places! What next?

Citralekha—There a Vidyadhara girl named Udayavati, while playing with raising hillocks of sand on the beach of *Mandakini* was long gazed at by the royal sage. Thereupon Urvasi got angry (with him).

Sahajanya—This is possible. Intense love is indeed intolerant. What next.

Citralekha—Then not accepting the apology of her husband and with her mind stupefied by the curse of her preceptor, she forgot the rule of the deity and entered the forest sacred to Kumara, which was to be avoided by women. Just after her entry, her form was changed into that of a creeper standing near the limits of the forest.

Sahajanya—There is nothing which is unassailable by fate. Alas! that this dire calamity should suddenly befall that attachment! But in what state is the royal sage now?

Citralekha—He passes his days and nights in that very forest searching for his beloved. But by the appearance of these clouds which cause uneasiness even to those who are happy, he will be subject to a great misfortune.

Sahajanya—Friend, such noble forms are not doomed to suffering for long. There must be, surely, some cause of re-union brought about by some one's favour. Then come, let us attend on the god Sun who is about to rise. [*Exit.*

END OF THE PRAVESAKA.

(*Then enters the King dressed as a madman*).

King—You wicked demon, stay, stay. Where are you going taking away my beloved? Alas! flying up from the peak of the mountain, he showers arrows upon me. (*Observing*)

This is a new cloud ready (to shower) and not a haughty demon in armour; this is the (far-stretching) rain-bow and not an (archer's) bow drawn to its utmost length, as I imagined; this also is a sharp torrent of rain and not a volley of arrows and this is lightning charming like the streaks of gold (on a touch-stone) and not my beloved Urvasi. (1)

(*Pausing*) Where indeed may the plantain-thighed one have gone?

May it be that she is standing (near me) concealed on account of her anger, by means of her divine power, but she cannot be long angry. May she have flown up in order to go to heaven but her heart is affected with love for me. Even the enemies of the gods cannot carry her off from my presence. And yet she has passed altogether beyond the range of my eyes. What an act of fate is this! (2)

(*Looking at the quarters, with a sigh*) Ah, one misfortune closely follows another in the case of those upon whom fortune has turned its back. For-

On the one hand, this unbearable separation from her has befallan me all of a sudden; while on the other, the days must be very pleasant, owing to their being free from the excess of heat on account of the rise of new clouds. (3)

(*Laughing*) In vain is the increased torment of the mind neglected by me. Since even the sages say the king is a maker of time. Why should I not countermand the rainy season? But no. The characteristics of the rainy season form, at presant, my paraphernalia. How so?

The cloud beautified by the gold of the streaks of lightning is my canopy of state; the chowries of their blossoms are being waved (over me) by the Nicula trees; the peacocks with their voices louder on account of the lapse of summer are my bards, and the mountains bearing down torrential rain-water are the traders presenting to me abundant wealth. (4)

Well, what is the use of praising my pomp of royal dignity. I shall now search for my beloved in this forest. (*Looking*) Alas

there is something like an aggravation of my suffering, when I am ready (to look out for her).

By means of flowers with reddish streaks (on the petals) and with water inside, this fresh Kadamba plant makes me remember with a longing, her eyes full of tears on account of anger. (5)

How should I discover that her ladyship has gone this (particular) way.

If she of fair limbs were to touch with her feet, the earth in the forest-sites wherein the sands are showered over with rain, then the row of her beautiful foot-prints would be seen, marked with the lac-dye and sunk towards the heels owing to the heaviness of the hips. (6)

(*Walking about and looking, he says joyfully*) I have found a mark from which the path of that irascible lady may be inferred.

This is, doubtless, her breast-garment dark-green like the belly of a parrot, which dropped down as that lady of a deep navel faltered in her motion in anger, and which is marked with tears which, as they fell, carried with them the red paint of the (lower) lip. (7)

(*Observing*) what, it is only a fresh meadow with the *Indragopa* insects. Whence can I have news about my beloved in this tenantless forest. (*Seeing*) Ah! here seated on a slab in the rocky soil emitting vapour on account of the showers of rain

A peacock with his tail ruffled by a strong forewind looks at the clouds with his neck raised far high and filled with cries. (8)

I shall inquire of him. (*Going near*).

Oh peacock having white eye-corners, is it that you have seen in this forest, my beloved who has a prominent neck and long eye-corners and who is worthy to be seen. (9)

Oh what! he has begun to dance without giving me reply. What possibly may be the cause of his joy. (*Thinking*) yes, I see it.

Owing to the disappearance of my beloved, his thick, beautiful plumes ruffled by a gentle breeze have become peerless. What would this peacock do, if the thick, beautiful hair of that fair-haired lady decked with flowers and having its tie loosened in sport, were in existence. (10)

Well, I will not ask him who delights in the misery of others. (*Walking about*) Here is perching on a branch of the Jambu-tree, a cuckoo with her passion enkindled owing to the lapse of summer. This class is clever among the birds. I shall request her.

Lovers call you a messenger of the god of love; you are his unfailing missile able to break down pride. Either you bring that beloved to me or take me, Oh sweet warbler, soon to the place where that fair lady is. (11)

What! do you say why she went away, leaving me who am so much attached to her. Then let your ladyship hear—

She was angry; but I do not remember to have given her cause for offence even once. The ascendancy of women over their husbands does not stand in need of any deviation from faithful love (on the part of their husbands for them to get angry). (12)

What, she is engaged in her own business thus cutting short our conversation.

It is truly said that the affliction of others however great is bu cool (not painful), because disregarding the request of me who am in distress, she has proceeded, blind with passion, to taste the fruit of the Rajajambu tree, about to ripen, as if it were, the lower lip. (13)

Even though it is so, I cannot be angry with her, since she has as sweet a voice as my beloved. Let us go hence.

(*Walking about and listening*) Ah, there is to the south the sound of anklets indicating the treading of the feet of my beloved. I shall just go in that direction. (*Walking about*)

This is not the tinkling of anklets, but the warbling of swans whose hearts are filled with a longing to go to the *Manasa* lake by seeing the directions darkened by clouds. (14)

Well, before these birds, anxious to go to the *Manasa* lake do not fly up from this lake, I shall obtain from them news about my beloved. (*Going near*) Oh king of the acquatic birds!

You will go to the Manasa lake afterwards, lay aside for a while the lotus-stalk, the provision for the journey, to be taken up again. Meanwhile save me from sorrow by giving me news about my wife. For, to the good, the business of a petitioner is more important than their own affairs (15)

Since he looks with his face raised up, he seems to say that he has not noticed my beloved, for he was anxious to go to the Manasa lake.

Oh swan, if you have not seen my beloved having curved eye-brows, on the bank of this lake, how could you, O thief, steal away her entire gait with steps graceful through passion. (16)

Therefore

Oh swan, give me my beloved to me; you have stolen her gait: One with whom a part has been detected must restore the whole of what is claimed. (17)

(*Laughing*) It has flown away out of fear thinking that I am a king, the chastiser of thieves. (*Walking about*) Here is a *Cakravaka* bird in the company of his mate: I shall ask him.

Oh Cakravaka, this warrior who is separated from his beloved having wheel-like round hips and who is full of hundreds of desires, asks you. (18)

What, he asks, 'who—who are you?' Let him not say so. Am I not known to him? I—

Of whom the sun and the moon are the paternal and the maternal grandfather respectively and who am chosen as a husband, of their own accord, by the two—Urvasi and the earth. (19)

What, he remains silent. Well, I shall taunt him thus—

Thinking that your mate is far removed while she is only screened behind the leaf of a lotus in the pond, you are filled with anxiety and cry out. Such is your fear of separation on account of your fondness for your mate, and yet your mind is

averse to giving me who am (actually) separated. news about my wife. (20)

In every respect, my luck is manifesting its power adversely. I shall move to another place. (*Pausing at the next step*) Well, I shall not go.

This lotus with bees humming within arrests my motion, resembling as it does, the face of that lady with a hissing sound when the lower lip is bitten by me. (21)

Well, I shall approach as a petitioner, this very bee which rests on the lotus, so that when I have gone away from this place, I may not have to regret.

Oh bee, give me news about that lady who has fascinating eyes. (*Thinking*)

Or rather, that fair-limbed lady has not at all been seen by you. For, if you could have obtained the fragrance of the breath of her mouth, could you have had any delight in this lotus. (22)

We go. (*Walking about and seeing*) Here stays, in the company of his mate, a lordly elephant with his trunk rested on a branch of the Nipa-tree. I shall have intelligence from him about my beloved.

(*Seeing*) Or I should not make haste.

Let him first taste a twig torn from the Sallaki tree which is offered to him by his dear mate with her trunk (hand)—a twig which has only recently put forth blossoms and which has a gratifying taste as wine. (23)

(*Staying for a while, seeing*) Ah! he has had his meal. Well, I shall ask—

Oh lord of the herd of elephants who are under the influence of rut, did that lady of permanent youth ever stand in the range of your far-reaching sight,—she who is a lunar digit among (the stars of) young ladies, whose hair is decked with the Yuthika flowers and who is pleasant to look at. (24)

(*Hearing, joyfully*) I am consoled by this sweet and deep roar which tells me that you have seen my beloved. I have got a greater love for you because of your similarity to me.

They call me the lord of kings; you are also the lord of elephants. The flow of your temple-juice is without interruption and in plenty; my charity to the supplicants is also similar. Of the gems of women, Urvasi is dearest to me as this mate is dearest to you in the herd. All that is yours corresponds to mine. But may you not suffer the pangs of separation from your beloved. (25)

May you live happily. We go. (*Walking about and looking round*) Ah the mountain named *Surabhikandara* which is extremely delightful is in sight. This is the favourite (resort) of the nymphs. Shall I hope that the fair-bodied lady may be obtained on the land lying at the foot of the mountain. (*Walking about and looking*) Alas, as a consequence of my misdeeds, even the cloud has become destitute of lightning. Still, I shall not return without asking him.

Oh mountain having extensive slopes, has that lady who has beautiful limbs, who is bent at the joints and the space between whose breasts is small, resorted to this forest-region which is the property of Love. (26)

Oh what! he is silent. I fear he cannot hear me being distant. I shall go near him and then ask. (*Walking about*).

Oh lord of all mountains, was that lady beautiful in all her limbs and separated from me, seen (by you) in this part of the forest. (27)

(*Hearing, with joy*) Oh what, he says, 'I have seen her', in the very order of my words. May your honour also hear of more pleasant things. Where is then my beloved. (*Hearing the same behind the curtain*) Alas, O woe! This is the echo of my words emerging from the mouth of the cave. (*Gesticulating sorrow*) I am tired. I shall now enjoy the breeze blowing from the waves, sitting on the bank of the mountain-rivulet. My heart delights at the sight of this stream although turbid with new rain-water.

Since this one, having the waves for the frowning eye-brows, the row of frightened birds for the (jingling) zone and dragging the foam like a garment loosened through anger and hurry,

moves crookedly on meeting many obstructions as if on recollecting my faults, I feel sure that this is that passionate lady transformed into a stream. (28)

Well, I shall request her. (*Folding his hands*)

In me who have fixed my affection on you, who speak sweet words and whose mind is averse to any violation of love, what fault, even a slight one, do you, oh proud lady, see that you forsake this humble servant? (29)

Or it is a real stream, for certainly Urvasi will not go out to meet the ocean leaving Pururavas. Well, fortunes are not to be obtained by sorrowing. I shall now go to that very place where the beautiful-eyed lady became invisible to my eyes. (*Walking about and seeing*) I have found a trace of her path.

This is that red *Kadamba*-plant, one of whose flowers indicative of the end of summer, although hard on account of the filaments only incompletely formed, was made a crest-ornament by my beloved. (30)

(*Seeing*) I shall ask this squatted antelope for the news about my beloved.

This antelope with his dark, variegated colour is, as it were, a glance cast by the Beauty of the forest for the purpose of seeing the splendour of the woods. (31)

(*Seeing*) Why, despising me, as it were, he has turned his face in another direction. (*Observing*)

The doe while coming to him was obstructed by the young deer, sucking her. At her, he is lookiug with a fixed gaze, with his neck arched. (32)

Oh lord of the herd!

Have you seen my beloved in this forest. I tell you a characteristic of her. Hear. She too glances gracefully as your mate does with her long eyes. (33)

Oh what! Disregarding my request, he stands facing his mate. It is but natural. The reverse of fortune is an object of contempt. We shall go away from this place. (*Goes forth*).

(*Observing*) What, indeed, can this be which lies in the cleft of the rock, of a deep red hue.

Surrounded by lustre, this cannot be a piece of flesh of a deer killed by a tiger; this may be a spark of fire, but then this forest region has been just showered over with rain. (*Having observed*)

Ah, this is a jewel having the redness of a bunch of red Asoka-flowers, to take up which, the sun is endeavouring with his rays (hands) stretched forth. (34)

It charms my mind. I shall take it up. Or

When that beloved of mine in whose crest scented with the *mandara* flowers, this deserves to be placed, is difficult to obtain, why should I soil it with my tears. (35)

(*Behind the curtain*) Child, take it up, take it up.

This is a jewel known as Samgamaniya, produced from the red *lac* applied to the feet of Gauri. This when worn brings about before long, union with the beloved person. (36)

King—(*Lending an ear*) Who is he who thus counsels me. (*Looking in the directions*)

Ah, some revered sage leading the life of a deer, takes pity on me. Revered Sir, I am obliged to you for your counsel.

(*Taking up the jewel*) Oh *Samgamaniya!*

If you shall bring about my union with that slender-waisted lady from whom I am separated, I shall then make you my crest-jewel, as the Lord Siva did the new moon. (37)

(*Walking about and seeing*) Ah, why is it that I am delighted at the sight of this creeper although destitute of flowers. Or it is but proper that it should delight my mind. For this

Slender creeper, having its leaves wet with rain water appears (to me) as if its lower lip was washed with tears. It having ceased to put forth flowers owing to the absence of its (flowering) season, it looks, as if it was without ornaments. Destitute of the hum of bees, it seems, as if it was dumb with anxiety; thus it seems to be that passionate lady who, after having spurned me when fallen at her feet has grown repentant. (38)

I shall have the delight of an embrace of her who resembles my beloved. (*So saying, he embraces the creeper*).

(*Then enters Urvasi at that very place*).

King—(*With eyes closed he shows the feeling of the touch*).

Oh my body is comforted, as if, by a contact with the body of Urvasi. But even then, I have no confidence. For

Whatever I believe to be pertaining to her my beloved turns out to be something else the next moment; hence I do not open my eyes all of a sudden, even after having known my wife by the (peculiar) touch. (39)

(*Opening his eyes gradually*) What, it is really my beloved.

Urvasi—(*Shedding tears*) Victory, victory to your majesty.

King—O slender-bodied one, as consciousness is recovered by a dead person, so you have been recovered by me, while I was sinking in the darkness that arose from a separation from you. (40)

Urvasi—The state of your majesty was witnessed by me having my senses lying hidden (**अभ्यन्तरकरणया**).

King—I do not understand the (exact) meaning of the word 'अभ्यन्तरकरणया' (with the senses lying hidden).

Urvasi—I shall explain. Let your Majesty pardon me this that your majesty was reduced to this condition by me, when under the influence of anger.

King—Oh blessed lady, you need not propitiate me. At your very sight, my soul with its internal and external organs is pleased. Say how your ladyship could stay so long without me.

Urvasi—Let your majesty hear. The revered Kumara undertaking a vow of perpetual celibacy, settled upon the bordering region of the Gandhamadana forest, called *Akalusa* and laid down this rule.

King—What is that.

Urvasi—'Whosoever lady enters this (forest) shall change to a creeper and will not be released from that form save with the help of a gem produced from the red *lac* besmeared over the feet of Gauri.' I with my mind stupefied on account of the curse of the preceptor, forgetting the rule of the deity and not accepting the apology, entered the forest sacred to Kumara. Immediately after entering, I became a vernal creeper.

King—All is explained (now).

How else could you, O dear, bear this long separation from me,—you who used to consider me to have gone on a journey when I was only sleeping in the bed on account of the exhaustion due to the gratification of passion. (41)

Now I have obtained you by virtue of the gem, having learnt from a sage of this cause of a reunion with you, as related by you. (*He shows the gem*).

Urvasi—Oh, it is Samgamaniya-gem. Hence I recovered my former self as soon as I was embraced by your majesty. (*Taking the gem, she places it on her head*).

King—Oh beautiful one, remain thus for a while.

This your face brightened by the shining redness of the gem placed on the forehead bears the beauty of a lotus reddened by the morning sun. (42)

Urvasi—O sweet-speaker, it is long since you came out of *Pratisthana*. The subjects will blame me. Then come, let us be back.

King—As your ladyship says.

Urvasi—How does your majesty desire to go?

King—O you possessed of a sportive gait, bear me home on a new cloud made into a balloon, with streamers in the form of the flashes of lightning and beautified by fresh paintings in the form of the rain-bow. (43) [*Exeunt omnes.*

END OF ACT IV OF THE VIKRAMORVASIYA.

—:o:—

ACT V.

(*Then enters the delighted Vidusaka*).

Vidusaka—I am glad that my friend has come back after a long time, having enjoyed himself in company with Urvasi in the forests sacred to the gods such as the Nandana-park. Now he carries on the government, pleased by his subjects with complimentary presents. He lacks nothing but issue. To-day being a special day, he having had his ablutions along with the

queens at a confluence of the worshipful Ganga and Jamuna, has just entered his royal tent. Let me be a partaker of the first portion of the ointments and the flowers of his majesty, as he is being decorated. (*He turns round*).

(*Behind the curtain*)

Alas! alas! the gem accustomed to be placed in the crown of the dearest wife of our lord has been taken away at a swoop by a vulture, mistaking it for a piece of flesh, while I was carrying it placed on a basket of palm-leaf covered with a piece of white silken cloth.

Vidusaka—A great calamity! That crest-jewel *Samgamaniya* by name was highly valued by my friend. Hence without finishing his toilet, his honour getting up from his seat, is coming in this very direction.

(*Then enters the King with his attendants in a hurry*).

King—Where is that thief of a bird, bringing down death upon itself, which has committed this first theft in the house of the protector himself? (1)

Huntress—Here, here it is hovering, drawing lines in the sky, as it were, with the gem, its chain of gold held in the point of its beak.

King—I see it.

Carrying the gem with its chain of gold held in its beak and moving rapidly in circles, this bird describes a circle of the lines of its lustres so as to resemble a fire-brand whirled round. (2)

What should be done (now)?

Vidusaka—No mercy in this case. The offender must be punished.

King—You have said very well. The bow, the bow, please.

Yavani—Here I bring it, Sir.

[*She goes out to bring the bow.*

King—Friend, that bird is not visible.

Vidusaka—That punishable eater of carrion has flown away to the south.

King—(*Turning round and seeing*) It is visible now.

That bird seems to provide an ear-ornament to the face of the quarter by means of the gem increased in size by its radiance, as if by a bunch of *Asoka*-flowers. (3)

(*The Yavani with a bow in her hand*)

Yavani—Lord, here is the bow together with an arm-guard.

King—What is the use of the bow (now)? The eater of flesh has passed beyond the range of my arrow. For,

The excellent gem carried far away by the bird appears like the planet Mars at night in touch with a clump of thick cloud. (4)

(*Looking at the Chamberlain*) Oh Latavya, let the chief police-officer be told in my name that he should search for that thief of a bird when it resorts to its roosting tree in the evening.

Chamberlain—As my lord commands. [*Exit.*

Vidusaka—Sir, you may now take your seat. Where can that robber of the gem go and escape punishment from you.

King—(*Sitting with Vidusaka*)

I love that gem carried off by the bird not (merely) because it is a gem, (but because), O friend, I have been united by this Samgamaniya with my beloved. (5)

Vidusaka—Aye, you have (already) told me that.

(*Then enters the chamberlain, taking with him an arrow and the gem*).

Chamberlain—Victory, victory to your majesty.

That condemned bird having its body pierced by your might transformed into this arrow and having (thus) met the punishment it deserved for its crime, has dropped down from the sky together with the crest-jewel. (6)

(*All show their astonishment*).

Chamberlain—To whom may be given this gem washed with water.

King—O huntress, purify it in the fire and place it in a box.

Huntress—As your lordship commands. (*Taking the gem, she goes out*).

King—Oh Latavya, do you know to whom this arrow belongs.

Chamberlain—It seems to have a name inscribed on it, but my eye-sight is not able to distinguish the characters.

King—Then bring the arrow to me.

Chamberlain—(*Acts accordingly*).

King—(*Reading to himself the syllables forming the name, shows the delight of having had a son*).

Chamberlain—I will attend to my (other duties).

Vidusaka—What is your honour thinking of.

King—Let you hear the syllables forming the name of the killer (of the bird). (*Reads out*).

This is the arrow of prince Ayus, the son of Aila, born of Urvasi, an archer and destroyer of the lives of his enemies. (7)

Vidusaka—I congratulate your honour on having had a son.

King—Friend, how is it? Except on the occasion of a sacrifice in the Namisha forest, I was never separated from her. I did not notice clear signs of pregnancy; whence could there be the birth of a son yet?

But for some days only, her body had nipples of the breast dark, a complexion of the face pale like a leaf of *Lavali* and the eyes languid. (8)

Vidusaka—Let your honour not expect all human attributes in celestials.

King—Let it be as your honour says. But what reason had her ladyship in concealing her son?

Vidusaka—Who can divine out the secrets of the immortals.

(*The chamberlain, having entered*)

Chamberlain—Victory, victory to your majesty. My lord, a female ascetic is come with a boy from the hermitage of *Cyavana* and wishes to see your majesty.

King—Usher them in both, without delay.

Chamberlain—As your majesty commands.

(*Going out, re-enters with the boy with a bow in his hand and the female ascetic*).

Chamberlain—This way, your ladyship. (*All turn round*).

Vidusaka—(*Looking*) May he not be that Ksatriya-boy with whose name is marked this crescent-shaped iron shaft which pierced its mark, the vulture; for he resembles your honour very much.

King—It may be so. Hence,

My eyes shed tears as they fall at him; the heart feels parental affection; the mind is cheerful: I wish, giving up all patience, to embrace him closely with my limbs affected with a tremor. (9)

Chamberlain—Wait here, revered lady.

(*The female-ascetic and the boy stay*).

King—Mother, I salute you.

Female-ascetic—O fortunate one, may you be the perpetuater of the lunar dynasty. (*To herself*) Oh, the relation of father and son as existing between this royal sage and Ayus is clearly seen without being told (by anybody). (*Aloud*) Child, bow to your father.

Kumara—(*He folds his hands in reverence with the bow placed between them*).

King—May you have long life!

Kumara—(*To himself*)

If so much is my affection (for the king) on merely learning that he is my father and I am his son, how much must be the affection for their fathers, of those who have been brought up on their laps. (10)

King—Revered lady, say what is the object of your visit.

Female ascetic—Let your majesty hear. This Ayus of long life, as soon as he was born, was delivered into my hands as a deposit by Urvasi who saw some reason to do so. The rites such as the ceremony of birth which are prescribed for the son

of a Ksatriya were all performed by the holy Cyavana. After he had acquired learning, he was taught the science of war.

King—(Then) indeed he has got a protector.

Female ascetic—To-day when he went out with the sons of the sages for gathering flowers and fuel, he acted against the rules of the hermitage.

Vidusaka—(*With fear*) How was it.

Female ascetic—They say, a vulture when perching, with a piece of flesh, on the top of a tree, was aimed at (and killed) by him with his arrow.

Vidusaka—(*Looks at the King*).

King—What next ?

Female ascetic—Then the holy Cyavana, coming to know of this incident commanded me thus—'Return your charge.' Hence I want to see the queen Urvasi.

King—Then let your revered ladyship take a seat.

Female ascetic—(*She sits on a seat brought to her*).

King—Latavya, let Urvasi be called.

Chamberlain—As your majesty commands.

King—(*Looking at the boy*) Come, come child.

They say the touch of a son gratifies the whole body ; gladden me therefore, coming to me at once, as the ray of the moon does the moon-stone. (11)

Female ascetic—Child, please your father.

Kumara—(*Approaching the King clasps his feet*).

King—(*Embracing the boy seats him on the foot-stool*). Child, salute, without fear, this Brahmana who is the dear friend of your father.

Vidusaka—Why shall he fear. Surely, he must have known a monkey by his residence in the hermitage.

Kumara—(*Smilingly*) Papa, I bow to you.

Vidusaka—May all be well with you.

(*Then enter Urvasi and the Chamberlain*).

Chamberlain—This way, this way, queen.

Urvasi—(*Seeing the boy*) Who is this with a bow, seated on

the foot-stool, with his forelocks being tied into a knot by his majesty himself. (*Seeing the female ascetic*) Oh, it is my son Ayus, as indicated by (the presence of) Satyavati. He is considerably grown up. (*Turns round*).

King—(*Looking at Urvasi*)

Here is come your mother intent on looking at you, wearing a breast-cloth wet with the oozing of milk with love. (12)

Female ascetic—Child, come, receive your mother.

Kumara—(*Receives Urvasi*).

Urvasi—Mother, I salute thy feet.

Female ascetic—May you be much esteemed by your husband!

Urvasi—(*Embracing the boy with his face raised up*) Child, may you be ever dutiful to your father. (*Going up to the King*) Victory, victory to your majesty.

King—Welcome to you who are now blessed with a son. Sit here, please. (*Offers half of his seat*).

Urvasi—(*Sits*).

(*All sit in their proper places*).

Female ascetic—Dear daughter, this Ayus after having acquired knowledge is now of an age fit for the wearing of an armour. Hence this charge is made over to you in the presence of your lord. I want to be given leave to go. My duties in the hermitage are obstructed.

Urvasi—Having seen your holy ladyship after a long time, I am very much desirous (of your company). I cannot bid adieu to you. But it is improper to stand in your way. Therefore, you can go to meet again.

King—Mother, convey my respects to the holy Cyavana.

Female ascetic—Let it be so.

Kumara—Most reverund lady, if you are really going back you should take me also to the hermitage.

King—Oh child, you have passed the first stage of life. It is high time for you to enter on the second.

Female ascetic—Child, obey the words of your father.

Kumara—Then

Send me my peacock called Manikanthaka when he has got his plumage, who used to sleep on my lap, feeling happy by being scratched on the crest. (13)

Female ascetic—(*With a smile*) I shall do so May all be well with you. [*So saying she goes out.*

King—Oh blessed one!

With this your good son, I am to-day the foremost of those who have got sons, as Indra is, with (his son) Jayanta born of Paulomi. (14)

Urvasi—(*Recollecting something, weeps*).

Vidusaka—Why has her ladyship become tearful all of a sudden.

King—(*With fear*)

When a great joy is come to me on account of my having secured the permanence of my family, why have you, O fair one, begun to weep, causing the repetition of a necklace of pearls by means of your tears dropping down over the full and high breasts. (15)

(*Wipes off her tears*).

Urvasi—Let your majesty hear. First I had forgotten it at the sight of my son. Now by the mention of the great Indra, I am reminded of his order which troubles my heart.

King—Say what that order is.

Urvasi—Formerly, when my heart was captivated by your majesty, I was thus ordered by the great Indra.

King—What was his order.

Urvasi—'When that royal sage, our dear friend beholds the face of a son born of you, you should again come back to me.' Then afraid of separation from your majesty, I entrusted this my son, as soon as he was born, to the venerable Satyavati in the hermitage of the holy Cyavana for the acquisition of learning. To-day, thinking that he is able to serve his father, she has given me back my son of long life. So thus far only is my company with your majesty.

(*All gesticulate sorrow*).

King—(*With a sigh*) Oh ! the opposition of fate to (human happiness.

When I am just consoled by the obtainment of a son, there comes suddenly this separation from you, O slender-waisted lady, as lightning-fire to a tree of which sufferings caused by heat have been allayed by a shower of the first cloud. (16)

Vidusaka—See how that good fortune is turned into a chain of misfortunes. Now I believe your honour should put on a garment of bark and repair to the penance-grove.

Urvasi—Unfortunate that I am, the great king will think that I have done my business when I now go to heaven after getting back my son who has completed his education.

King—Oh fair lady ! Say not so.

Dependence wherein separation is so easy, is not able to do all that is desired, therefore obey the order of your lord. I, too, having entrusted the government to your son Ayus, shall resort to the woods in which herds of deer roam. (17)

Kumara—Papa should not harness a young (untrained) bullock to a yoke (hitherto) drawn by an ox.

King—Oh child !

A scent-elephant, though a cub, keeps off (or overpowers) other elephants ; the poison even of a young snake is deadly by its circulation ; a king is able to protect the earth, although young : this pre-eminence enabling one to do one's duty comes from nature and not from age. (18)

Latavya, let the assembly of the ministers be told in my name—'Let preparations be made for the installation of Ayus.'

Chamberlain—As your majesty commands.

(*Goes out sorrowfully*).

(*All show that their eyes are dazzled*).

King—(*Looking at the sky*) Whence is there a flash of lightning in a cloudless sky?

Urvasi—(*Observing*) Ah ! it is the holy Narada.

King—Yes, it is the holy Narada, who

With his mass of matted hair bright-yellow like the streaks of yellow pigment (on a touch-stone) and with the sacred thread pure and white like a digit of the new moon, looks like a moving desire-yielding tree having golden branches, with its beauty of decoration performed by the best of the wreaths of pearls. (19)

Bring me the materials of worship for him.

Urvasi—(*Taking the said things*) Here are the materials of worship for the holy sage.

(*Then enters Narada*).

Narada—May the king of the middle world be victorious!

King—(*Taking the materials of worship from Urvasi's hands and offering*) Venerable sir, I bow to you.

Urvasi—I salute you, revered sage.

Narda—May the couple be ever united!

King—(*To himself*) Might it be so?

(*Aloud*) (*Embracing the prince*) Child, bow to his holiness.

Kumara—Holy sir, Ayus son of Urvasi salutes you.

Narada—May you have long life!

King—Please take this seat.

Narada—(*Sits on it*).

(*All sit down after Narada is in his seat*).

Narada—King, listen to the message of the great Indra.

King—I am attentive.

Narada—Indra who sees through his divine power advises you who have made up your mind to retire to the forest.

King—What does he command?

Narada—'There will be a war between the gods and the demons as predicted by the sages who have knowledge of the present, past and future. You are our ally skilled in warfare. You should not therefore give up arms. Urvasi shall be your rightful wife through life.'

Urvasi—(*Aside*) A dart, as it were, has been extricated from my heart.

King—I am dependent on the lord of the gods.

Narada—It is but proper.

Indra should accomplish your purpose and you should fulfil his desires; for the sun brightens up fire with his radiance and fire, the sun. (20)

(*Looking up at the sky*) Oh Rambha, bring here the materials for installing prince Ayus, as heir-apparent, got ready by the great Indra himself.

Nymphs—Sir, here are the materials for the installation.

Narada—Let he of long life be seated on an auspicious seat.

Rambha—This way, prince. (*She seats the prince*).

Narada—(*Having poured out the contents of the pitcher on the head of the prince*). Let the remaining ceremony be completed. Rambha (*Having done as directed*) Go, salute the holy sage and your parents.

Kumara—(*Bows respectively*).

Narada—May all be well with you.

King—Be the most prominent man in the family.

Urvasi—May you be ever dutiful to your father.

(*Two bards behind the scenes*)

First—Glory to the heir-apparent ! May you be worthy of your father by your qualities which are dear to the people, as the divine sage Atri of Brahma, as the moon of Atri, as Budha of the moon and as his majesty of Budha, for in your family, highest of all, all blessings have been already realized. (21)

Second—

The royal fortune divided between your father who stands at the head of the great and you of virtuous conduct and of unshakable courage, shines now all the more as the Ganges shines with its waters distributed between the Himalaya (who is loftiest of the lofty) and the ocean (who is immovable and of unshakable gravity). (22)

Nymphs—(*Going near Urvasi*) We congratulate you on your son having attained the dignity of an heir-apparent and your being no more liable to be separated from your lord.

Urvasi—This good fortune is common to us all. (*Taking the prince by the hand*) Come child, salute your eldest mother.

Kumara—(*Begins to go*).

King—Wait, we shall go to her ladyship together.

Narada—The splendour of the installation of your son Ayus as heir-apparent reminds me of Mahasena when he was installed commander-in-chief (of the heavenly forces) by Indra. (23)

King—Why would he not be a worthy person when he is thus favoured by your holiness.

Narada—What more good should Indra do to you?

King—If Indra is pleased with me, what further can I wish for? However let there be this—

(*Benedictory stanza*)

May there be always for the welfare of the good, a union of the goddesses of wealth and learning who are opposed to each other,—a union which is difficult to be found in one place!

[*Exeunt omnes.*

END OF ACT V OF THE VIKRAMORVASIYA.

FINIS.

VOCABULARY.
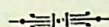
PAGE 1.

रोदस् *n.* Heaven and earth (used in the dual in this sense).

विषय *m.* The object expressed.

अन्तर् *ind.* Internally, in the heart.

मुमुक्षु *a.* Desirous of liberation.

नियमित *p.p.p.* Restrained.

मृग्यते *v. pas.* (√मृग् 10 A) Is sought.

स्थाणु *m.* Siva.

सुलभ *a.* Easily accessible.

निःश्रेयस *n.* Everlasting bliss.

PAGE 2.

नेपथ्य *n.* A curtain, a toilet-room (where the actors dress themselves).

अभिमुख *a.* Having the face towards.

मारिष *m.* Address for the stage-manager by his assistant.

PAGE 3.

बहुशस् *ind.* Frequently, many times.

परिषत् *f.* Assembly, audience.

प्रयोगबन्ध *m.* A dramatic composition.

प्रयोक्ष्ये *v.*(√युज् 7 U.) I shall stage.

पात्रवर्ग *m.* A band of actors.

असंमूढ *p.p.p.* Not confused, careful.

मिश्र *m.* A respectable or worthy person; usually affixed to the names of great men and scholars.

प्रणयिन् *a.* Requesting, petitioning.

दाक्षिण्य *n.* Courtesy.

वस्तु *n.* Plot of a drama.

पुरुष *m.* The hero of a drama.

अवहित *p.p.p.* Attentive.

PAGE 4.

परित्रायताम् *v. imp.* May protect.

सुरपक्षपातिन् *a.* Ally of the gods.

विज्ञापना *f.* A request.

ऊरूद्भवा *f.* A lady born of the thighs.

बन्दीकृत *a.* Taken prisoner.

विबुध *m.* A god.

क्रन्दति *v.* (√क्रन्द् I P.) cries (for).

शरण *n.* Protector, protection.

अप्सरस् *f.* A nymph (usually used in the plural).

गण *m.* A group.

PAGE 5.

सुरपक्षपातिन् *a.* An ally of the gods.

अम्बर *n.* The sky.

तल *n.* The surface (Here it does not alter the sense much).

उपस्थान *n.* Worship, attendance upon.

अवलेप *m.* Insolence.
सुकुमार *a.* Delicate.
प्रहरण *n.* A weapon.
प्रत्यादेश *m.* One that obscures, or throws into the shade.
रूपगर्वित *a.* Conceited with beauty.
समापत्ति *f.* Accidental encounter, accident, chance.
दानव *m.* A demon.
बन्दीग्राहम् *ind.* Having taken captive.
कतम *a.* Which (of many)?
जाल्म *m.* A miscreant, a knave.

PAGE 6.

विषाद *m.* Sorrow.
प्रतिपालयिष्यन्ति *v.* (√पाल् 10 U.) Will wait.
ऐशानी *f.* The north-eastern.
चोदय *v. imp.* (√चुद् 10 U.) Drive.
आशुगमन *n.* A quick going.
वैनतेय *a.* Born of Vinata. *m.* A Garuda.
आसादयेयम् *v.* (√आ+सद् 10 U.) I can overtake.
रेणु *m.* Dust.
घन *m.* A cloud.
चक्रभ्रान्ति *f.* Revolution of the wheels.
अर *m. n.* A spoke.
अन्तर *n.* An interval.
अरावलि *f.* A row of spokes.
आयामवत् *a.* Long. (आयाम= length).
सम *a.* Even.
ध्वजपट *m.* Banner-cloth.

PAGE 7.

यथानिर्दिष्टम् *ind.* As appointed.
संक्रामामः *v.*(√क्रम् IP.) We move.
समुद्धरेत् *v.* (√हृ I U.) May entricate.
शल्य *n.* A dart.
संपराय *m.* War, a fight.
समाश्वसित *v.* (√श्वस् 2 P.) Cheer up.
उच्चलित *p.p.p.* moving.
केतन *n.* A banner.
अकृतार्थ *a.* Not successful.
उच्चक्षुष् *a.* With the eyes directed upwards.
निमीलिताक्षी *f.* With eyes closed.

PAGE 8.

भीरु *a.* Timid.
सुरारि *m.* An enemy of the gods.
महिमन् *m.* Greatness.
वज्रिन् *m.* Indra.
आयत *p.p.p.* (√यम् 1 P.) Long.
प्रत्युषस् *f.* Dawn, early morning.
पद्मिनी *f.* A lotus-plant.
उच्छ्वसित *p.p.p.* Hard breathing (used as a noun).
संज्ञा *f.* Consciousness.
हरिचन्दन *n.* Yellow heavenly sandal.
पर्यवस्थापय *v. imp.* Compose.
आपद्यते *v.* (√पद् 4 A.) Goes back to, gets, recovers.
आविर्भूत (आविस् *ind.* & भूत *p.p.p.*) Appeared.
नैश *a.* Nightly.
अर्चिस् *f. n.* A flame.
हुतभुज् *m.* Fire.
छिन्न *p.p.p.* Destroyed.

भूयिष्ठ *a.* Most.

धूम *m.* Smoke.

अनप्सरा *f.* One who is not a nymph.

N. B.—The word here ends in the fem. suffix आ.

PAGE 9.

मोह *m.* A swoon.

वरतनु *f.* A fair-bodied lady.

मुक्तकल्प *a.* Almost released.

रोधस् *n.* The side (of).

कलुष *a.* Sullied, muddled, sullen.

प्रसाद *m.* Placidity.

विश्रब्ध *p.p.p.* Confident.

पराभूत (परा–भूत *p.p.p.*) Routed, frustrated, defeated.

त्रिदश *m.* A god.

परिपन्थिन् *a.* Opposed to, an opponent.

हताश *a.* Wretched.

प्रभावदर्शिन् *a.* Seeing through his divine power.

अनुभाव *m.* Majesty, power.

प्रकृतिस्थ *a.* Recovered, come to oneself.

निर्वर्ण्य *ind.* Having observed.

स्थाने *ind.* It is natural, it is but proper.

विलोभयन्ती *f. pr. p.* Seducing.

व्रीडित *a.* Abashed.

सर्ग *m.* Creation.

नु *ind.* A particle expressing doubt.

कान्तप्रभ *a.* Of lovely refulgence.

पुष्पाकर *m.* The mine of flowers.

PAGE 10.

जड *a.* Dull.

विषय *m.* Sensual pleasure.

व्यावृत्त *p.p.p.* (√वृत् to be I. A.) Turned or withdrawn from.

कौतूहल *n.* Curiosity.

निर्मातुम् *inf.* To fashion.

पुराण *a.* Aged, ancient.

अभयदायिन् *a.* Giving security.

यदृच्छा *f.* Chance, accident.

सकृत् *ind.* Once.

अबन्ध्य *a.* Not barren.

समुत्सुक *a.* Love-sick.

आर्द्रसौहृद् *a.* Having a tender affection.

अभिजात *a.* Sweet, choice.

PAGE 11.

प्रेक्षितुम् *inf.* To see.

त्वरते *v.* (√त्वर् 1 A.) Hurries, hastens.

सुतनु *f.* Fair-bodied lady.

उपप्लव *m.* An eclipse.

विशाखा *f.* A planet of the name.

अपरिक्षत *p.p.p.* (√क्षण् 5.P.) Unhurt.

सुष्ठु *ind.* Well.

भणसि *v.* (√भण् 1 P.) Say.

शैल *m.* A mountain.

PAGE 12.

चक्रोद्घात *m.* Striking of the wheel against.

विषमावतार *m.* Uneven descent.

रथसंक्षोभ *m.* Jolting of a chariot.

अंस *m.* Root of the shoulder.

रथोपम *a.* Resembling the wheel of a chariot (रथ here stands for रथाङ्ग).

श्रोणि *f.* The hip.

विक्रिया *f.* Emotion, change.

मनोभव *m.* Love (*lit.* mind-born).

सभाजयामः *v.* (√सभाज् 10 U.) We greet.

PAGE 13.

सुभ्रू *f.* Having beautiful eye-brows.

संपर्क *m.* Contact.

श्री *f.* Beauty.

आर्तवी *f.* Seasonal.

दिष्ट्या *ind.* Fortunately, happily.

पीडित *p.p.p.* Close (used here adverbially).

परिष्वजध्वम् *v.* (√स्वञ्ज् 1 A.) Embrace.

भूयस् *ind.* Again.

कल्प *m.* A cycle of creation.

चामीकर *n.* Gold.

अङ्गद *m.* An armlet.

अवरोहति *v.* (√रुह 1P.) Descends.

तडित्वत् *a.* Possessed of lightning.

तोयद *m.* A cloud.

PAGE 14.

पर्याप्त *p.p.p.* (परि+आप्त) Sufficient.

विक्रम *m.* Valour.

शतक्रतु *m.* Indra.

समादिष्ट *p.p.p.* Commanded.

अन्तरा *ind.* Meanwhile.

चारण *m.* A bard.

जयोदाहरण *n.* Panegyric of victory.

अतिसृष्ट *p.p.p.* Given, presented.

मरुत्वत् *m.* Indra.

अपाच्छिद्य *ind.* Having released.

द्विषत् *m.* An enemy.

पक्ष्य *a.* A partizan, an ally.

वसुधाधर *m.* A mountain.

कन्दर *n.* A cave. m./or f. कन्दरा

प्रतिशब्द *m.* An echo.

हरि *m.* A tiger.

भिनत्ति *v.* (√भिद् 7 U.) Puts to flight.

नाग *m.* An elephant.

अनुत्सेक *m.* No pride, no conceit.

PAGE 15.

अन्तिक *n.* Proximity, nearness.

अभ्यनुज्ञात *p.p.p.* Permitted.

विटप *m.* A twig.

एकावली *f.* One-stringed necklace.

लग्न *p.p.p.* Stuck, entangled.

दुर्मोच *a.* Difficult to be disentangled.

यतिष्ये *v.* (√यत् 1 A.) I shall try.

PAGE 16.

क्षणविघ्न *m.* A momentary obstacle.

अपाङ्गनेत्रा *f.* Having eyes turned to the corners.

परिवृत्त *p.p.p.* Turned back.

अदस् *Pro.* That (here used in the neu. sing).

अम्बुराशि *m.* The ocean.

वायव्य *a.* Presided over by Vayu.

शरधि *m.* A quiver.

महोरग *m.* A huge snake.

श्वभ्र *n.* A hole.

उपश्लेषय *v. caus.* (√ श्लिष् 4 P.) Bring near.

अभिनिवेशिन् *a.* Fixed on, attached to.

PAGE 17.

प्रसभम् *ind.* Forcibly.

उत्पतन्ती *f. pr. p.* Flying up.

सुराङ्गना *f.* A celestial woman.

आकर्षति *v.* (√कृष् 1 P.) Draws, drags.

मृणाल *n.* A lotus-stem.

PAGE 19.

निमन्त्रण *n.* An invitation.

उपायन *n.* A present.

स्फोटमान *pr. p.* Bursting.

आकीर्ण *p.p.p.* A crowd (used as a noun).

वयस्य *a.* Companion.

कार्यासन *n.* An official seat.

संपात *m.* Coming together, crowd.

विमानप्रतिच्छन्द The palace of this name of the King.

परिसर *m.* Border, precinct.

PAGE 20.

अर्क *m.* The sun.

शून्यहृदय *a.* Absent-minded.

उत्कण्ठा *f.* Sadness.

ब्रह्मबन्धु *m.* A false Brahmana.

अतिसंधेय *pot. p.* Should be over-reached.

अवश्याय *m.* Dew.

अन्विष्यामि *v.* (√इष् 4 P.) I look for.

आलिखित *p.p.p.* Drawn in a picture.

तूष्णीम् *ind.* Silent.

स्वस्ति *ind.* Hail!

निष्क्रामति *v.* (√क्रम् 1 P.) Goes out.

संगीत *p.p.p.* Music (used as a noun).

उज्झित्वा *ind.* Having left.

प्रस्थित *p.p.p.* Have begun to move.

PAGE 21.

अनुचित *p.p.p.* (√उच् 4 P.) Lit. not connected, here unusual.

वेदना *f.* Distress, suffering.

उपेक्षते *v.* (√ईक्ष 1 A.) Neglects.

प्रतिकूल *a.* Unfavourable (here used as an adverb).

नामधेय *n.* A name.

आलपित *p.p.p.* Addressed.

यन्त्रण *n.* Restraining.

आमन्त्रित *p.p.p.* Addressed.

उन्मादित *p.p.p. caus.* Maddened.

विनोद *m.* Diversion.

PAGE 22.

मृगतृष्णिका *f.* A mirage.

प्रतिहत *p.p.p.* Dispelled, destroyed.

तमोवृत्ति *f.* An evil tendency, existence of darkness.

दिनकृत् *m.* The sun.

अधिकार *m.* Office.

PAGE 23.

ज्योतिष् *n.* A luminary.

व्योमन् *n.* The sky.

छन्दवर्तिन् *a.* Acting to one's free will.

पार्श्ववर्तिन् *a.* Present by the side of.

PAGE 24.

मकरकेतु *m.* Fish-bannered cupid.

अबन्ध्यपात *a.* Lit. the fall of which is fruitful; unerring.

तपस्विनी *f.* Poor, pitiable.
रहस्य *n.* A secret.
निक्षेप *m.* A deposit, a trust.
सविषाद *a.* With sorrow.
अभिसंहित *p.p.p.* Over-reached.
आस्ते *v.* (√आस् 2 A.) Sits.
सहसा *ind.* Suddenly.
प्रतिवचन *n.* A reply.
महानस *n.* (=रसवती) A kitchen.

PAGE 25.

अभ्यवहार *m.* Food.
उपनतसंभार *a.* Materials for which are ready.
योजना *f.* Preparation.
विनोदयितुम् *inf.* To remove.
ईप्सित *p.p.p.* A desired thing.
संनिधान *n.* Presence.
रंस्यते *v.* (√रम् 1 A.) Will feel delighted.
ननु *ind.* A particle of interrogation.
समर्थये *v.*(√अर्थ् 10 A.) I believe, think.
पक्षपात *m.* Partiality.
अवधार्यताम् *v. imp.* Let it be definitely understood.
मन्त्रयमाण *pr. p.* Talking.
कौतूहल *n.* Curiosity.
प्रत्यवयवम् *ind.* With reference to every limb.
समासतस् *ind.* Briefly.
अवहित *p.p.p.* Attentive.

PAGE 26.

आभरण *n.* An ornament.
प्रसाधन *n.* Decoration.
उपमान *n.* A standard of comparison.
प्रत्युपमान *n.* A counter-comparison.
वपुस् *n.* Body, form.
दिव्य *a.* Celestial, divine.
विविक्त *p.p.p.* Solitude (used as a noun).
शरण *n.* Protector.
प्रमदवन *n.* Pleasure-garden.
चोदित *p.p.p.* Impelled, inspired.
प्रत्युद्गत *p.p.p.* Received.
आगन्तुक *m.* A visitor, a guest.
दक्षिणमारुत *m.* Southerly breeze.
उपपन्न *p.p.p.* Well-reasoned, fit.
विशेषण *n.* An epithet.

PAGE 27.

निषिञ्चत् *pr. p.* (√सिच् 6 U.) Besprinkling, bedewing.
माधवी *f.* A vernal creeper.
दाक्षिण्य *n.* Southerliness; courtesy.
अभिनिवेश *m.* Attachment.
आपत्प्रतीकार *m.* A remedy for the affliction.
विविक्षु *a.* Desirous of entering.
तूर्णम् *ind.* Without delay.
स्रोतस् *n.* A current.
जव *m.* Speed.
उह्यमान *pr. p. pas.* Being carried along.
प्रतीपतरण *n.* Swimming against the current.

PAGE 28.

दुर्निवार *a.* Irresistible.
पञ्चबाण *m.* God of love.
क्षिणोति *v.* (√क्षि 5 P.) Smites.

किमुत *ind.* Much more.
उन्मूलित *p.p.p.* Uprooted.
पाण्डु *a.* Pale, sear.
उपवन *n.* A garden.
सहकार *m.* A mango tree.
परिदेवित *p.p.p.* Lamentation (used as a noun).
इष्टसंपादयितृ *a.* Fulfiller of a desire.
अनङ्ग *m.* Cupid.
प्रतिगृहीत *p.p.p.* Accepted.
अवतार *m.* Advent.
अभिरामत्व *n.* Beautifulness.
पाटल *a.* Of a pink colour, pale-red.
उपोढराग *a.* Which has begun to be red.
सुभग *a.* Beautiful, charming.
भेदोन्मुख *a.* Inclined to burst open.

PAGE 29.

रजःकण *m.* A particle of dust of flowers.
कपिश *a.* Grey.
चूत *m.* A mango-tree.
मञ्जरी *f.* A blossom.
मुग्धत्व *n.* Childhood.
मधुश्री *f.* Vernal Beauty.
पट्टक *m.* A seat.
सनाथ *a.* Decorated, furnished.
लतामण्डप *m.* An arbour of creepers.
भ्रमरसंघट्ट *m.* A clash with the bees.
कृतोपचार *a.* With materials of worship ready.

प्रतीच्छति *v.* (√इष् 6 P.) Welcomes.
अनुगृह्यताम् *v. imp.* Be favoured.
उपविष्ट *p.p.p.* Seated.
सुखासीन (सुख + आसीन *pr. p.*) Sitting comfortably.
ललित *a.* Graceful.
विलोभ्यमान *pr. p.* Being regaled.
कुसुमित *a.* That has got flowers.
नम्रविटप *a.* With branches hanging down.
धृति *f.* Affection.
दुर्ललित *a.* Fastidious.

PAGE 30.

कामुक *m.* A lover.
समाधि *m.* Concentration.
भिन्धि *v. imp.* (√भिद् 7 U.) Disturb.
सकलेन्दु *m.* The full moon.
अनङ्गविचेष्टित *n.* Working of love.
अभिमुखी *f.* Inclined to, near.
काङ्क्षितसिद्धि *f.* Accomplishment of a desired object.
निर्वृति *f.* Happiness, joy.
एकपदे *ind.* All at once.

PAGE 31.

अनिर्दिष्टकारण *adv.* Without the reason being pointed out.
विघ्नित *a.* Obstructed.
सकाश *m.* Presence, nearness (used adverbially).
अपहस्तित *p.p.p.* (from *denom.* अपहस्तय्) cast away.
व्यवसाय *m.* An undertaking.

प्रेषित *p.p.p. caus.* (√इष् 4 P.) Sent.

संप्रधार्यताम् *v. pas.* Think thoroughly.

मदन *m* Love.

नियोजयति *v. caus.* (√युज् 7 U.) Engages, commands.

आदिश्यताम् *v. imp.* Be shown.

PAGE 32.

अन्तराय *m.* An obstacle.

विस्रब्ध *p.p.p.* Confident.

अपराजिता *f.* A name of a mysterious lore.

त्रिदश *m.* A god.

प्रतिपक्ष *a.* An opponent.

अलङ्घनीय *pot. p.* Unassailable.

पावन *a.* Purifying, sanctifying.

शिखाभरणभूत *a.* Like a crest-ornament.

आपन्नानुकम्पिन् *a.* Pitier of the distressed.

एकदेश *m.* A part.

PAGE 33.

कौमुदी *f.* Moon-light.

प्रतीच्छति *v.* (√इष् 6 P.) Waits for.

सविशेष *a.* Particularly, exceedingly (used as an adverb).

प्रियदर्शन *a.* Having a pleasing sight.

प्रतिच्छन्न *p.p.p.* Concealed.

पार्श्वपरिवर्तिन् *a.* Standing by the side.

विजन *n.* A solitary place, a retreat.

मन्त्रयमाण *pr. p.* Talking.

प्रणयिनी *f.* A beloved woman.

समागम *m.* Union.

तूष्णीम् *ind.* Silently.

आस्ते *v.* (√आस् 2 A.) Sits.

PAGE 34.

विकत्थते *v.* (√कत्थ् 1 A.) Boasts, flatters herself.

मानुष्य *n.* Nature of a human being.

विडम्ब्यते *v. pas.* Is imitated.

बिभेमि *v.* (√भी 3 P.) I fear.

सहसा *ind.* Suddenly.

प्रभाव *m.* Divine power.

भणामि *v.* (√भण् 1 P.) I say.

सेवताम् *v. imp.* (√सेव् 1 A.) Enjoy.

प्रतिकृति *f.* A picture.

आलिख्य *ind.* Having drawn.

हीनसत्त्व *a.* Destitute of courage.

समाश्वसिहि *v. imp.* (√श्वस् 2 P.) cheer up.

PAGE 35.

अनुपपन्न *p.p p.* Unreasonable, impracticable.

इषु *m. f.* An arrow.

शल्य *n.* A dart, a broken edge of a javelin.

सशल्य *a.* Pierced.

उपलभे *v.* (√लभ् 1 A.) I get.

सुवदना *f.* A fair-faced lady.

आलेख्य *n.* A picture.

उद्बाष्पत्व *n.* The state of being tearful.

पर्याप्त *p.p.p.* (परि-आप्) Sufficient.

विभव *m.* Power.

नितान्तकठिन *a.* Extremely poignant.

रुज् *f.* Pain.

वेद *v.* (√विद् 2 P.) Knows.

मानसी *f.* Mental.

अनुराग *m.* Love, attachment.

अवमन्यते *v.* (√ मन् 4 A.) Disregards.

PAGE 36.

नीरस *a.* Tasteless.

पञ्चबाण *m.* Cupid.

कृतिन् *a.* Successful, blessed.

अवगच्छति *v.* (√गम् 1 P.) Knows.

अनुमत *p.p.p.* Agreeable (used in the sense of the present).

संभ्रम *m.* Hurry.

भुजङ्ग *m.* A snake.

निर्मोक *m.* Slough, cast off skin of a snake.

PAGE 37.

अक्षरविन्यास *m.* A writing of some syllables.

परिदेवित *p.p.p.* Wailing, lamentation (used as a noun).

विसर्जित *p.p.p.* Sent, dropped.

प्रसन्न *p.p.p.* Happy, true, correct.

नागरिक *m.* A gallant.

संभावित *p.p.p. caus.* Imagined.

अनुरक्त *p.p.p.* Attached (√रञ्ज् 4 P.).

PAGE 38.

लुलित *p.p.p.* Crushed.

पारिजात *n.* A heavenly flower of the name.

नन्दनवन *n.* The *Nandana*-park of Indra.

कमलनाल *n.* A lotus-stalk.

बुभुक्षित *a.* Hungry.

स्वस्तिवाचन *n.* Complimentary sweets.

समाश्वासन *n.* Encouragement, consolation.

पिशुन *a.* Indicative.

ललित *a.* Beautiful.

उदाहरण *n.* A song declaratory (of love).

PAGE 39.

उत्पक्ष्मन् *a.* With the eye-lashes upturned.

मदिरेक्षणा *f.* With bewitching eyes.

स्वेद *m.* Sweat.

दूष्येरन् *v. pas. caus.* (√दुष् 4 P.) May be soiled.

स्वहस्त *m.* An autograph.

विसंवदति *v.* (√वद् 1 P.) Disappoints, deceives.

उपगमन *n.* Approach.

कातर *a.* Timid, afraid.

पर्यवस्थापयामि *v. caus.* (√स्था 1P.) I compose.

क्षम *a.* Fit, worthy.

नन्दयसि *v. caus.* (√नन्द् 1 P.) You gladden.

संगम *m.* Confluence.

मेघराजि *f.* A row of clouds.

PAGE 40.

अभिमत *p.p.p.* Lit. esteemed; dear.

सहचरी *f.* A female companion.

सुर *m.* A god.

अरि *m*. An enemy.

सुरारिसंभव *a*. Rising from the enemies of the gods.

दुर्जात *n*. A misfortune.

शरण *n*. Protector.

सदन *m*. Love.

बाध्यमान *pr. p*. Being tormented.

अनुकम्पनीय *pot. p*. Should be pitied.

पर्युत्सुक *a*. Extremely anxious, full of longings.

आर्त *p.p.p*. (आ – ऋ – क्त) Afflicted.

साधारण *a*. Common.

प्रणय *m*. Prayer, solicitation.

स्मर *m*. Love, Cupid.

अयस् *n*. Iron.

घटन *n*. Welding together.

PAGE 41.

लघु *ind*. Early.

आचार *m*. Etiquette, decorum.

प्रतिपद्यस्व *v. imp*. (√पद् 4 A.) Observe.

नाम *ind*. Indeed.

समुदीर्यंते *v. pas*. (√ईर् 2 A.) Is uttered.

सहस्राक्ष *m*. Thousand-eyed Indra.

पुरुषान्तर *n*. Another person.

PAGE 42.

प्रयोग *m*. A drama.

अष्टरसाश्रय *a*. Embodying or representing the eight sentiments.

नियुक्त *p.p.p*. Entrusted.

अभिनय *m*. An acting.

भर्तृ *a*. Master.

मरुत् *m*. A storm-god.

द्रष्टु—मनस् *a*. Desirous of seeing.

अनुमान्यताम् *v. imp. pas*. May be made to consent.

परवश *a*. Dependent.

अभ्यनुज्ञात *p.p.p*. Permitted.

अनपराद्ध *p.p.p*. Unoffending, innocent (used actively).

PAGE 43.

नियोग *m*. An order.

प्रत्यर्थिन् *a*. Opposing.

वैयर्थ्य *n*. Fruitlessness.

प्रभ्रष्ट *p.p.p*. (√भ्रंश 1 A., 4 P.) Dropped.

प्रमाद *m*. Carelessness.

बद्धभाव *a*. With the heart set on.

शिथिलयति *v. denom*. Relaxes.

आशंसिन् *a*. Telling of it.

प्रस्थान *n*. Departure.

अनीश *a*. No master (of oneself.

निश्वसित *n*. A sigh.

लक्ष्य *pot. p*. Which can be noticed.

न्यस्त *p.p.p*. Deposited.

वेला *f*. Time.

PAGE 44.

विलोभयामि *v. caus*. (√लुभ् 4 P.) I divert, regale.

उपनयतु *v. imp*. Bring near.

प्रमादिन् *a*. Careless.

वैधेय *a*. Foolish.

विचिनोतु *v*. (√चि 5 U.) You look for (it).

अन्यथा *ind.* Otherwise, untruly, falsely.

लतान्तरित *a.* Screened by a creeper.

विस्रब्ध *p.p.p.* Confidential.

मन्त्रित *p.p.p.* (Talk used as a noun).

जीर्णचीर *n.* An old rag.

इतोमुख *a.* Facing (*i. e.* coming) this way.

PAGE 45.

परिवर्तन *n.* Rolling.

नूपुरकोटि *f.* Edge of the anklet.

अनुवाचय *v. imp.* (√ब्रू 2 U.) Read to yourself.

अविरुद्ध *p.p.p.* Unobjectionable.

कौलीन *n.* A scandal.

काव्यबन्ध *m.* Poetical composition.

उपायन *n.* A present.

कामुक *m.* A lover.

प्रमदवन *n.* A pleasure-garden of a king.

क्रीडापर्वत *m.* A pleasure hill.

पर्यन्त *m.* A skirt, a border.

PAGE 46.

वासार्थं *a.* Meant for scenting (used here adverbially).

संभृत *p.p.p.* Gathered.

सुरभि *m.* The spring season.

पौष्प *a.* Of flowers.

रजस् *n.* Pollen.

वीरुध् *f.* A creeper.

दयिता *f.* Dear wife.

मनोविनोदन *n.* Recreation of the mind.

अन्वेषणा *f.* A search.

म्लायमान *pr. p.* (√म्लै 1 P.) Withering.

पिच्छ *n.* Tail of a peacock.

PAGE 47.

विप्रलब्ध *p.p.p.* Deceived.

आवेग *m.* Excitement.

दुरागत *n.* Unhappy arrival.

प्रतिविधेय *pot. p.* To be remedied.

लोप्त्र *n.* Stolen property.

कुम्भीरक *m.* A thief, a burglar.

मृग्यते *v. pas.* (√मृग् 10 A.) Is searched for.

सौभाग्य *n.* Good fortune.

पित्तोपशमन *n.* Curing of the bile.

PAGE 48.

आश्वासित *p.p.p.* Consoled.

पिशाच *m.* A ghost, a goblin.

प्रतिपादयसि *v. caus.* (√पद् 4 A.) You prove.

अपराध *p.p.p.* Have offended (used here actively).

प्रतिकूलदर्शन *a.* Whose sight is disagreeable.

रम्भोरू *f.* Plantain-thighed.

विरम *v.* (√रम् 1 A.) Cease.

संरम्भ *m.* Anger.

PAGE 49.

लघुहृदय *a.* Light-hearted.

अनुनय *m.* Conciliation.

अदाक्षिण्य *n.* Discourtesy.

परिवार *m.* Attendants, a retinue.

प्रावृष् *f.* The rainy season.

प्रावृण्नदी *f.* A river of the rains.

अप्रसन्न *p.p.p.* Sullen.

योषित् *f.* A female.

रस *m.* Genuine love.

तद्विद् *a.* One who knows that.
कृत्रिम *a.* Artificial.
राग *m.* A colouring.

PAGE 50.

अक्षिदुःखित *a.* With eyes sore.
प्रणिपातलङ्घन *n.* Slighting of prostration.
धैर्य *n.* Firmness.
अवलम्बताम् *v. imp.* (√लम्ब 1 A.) Support.
उष्णालु *a.* Tired of heat.
निषीदति *v.* (√सद् 1 P.) Sits.
मूल *n.* A root (of tree).
आलवाल *n.* A basin (round the root of a tree).
शिखिन् *m.* A peacock.
मुकुल *v.* A flower-bud.
आलीयते *v.* (√ली 4 A.) Lies in.
षट्पद *m.* A black-bee.

PAGE 51.

वारि *n.* Water.
नलिनी A lotus plant.
कारण्डव *m.* A duck.
क्रीडावेश्मन् *n.* A pleasure-house.
पञ्जर *m. n.* A cage.
क्लान्त *p.p.p.* Exhausted (√क्लम् 4 P.)
याचते *v.* (√याच् 1 U.) Begs for.

PAGE 52.

महेन्द्रसदन *n.* The palace of Indra.
उपाध्याय *m.* A preceptor.
प्रतिग्राहित *p.p.p. caus.* Made to carry.
अग्निशरण *n.* Fire-sanctuary.
परिषत् *f.* Assembly.
आराधित *p.p.p.* Pleased.
रसान्तर *n.* Variety of sentiments.
तन्मयी *f.* Completely absorbed in.
वाक्यशेष *m.* The remaining part of a speech.
प्रमादस्खलित *n.* A slip owing to inadvertence.
लक्ष्मीभूमिका *f.* The part of Laksmi.
वर्तमान *pr. p.* Being.
केशव *m.* Visnu.
भावाभिनिवेश *m.* Fixing of love.

PAGE 53.

पुरुषोत्तम *m.* Visnu.
भवितव्य *pot. p.* What is destined to be.
अनुविधायिन् *a.* Conforming to.
अभिक्रुद्ध *p.p.p.* Angered.
प्रेक्षण *n.* A theatrical show, a dramatic representation.
अवसान *n.* Close, end.
अवनतमुखी *f.* With the head cast down.
पुरुषान्तरवित् *a.* Who knows the hearts of men.

PAGE 54.

कथाप्रसङ्ग *m.* Course of conversation.
अभिषेकवेला *f.* The hour of bath.
कल्य *a.* Healthful.
वयस् *n.* Age, youth.
यतते *v.* (√यत् 1 A.) Strives tries.
अर्थ *m.* Riches, wealth.
कुटुम्बिन् *a.* A house-holder.
भर *m.* A burden.

कल्पते *v.* (√क्लृप् 1 A.) Is fit for.
विश्रम *m.* Rest.
सादयन्ती *f. pr. p.* Wasting.
कारा *f.* A prison, bondage.
परिणति *f.* A change, a consequence.
अधिकार *m.* Office, duty.

PAGE 55.

मान *m.* Pride.
मद्वचन *n.* My word. (मद्वचनाद् in my name).
अवसित *p.p.p.* Finished.
सन्ध्या *f.* Evening.
जाप्य *n.* Prayers.
रमणीय *pot. p.* Delightful.
दिवसावसान *n.* Close of the day.
वृत्तान्त *m.* The incidents, the scene.
उत्कीर्ण *p.p.p.* (√कॄ 6 P.) Engraved, sculptured.
वासयष्टि *f.* A roosting pole.
अलस् *a.* Dull, slow, drowsy.
बर्हिन् *m.* A peacock.
जाल *n.* A lattice-window.
वलभि *f.* Eaves of a projected roof.
पारावत *m.* A wild pigeon.
आचारप्रयत *a.* Devoted to the customary duties.
अर्चिष्मत् *a.* Blazeful, lit-up.
विभजते *v.* (भज् 1 U.) Arranges, places.
शुद्धान्त *m.* The harem.
परिजन *m.* Attendants.
वनिता *f.* A woman.
अर्पित *p.p.p. caus.* (√ऋ 3 P., 6 P.) Placed.
परिवृत *p.p.p.* Surrounded.
विभाति *v.* (√भा 2 P.) Shines.
गिरि *m.* A mountain.
गतिमत् *a.* Possessed of motion.
अनुतटम् *ind. comp.* Along the slopes.
पुष्पित *a.* Blooming.

PAGE 56.

प्रतिपालयामि *v.* (√पाल् 10 U.) I wait.
उत्कण्ठा *f.* Anxiety, a longing.
अविनोद *m.* No amusement.
याम *m.* A period.
सुदर्शन *a.* Pleasant to see.
संनिहित *p.p.p.* Present.
छन्द *m.* Will, pleasure.
परमार्थतस् *ind.* In reality.
पश्चात्ताप *m.* Remorse.
अपदेश *m.* A pretext.
प्रणिपातलङ्घन *n.* Slightiug of prostration.
प्रमार्जितुकामा *f.* Anxious to wipe away.
अवधूत *p.p.p.* Spurned, slighted.
व्यपत्रपन्ते *v.* (√त्रप् 1 A.) Are ashamed.
मनस्विन् *a.* High-minded.

PAGE 57.

मणिहर्म्य *n.* A crystal palace.
तरङ्ग *m.* A wave.
सश्रीक *a.* Having similar beauty.
स्फटिक *n.* A crystal.
सोपान *n.* Steps, stairs.
प्रदोष *m.* Evening.
रमणीय *a.* (*pot. p.*) Delightful.

प्रत्यासन्न *p.p.p.* Near.

रिच्यमान *pr. p., pas.* Being emptied.

पूर्वदिश् *f.* The eastern quarter.

सुभग *a.* Pleasant.

सम्यक् *ind.* Well.

उदय *m.* Rise.

शशाङ्क *m.* The moon.

मरीचि *m. f.* A ray.

तमस् *n.* Darkness.

प्रतिसारित *p.p.p. caus.* Dispelled.

अलक *n.* (also अलका elsewhere) a curl.

संयमन *n.* Tying into a knot.

हरिवाहन *m.* Indra.

हरिवाहनदिश् *f.* The eastern quarter.

औदरिक *m.* A glutton.

अभ्यवहार्य *pot. p.* Eatable.

विषय *m.* Province, sphere.

क्षपा *f.* The night.

क्षपानाथ *m.* Lord of the night, *i.e.*, the moon.

PAGE 58.

आवसत् *pr. p.* Entering into.

क्रिया *f.* A religious performance

सुधा *f.* Nectar.

निश् *f.* The night.

मूर्छत् *pr. p.* Growing, prevailing

नियन्तृ *m.* Destroyer.

निहित *p.p.p.* Placed.

संक्रमित *p.p.p. caus.* Passed on to.

अभ्यनुज्ञात *p.p.p.* Permitted.

आसीन *pr. p.* Sitting.

अभिव्यक्त *p.p.p* (√अञ्ज् 7 P.) clear.

चन्द्रिका *f.* Moon-light.

पौनरुक्त्य *n.* Repetition.

विश्राम्यन्तु *v.* (√श्रम् 4 P.) Let them have rest.

विविक्त *p.p.p.* (√विच् 7 P.) Solitude (used adverbially).

अनुराग *m.* Love.

आशाबन्ध *m.* Tie of hope.

PAGE 59.

बलवत् *a.* Strong, intense.

अभिताप *m.* Affliction.

प्रवाह *m.* Stream, current.

विषम *a.* Rugged.

संकट *a.* Hemmed in.

,, *n.* An obstruction.

स्खलितवेग *a.* With the flow interrupted.

विघ्नित *a.* Obstructed.

मनसिशय *m.* Love.

परिहीयमाण *pr. p* Wasting, languishing.

प्रेक्षे *v.* (√ईक्ष 1 A.) I imagine, see.

गुरुव्यथ *a.* Heaving a great anguish.

स्पन्दित *p.p.p.* A throbbing (used as a noun).

आश्वासयति *v. caus.* (√ श्वस् 2 P.) consoles, inspires with hope.

PAGE 60.

आभरण *n.* An ornament.

नीलांशुकपरिग्रह *a.* Consisting of a blue silken garment.

वाग्विभव *m.* Power of speech.

वसति *f.* Residence.

परिवर्तित *p.p.p.* Transformed.

अनुतिष्ठति *v.* (√स्था 1 P.) Does.

PAGE 61.

मनोरथ *m.* wish, a desire.

मनोरथलब्ध *a.* Obtained in fulfilment of the desire or obtained in fancy.

उपभोगक्षम *m.* Fit for enjoyment

अवकाश *m.* A place.

मुग्ध *p.p.p.* (√ मुह् 4 P.) Simple-minded.

अदक्ष *a.* Not clever.

संदिग्धे *v.* (√दिह् 4 P.) Doubts.

अवतरतः *v.* (√तॄ 1 P.) (Both) descend.

अन्तरित *a.* Hidden.

स्वैरालाप *m.* Free, confidential talk.

संशयच्छेद *a.* Removal of doubt.

PAGE 62.

अमृतगर्भ *a.* Filled in with nectar.

चन्द्रपाद *m.* A moon-beam.

अनुपक्रम्य *pot. p.* Not capable of being cured.

आतङ्क *m.* A disease, generally an ailment of the body rather than of the mind.

प्रत्यग्र *a.* New, fresh.

मलयज *n.* Sandal.

सर्वाङ्गीण *a.* Pervading every limb, applied to the whole body.

मणियष्टि *f.* A string of pearls.

मनसिज रुज् *f.* Love-torment.

अलम् *ind.* Capable.

अपोहितुम् *inf.* To remove.

उज्झित्वा *ind.* Having left.

संक्रान्त *p p.p.* Gone over.

शिखरिणी *f.* A kind of sweets.

रसाल *n.* Mango-fruit.

PAGE 63.

रथक्षोभ *m.* Jolting of the car.

अंस *m.* Root of the shoulder.

कृतिन् *a.* Blessed.

भू *f.* The earth.

भर *m.* A burden.

उदासीन *pr. p.* (√आस् 2 A.) Apathetic, indifferent.

अतित्वरित *a.* In much hurry.

अनुत्क्षिप्त *p.p.p.* Not thrown up.

वाचंयम *a.* Silent. (lit. one who controls his tongue as a sage does).

संवृताकार *a.* With the expression of feelings concealed.

संवृत *p.p.p.* closed, concealed.

PAGE 64.

आवेग *m.* Excitement.

अन्तर्हित (अन्तर् + हित *p.p.p.*) Concealed, invisible.

नियमवेष *a.* Clad in a guise fit for the observance of a vow.

औपहारिक *n.* Things of offering, or collection of offerings.

परिजन *m.* Attendants.

मृगलाञ्छन *m.* The moon.

स्वस्तिवाचन *n.* Complimentary presents.

व्यपदेश *m.* A pretext.

रोष *m.* Anger.

प्रणिपातलङ्घन *n.* Slighting of prostration.

प्रमार्ष्टुकाम *a.* (प्रमार्ष्टुं + काम) Desirous of wiping away.

PAGE 65.

सस्मित *a.* With a smile (used adverbially).

उभय *pro.* Both, each.

घटते *v.* (घट् 1 A.) Stands to reason.

अभिहित *p.p.p.* Said.

सित *a.* White.

अंशुक *n.* A silken garment.

मङ्गल *n.* An auspicious mark.

लाञ्छित *p.p.p.* Decorated.

गर्ववृत्ति *f.* Haughty bearing.

वपुस् *n.* Person, body.

देवीशब्द *m.* Title of Devi (a celestial woman).

उपचर्यते *v.* Is addressed.

शची *f.* Name of Indra's wife.

ओजस्विता *f.* Splendour, augustness.

असूयापराङ्मुख *a.* Free from jealousy (used as an adv.).

मन्त्रित *p.p.p.* Talked.

पुरस्कृत्य *ind.* Having placed before.

उपरोध *m.* Obstruction.

PAGE 66.

अनुग्रह *m.* Favour, kindness.

किंनामधेय *a.* Of what name.

व्रत *n.* A vow.

भर्तृ *m.* Master, lord.

कल्याणी *f.* Blessed.

मृणाल *n.* Lotus-stem.

ग्लपयसि *v. caus.* (√ग्लै 1 P.) You waste.

अकारण *a.* Without reason (used adverbially).

प्रसाद *m.* Favour, pleasure.

आकाङ्क्षति *v.* (√ काङ्क्ष् 1 P.) Desires.

उत्सुक *a.* Anxious.

प्रसाद्यते *v. caus. pas.* (√सद् 1 P.) Is propitiated.

बहुमान *m.* Great regard.

संक्रान्त *p.p.p.* Transferred.

प्रेमन् *m. n.* Affection.

नागरिक *m.* A citizen, a gallant.

दक्षिण *a.* Courteous.

व्रतपरिग्रह *m.* Undertaking of a vow.

PAGE 67.

सुभाषित *p.p.p.* A good saying (used as a noun).

प्रत्याचरितुम् *inf.* To oppose.

अर्चामि *v.* (√अर्च् 1 P.) I worship.

उपहार *m* An offering.

लम्भय *v. caus.* Convey.

Page 68.

शराव *m. n.* A dish, an earthenware vessel.

उपवास *m.* A fast.

मिथुन *n.* A pair.

साक्षीकृत्य *ind.* Having called to witness.

अद्य प्रभृति From to-day.

प्रार्थयते *v.* Courts, wooes.

समागमप्रणयिनी *f.* Longing for a union.

किंपर *a.* Referring to what.

विशद *a.* Clear, calm.

महानुभाव *a.* Great-souled.

पतिव्रता *f.* Faithful to the husband.

PAGE 69.

अनन्तराय *a.* Unobstructed.

छिन्नहस्त *a.* Foiled in the attempt.

निर्विण्ण *p.p.p.* (√विद् 4 A.) Disappointed, sad.

धीवर *m.* A fisherman.

भणति *v.* (√भण् 1 P.) Speaks.

सुखावसान *n.* The expense of one's happiness.

प्रभवसि *v.* You have power.

पुनर् *ind.* Again.

शङ्कसे *v.* (√शङ्क् 1 A.) Apprehend, suspect.

दारिका *f.* A girl, a daughter.

PAGE 70.

प्रियकलत्र *a.* Fond of one's wife.

विस्रब्ध *p.p.p.* Confident (used here as an adverb).

आतुर *m.* A diseased person, a patient.

अम्बुज *n.* A lotus.

वृत *p.p.p.* Covered.

साध्वस *n.* Fear, timidity.

मन्दायमान *pr. p.* Moving slowly.

उपान्तिक *n.* Nearness.

PAGE 71.

संपादयिष्यामि *v. caus.* (√पद् 4A.) Shall fulfil.

वरोरू *f.* Fair-thighed lady.

अवगच्छति *v.* (√गम् 1 P.) Knows.

अनङ्ग *m.* Love (lit. bodiless).

क्लिष्ट *p.p.p.* Tormented.

उच्छ्वसिति *v.* (√श्वस् to breathe 2 P.) Blooms.

तपन *m.* The sun.

कुमुद *n.* A lilie.

उपपन्न *p.p.p.* Come (प्राप्त).

प्रणयवती *f.* A dear friend.

संपर्क *m.* Contact.

पुरोभागिनी *f.* Officious.

समर्थयस्व *v. imp.* (You) consider.

PAGE 72.

अनुमत *p.p.p.* Consent (used as a noun).

साम्प्रतम् *ind.* Now.

अवहित *p.p.p.* Attentive.

उत्कण्ठते *v.* (√कण्ठ् 1 A.) Feels anxious.

अनिमिष *a.* Winkless.

मीन *m.* A fish.

बिडम्ब्यन्ते *v.* Are imitated.

PAGE 73.

अनिर्देश्य *pot. p.* Indescribable.

सामान्य *a.* Common.

अकातर *a.* Not afraid.

विसर्जय *v. caus.* Give leave.

दिष्ट्या *ind.* Fortunately, I am glad.

सामन्त *m.* A border-chief.

मौलि *m.* A coronet.

रञ्जित *p.p.p. caus.* Tinged red.

शासन *n.* Rule, government.

अवनि *f.* The earth.

प्रभुत्व *n.* Sovereignty.

कान्त *p.p.p.* (√कम् 1 A.) Lovely.

आज्ञाकरत्व *n.* Obedience, servitude.

विरुद्धसंवर्धन *a.* Developing contrary effects.

ईप्सित *p.p.p. des.* A desired thing (used as a noun).

पाद *m.* A ray
गात्र *n.* The body.

PAGE 74.

संरम्भ *m.* Anger.
रूक्ष *a.* Harsh.
अनुनीत *p.p.p.* Conciliated.
अपराद्ध *p.p.p.* Have offended (used actively).
उपनत *a.* Has come.
रसवत्तर *a.* More agreeable.
निर्वाण *p.p.p.*(√निर्-वा 2P.) Comfort (used as a noun).
प्रदोष *m.* Evening.
वासगृह *n.* The private apartments.
अभ्यर्थना *f.* Request.
शतगुणित *a.* Increased hundred-fold.
त्रियामा *f.* The night.

PAGE 75.

प्रसरति *v.* (√सृ 1 P.) Increases.
सुभ्रू *f.* Having fair eye-brows.

PAGE 76.

विमनस्क *a.* Heavy at heart.
म्लायमान *pr. p.* Withering.
शतपत्र *n.* A lotus.
अस्वस्थता *f.* Ill-health.
निर्वेद *m.* Sadness.
समदुःख *a.* Sharing one's grief equally.
वार *m.* Turn or time (of service).
पर्याय *m.* Order, succession.
बलवत् *ind.* Exceedingly.
अन्योन्यस्नेह *m.* Mutual love.

PAGE 77.

प्रणिधान *n.* Contemplation.
अत्याहित *n.* A misfortune.
रतिसहाय *m.* Companion in sport.
अमात्य *m.* A councillor.
निवेशित *p.p.p. caus.* Placed.
धुर् *f.* The yoke of a carriage, fig. burden (of government).
विहर्तुम् *inf.* To sport.
संभोग *m.* Enjoyment.
मन्दाकिनी *f.* A river of the name.
पुलिन *n.* Sandy beach.
सिकता *f.* Sand (generally used in the pl.).
निध्यात *p.p.p.* (√ध्यै 1P.) Gazed on.
आरूढ *p.p.p.* Grown, intense.
प्रणय *m.* Love.
अनुनय *m.* Apology.
प्रतिपद्यमान *pr. p.* Accepting.

PAGE 78.

संमूढ *p.p.p.* Stupefied (√मुह् 4 P.)
परिहरणीय *pot. p.* Should be avoided.
कानन *n.* A forest,
परिणत *p.p.p.* (√नम् 1 P.) changed.
अनर्थ *m.* A calamity, a misfortune.
विचिन्वत् *pr. p.* Searching for.
अतिवाहयति *v. caus.* (√वह् 1 P) Passes.
निर्वृत *p.p.p.* Happy.
अनर्थाधीन *a.* Subject to misery.
आकृतिविशेष *m.* An excellent form.
अनुग्रहनिमित्त *a.* (Bahu. comp.) Having for its cause the favour (of somebody).

PAGE 79.

उदयोन्मुख *a.* About to rise.

रक्षस् *n.* A demon.

हन्त *ind.* Alas.

शैल *m.* A mountain.

जलधर *m.* A cloud.

संनद्ध *p.p.p.* Equipped, ready (to shower), armoured.

दृप्त *p.p.p.* Heaughty, insolent (√दृप् 4 P.)

निशाचर *m.* A demon.

सुरधनुस् *n.* The rain-bow.

आकृष्ट *p.p.p.* Drawn.

शरासन *n.* A bow.

पटु *a.* Sharp, quick.

धारासार *m.* A downpour.

बाणपरम्परा *f.* A succession of arrows.

कनक *n.* Gold.

निकष *m.* A streak (on a touch-stone).

स्निग्ध *a.* Beautiful, lovely.

विद्युत् *f.* Lightning.

PAGE 80.

रम्भोरू *f.* Plantain-thighed lady.

रम्भा *f.* Plantain-tree.

प्रभाव *m.* Divine power.

पिहित *p.p.p.* Shut up, concealed.

उत्पतित *p.p.p.* Flown up.

भावार्द्र *a.* Affected with love.

आर्द्र Lit. means wet.

विबुध *m.* A god.

द्विष् *m.* An enemy.

पुरोवर्तिन् *a.* Standing before.

विधि *m.* Fate.

परावृत्त *p.p.p.* Turned back.

भागधेय *n.* Fortune, destiny.

दुःखानुबन्धिन् *a.* Closely following misfortune.

एकपदे *ind.* All at once.

वारिधर *m.* A cloud.

अहन् *n.* A day.

ऋद्धि *f.* Excess.

व्याहरन्ति *v.*(√हृ 1 U.) They say.

प्रत्यादिशामि *v.* (√दिश् 1 P.) I order back.

प्रावृषेण्य *a.* Belonging to the rainy season (प्रावृष्).

लिङ्ग *n.* A characteristic.

राजोपचार *m.* Insignia of royalty.

विद्युल्लेखा *f.* A streak of lightning.

रुचिर *a.* Beautiful, beautified.

श्रीवितान *n.* Splendid canopy.

अभ्र *n.* A cloud.

व्याधूयन्ते *v.* (√धू 5 U.) Are waved.

मञ्जरी *f.* A blossom.

चामर *n.* A chowrie.

PAGE 81.

घर्मच्छेद *m.* Lapse of summer.

पटु *a.* Sharp, loud.

गिर् *f.* Voice.

बन्दिन् *m.* A bard.

नीलकण्ठ *m.* A peacock.

धारासार *m.* Torrential rain.

नैगम *m.* A merchant.

सानुमत् *m.* A mountain.

परिच्छद *m.* Pomp of royal dignity, insignia of royalty.

अन्वेषयामि *v.* (√इष् 10 U.) I search.

कानन *n.* A forest.
व्यवसित *p.p.p.* Determined, ready.
आरक्त *p.p.p.* Reddish.
राजि *f.* A line.
स्मरयति *v. caus.* (√स्मृ 1 P.) Makes (me) remember with a longing.
सूचयितव्य *pot. p.* To be traced, to be discovered.
वसुमती *f.* The earth.
सुगात्री *f.* Possessed of beautiful limbs.
गुरु *a.* Heavy.
नितम्ब *m.* The hip.
चारु *a.* Beautiful.
पदपङ्क्ति *f.* Row of foot-prints.
अलक्तक *n.* Red *lac.*
अङ्क *m.* A mark.
उपलक्षण *n.* A trace, an indication.
कोपन *a.* Irascible.
ओष्ठराग *m.* Red paint of the lower lip.
उदबिन्दु *m.* Tear-drop.
निमग्ननाभि *f.* A lady having a sunken navel.
च्युत *p.p.p.* Dropped (√च्यु 1 A.)
रुष् *f.* Rage.
असंशय *a.* Doubtless (used here as an adverb).
श्याम *a.* Deep-green.
अंशुक *n.* A cloth, a garment in general.

PAGE 82.

इन्द्रगोप *m.* A red insect of this name.
शाद्वल *n.* A green, a meadow.
प्रवृत्ति *f.* Intelligence, news.
उच्छ्वसित *p.p.p.* Emitting vapour.
शैलेय *a.* Rocky.
पयोद *m.* A cloud.
पुरोवात *m.* A fore-wind.
शिखण्ड *m.* A peacock's tail, a crest.
शिखिन् *m.* A peacock.
उन्नमित *p.p.p.* Raised up.
उत्कण्ठा *f.* Having the neck raised.
वनिता *f.* A woman.
दीर्घापाङ्ग *a.* Having long eye-corners.
अपाङ्ग *m.* An eye-corner.
दृष्टिक्षम *a.* Fit to be seen.
प्रतिवचन *n.* A reply.
विप्रणाश *m.* Disappearance.
घन *a.* Thick.
रुचिर *a.* Beautiful, pleasing.
कलाप *m.* Peacock's plume.
निःसपत्न *a.* Without a rival.
विगलित *p.p.p.* Loosened.
कुसुमसनाथ *a.* Decorated with flowers.
बर्हिन् *m.* A peacock.

PAGE 83.

व्यसन *n.* Distress, misery.
निर्वृत *p.p.p.* Happy.
आतपान्त *m.* End of summer.
संधुक्षित *p.p.p.* Inflamed (√धुक्ष् 1 A.)
अध्यास्ते *v.* (√आस् 2 A.) Sits on, perches on.
परभृता *f.* A cuckoo.
विहङ्गम *m.* A bird.
पण्डित *a.* Clever, skilled.

अभ्यर्थय *v.* (√अर्थ 10 A.) I ask.
मदनदूति *f.* Messenger of love.
उदाहरन्ति (√हृ 1 U.) They call.
मान *m.* Pride.
अमोघ *a.* Lit. fruitful; unerring, unfailing.
आशु *ind.* Quickly.
कलभाषिणी *f.* Sweet-warbler.
अनुरक्त *p.p.p.* Attached.
सकृत् *ind.* Once.

PAGE 84.

प्रभुता *f.* Ascendancy, domination.
रमण *m.* A lover.
योषित् *f.* A woman.
भावस्खलित *n.* Breach of love, deviation from faithful love.
प्रणय *m.* Request.
अगणयित्वा *ind.* Not caring for.
अधर *m.* The lower lip.
अभिमुखपाक *a.* About to ripen.
अभिमुख *a.* Facing, inclined towards; hence near.
मञ्जुस्वना *f.* Sweet-voiced.
चरणनिक्षेप *m.* Placing of the foot.
नूपुर *m. n.* An anklet.
रव *m.* Sound, tinkling.
कूजित *n.* Cackling, sweet notes.
शिञ्जित *p.p.p.* Tinkling (here used as a noun).

PAGE 85.

पतत्त्रिन् *m.* A bird.
उत्पतन्ति *v.* (√पत् 1 P.) Fly.
जलविहंगम *m.* An acquatic bird.
पाथेय *a.* Useful on a journey.
बिस *n.* Lotus-fibre.
उद्धर *v.* (√हृ 1 U.) Help (me) out, save.
शुच् *f.* Sorrow.
दयिता *f.* Wife.
गुरुतर *a.* Greater, more important.
प्रणयिक्रिया *f.* The business of a petitioner.
नत *p.p.p.* Crooked, curved.
नतभ्रू *f.* A lady having curved eye-brows.
मदखेल *a.* Graceful through passion.
गत *p.p.p.* (used as a noun) Gait.
प्रयच्छ *v.* (Imperative √दा 1 P.) Give.
विभावितैकदेश *a.* With whom a part has been detected.
एकदेश *m.* A part.
अभियुज्यते *v.* (√युज् 7 U.) Is claimed.

PAGE 86.

चोरानुशासिन् *m.* Chastiser of thieves.
वियुत *p.p.p.* (√यु 2P.) Separated.
रथाङ्ग *n.* Any part of a chariot, here the wheel.
श्रोणि *f.* The hip.
रथिन् *m.* A warrior.
मनोरथ *m.* A desire.
वृत *p.p.p.* Covered.
भू *f.* The earth.

PAGE 87.

उपालप्स्ये *v.* I shall taunt.
नलिनी *f.* A lotus-plant.
विग्रह *m.* The body.

सहचरी *f.* A female companion.
विरौषि *v.* (√रु 2 P.) You cry.
जाया *f.* Wife.
पृथक्स्थिति *f.* Stay in separation.
भीरुता *f.* The nature of being afraid.
विधुर *a.* Separated.
कान्ता *f.* Wife, beloved.
पराङ्मुख *a.* Averse.
भागधेय *n.* Fortune, destiny.
N. B.—It is masculine in the sense of tax.
विपर्यय *m.* Reverse.
प्रभावप्रकाश *m.* Manifestation of influence.
अवकाश *m.* A place.
रुणद्धि *v.* (√रुध् 7 U.) Obstructs.
पद्म *n.* A lotus.
षट्पद *m.* A black-bee.
दष्ट *p.p.p.* Bitten.
आनन *n.* The face, the mouth.
मधुकर *m.* A honey-bee.
प्रणयित्व *n.* The condition of being a petitioner.
अनुशय *m.* Repentance.

PAGE 88.

मदिराक्षी *f.* Possessed of fascinating eyes.
वरतनु *f.* Fair-bodied.
सुरभि *a.* Fragrant.
अवाप्स्यः *v.* (√आप् 5 P.) Had you obtained.
उच्छ्वासगन्ध *m.* Fragrance of the breath.
रति *f.* Delight.
अभविष्यत् *v.* (√भू 1 P.) Could have been.
पुण्डरीक *n.* A lotus.
स्कन्ध *m.* A branch or a large bough.
निषण्ण *p.p.p.* (√सद् 1 P.) Rested.
हस्त *m.* Trunk of an elephant.
करिणी A female elephant.
उदन्त *m.* News, information.
त्वरा *f.* Haste, hurry.
पल्लव *m.* A leaf.
उपनीत *p.p.p.* Brought near, offered.
करेणु *f.* A female elephant.
आसव *m.* Wine.
भङ्ग *m.* A broken branch.
आह्निक *n.* Anything to be done daily, here meals.
मदकल *a.* Ruttish, furious, under the influence of rut.
यूथप *m.* Lord of a herd.

PAGE 89.

दूरालोक *m.* Far-reaching sight.
स्निग्ध *a.* Sweet, pleasing.
मन्द्र *a.* Deep, rumbling.
उपलम्भ *m.* Knowledge.
साधर्म्य *m.* Similarity.
भूयस् *a.* More, greater.
पृथिवीभृत *m.* A mountain.
अधिपति *m.* An over-lord.
अधिराज *m.* An over-lord.
अव्युच्छिन्न *p.p.p.* (अ–वि–उत्–छिन्न) Uninterrupted.
पृथु *a.* Copious, plentiful.
प्रवृत्ति *f.* Flow.
दान *n.* Rut, charity.
अर्थिन् *m.* A supplicant.

यूथ *m.n.* A herd.

वशा *f.* A female elephant.

व्यथा *f.* Pain.

आस्ताम् *v.* (√आस् 2 A.) May you sit.

साधयामः *v.* (√साध् 10 U.) We go.

कन्दर *m.n.* A cave.

सानुमत् *m.* A mountain.

उपत्यका *f.* Land lying at the foot of a mountain.

दुरित *n.* A misdeed.

परिणाम *m.* Consequence.

शतह्रदा *f.* Lightning.

शिलोच्चय *m.* A mountain.

वनान्तर *n.* Forest-region.

कुचान्तर *n.* Space between the breasts.

पर्वन् *n.* A joint of a body

PAGE 90.

परिग्रह *m.* Property.

अङ्गना *f.* A female.

नितम्ब *m.* Hip or a slope of a mountain.

विप्रकृष्ट *p.p.p.* Removed to a distance.

क्षिति *f.* The earth.

रामा *f.* A woman.

उद्देश *m.* A place, a region

प्रतिशब्द *m.* An echo.

श्रान्त *p.p.p.* (√श्रम् 4 P.) Tired.

गिरि *m.* A mountain.

गिरिनदी *f.* A mountain-stream.

तरङ्ग *m.* A wave.

वात *m.* Breeze.

कलुष *a.* Turbid, muddled, dirty.

अम्बु *n.* Water.

स्रोतोवहा *f.* A stream.

रमते *v.* (√रम् 1 A.) Delights, rejoices.

क्षुभित *p.p.p.* (√क्षुभ् 4P.) Agitated.

विहग *m.* A bird.

रसना *f.* A (jingling) girdle.

वसन *n.* A garment.

संरम्भ *m.* Anger.

आविद्ध *p.p.p.* Crooked (here used adverbially).

स्खलित *n.* An interruption; a fault.

अभिसंधाय *ind.* Having met; having recollected.

असहना *f.* Intolerant.

परिणत *p.p.p.* Transformed.

PAGE 91.

याचिष्ये *v.* (√याच् 1 U.) I shall request.

प्रणयभङ्ग *m.* Violation of (faithful) love.

पराङ्मुख *a.* Averse.

अपराधलव *m.* A slight offence.

मानिनी *f.* A proud lady.

परमार्थ *a.* Real.

सरित् *f.* A stream.

अपहाय *ind.* Having left.

समुद्राभिसारिणी *f.* One going out to meet the ocean.

समुद्र *m.* Sea, ocean.

अनिर्वेद *m.* No despair, no sorrow.

श्रेयस् *n.* A fortune, a blessing.

तिरोभूत (तिरस् *ind.* भूत *p.p.p.*) Become invisible.

उपलक्षण *n.* Indication, a trace.

घर्मान्त *m.* End of summer.

केसर *m.n.* Filament.
शिखाभरण *n.* Crest-ornament.
आभरण *n.* An ornament.
सारङ्ग *m.* An antelope.
अभ्यर्थये *v.* I request.

PAGE 92.

शार *a.* Variegated.
छवि *f.* Colour.
काननश्री *f.* Beauty of the forest.
कटाक्ष *m.* A side-glance.
अवधीरयत् *pr. p.* Slighting, despising.
अन्तिक *n.* Nearness.
शिशु *m.f.* A child.
भुग्न *p.p.p.* Curved, arched.
ग्रीवा *f.* The neck.
सहचरी *f.* A female companion.
सुभग *a.* Graceful, charming (used here adverbially.)
वीक्षते (वि+ईक्षते) *v.* Glances.
कलत्र *n.* Wife, mate.
उपपद्यते *v.* (√पद्) It is but natural.
परिभव *m.* Contempt, insult.
आस्पद *n.* Object, place.
विपर्यय *m.* Reverse, change.

PAGE 93.

हरि *m.* A tiger.
आमिष *n.* Flesh.
स्फुलिङ्ग *m n.* A spark of fire.
गहन *n.* Forest.
स्तवक *m.* A bunch (of flowers).
पूषन् *m.* Sun.
व्यवसित *p.p.p.* Determined.
आलम्बित *p.p.p.* Stretched forth.
कर *m.* Ray.
आदास्ये *v.* (√दा) I shall take up.
अधिवासित *p.p.p.* (√वास्.) 10 U Scented.
अर्पणीय *pot. p.* Fit to be placed.
अस्र *n.* Tear.
उपहत *p.p.p.* Soiled.

PAGE 94.

योनि *m. f.* Source.
आवहति *v.* (√वह्) Brings about.
अचिरात् *ind.* Before long.
अनुशास्ति *v.* Advises.
अनुकम्पते *v.* (√कम्प्) Takes pity on.
अनुगृहीत *p.p.p.* (√ग्रह्) Obliged.
वियुक्त *p.p.p.* Separated.
विलग्न *p.p.p.* Thin, slender.
मध्य *m.n.* The waist.
शिखामणि *m.* A crest-jewel.
मनोरमा *f.* Pleasing to the mind.
तन्वी *f.* Slender-bodied
धौत *p.p.p.* (√धाव् 1U.) Washed.
विश्रान्त *p.p.p.* Ceased.
पुष्पोद्गम *m.* Appearance of flowers.

PAGE 95.

चिन्तामौन *n.* Silence due to anxiety.
मधुलिह् *m.* A honey-bee.
अनुताप *m.* Remorse.
प्रियानुकारिणी *f.* Resembling one's beloved.
परिष्वङ्ग *m.* An embrace.
गात्र *n.* A limb, body.
संपर्क *m.* Contact.
निर्वृत *p.p.p.* At ease, comforted.
समर्थये *v.* (√अर्थ 10 A.) I believe.
परिवर्तते *v.* (√वृत् 1 A.) Changes.
विनिद्र *a.* Open.
सहसा *ind.* All at once.

विभावित *p.p.p.* Detected.

PAGE 96.

तमस् *n.* Darkness.

मज्जत् *pr. p.* Sinking.

चेतना *f.* Consciousness.

गतासु *a.* Dead.

असु *m.* Life.

अभ्यन्तर *a.* Internal.

करण *n.* Sense (e.g. the sense of hearing).

अवैमि *v.* (√इ 2 P.) I know.

बाह्य *a.* External.

अन्तःकरण *n.* Internal organ (the mind).

अवस्थित *p.p.p.* Stayed.

कुमार *m.* Skanda, son of Siva.

शाश्वत *a.* Perpetual, ever-lasting.

PAGE 97.

कुमारव्रत *n.* Vow of celibacy.

कच्छ *m.* Bordering region.

अध्यासित *p.p.p.* Occupied, settled upon.

विधि *m.* A rule.

देवतासमय *m.* The rule of the deity.

अनुनय *m.* Apology.

रतिखेद *m.* Exhaustion due to gratified passion.

प्रवास *m.* Journey.

सहेथाः *v.* (√सह् 1 A.) Was able to bear.

PAGE 98.

प्रभाव *m.* Influence.

आसादित *p.p.p.* (√आ-सद् 10 U.) Obtained.

प्रकृतिस्थ *a.* Come to oneself.

स्फुरत् *p.p.p.* Shining.

विच्छुरित *a.* Besmeared.

ललाट *n.* Forehead.

निहित *p.p.p.* (√धा 3 U.) Placed.

बालातप *m.* Morning sunshine.

रक्त *p.p.p.* Reddened.

असूयिष्यन्ति *v.* Will blame.

प्रकृति *f.* Subjects (used in the pl. in this sense).

अचिरप्रभा *f.* Lightning.

विलसित *n.* A flash.

पताकिन् *a.* Having streamers.

सुरकार्मुक *n.* Rainbow.

अभिनव *a.* New, fresh.

चित्र *n.* A picture, a painting.

PAGE 99.

खेलगमना *f.* A lady possessed of a sportive gait.

वसति *f.* Residence.

पयोमुच् *m.* A cloud.

PAGE 100.

विहृत्य *ind.* Having roamed for pleasure.

सत्कारोपचार *m.* Presents of respect.

अनुरज्यमान *a.* Being pleased.

असंतानत्व *n.* The state of being childless.

कृताभिषेक *a.* Who has had a bath.

उपकार्या *f.* A royal tent.

PAGE 101.

अलंक्रियमाण *a.* Being decorated.

अनुलेपन *n.* Ointments.

माल्य *n.* Flowers.

दुकूल *n.* A silken texture.
उत्तरच्छद *m.* An upper sheet.
तालवृन्त *n.* Palm-leaf basket.
अभ्यन्तर *a.* Intimate, dearest.
विलासिनी *f.* Graceful lady.
मौलि *m.* Head, crest.
आक्षिप्त *a.* Snatched.
अत्याहित *n.* A great calamity.
नेपथ्य *n.* Toilet, dress.

PAGE 102.

वध *m.* Destruction.
आहर्तृ *m.* One who brings.
तस्कर *m.* A thief.
तत्प्रथम *a.* That first.
गोप्तृ *m.* One who protects.
मुखकोटि *f.* Point of the beak.
मसूत्र *n.* A golden chain.
आलिखत् *a.* Drawing lines.
आलम्बित *a.* Held, pendent.
मण्डलचार *m.* Motion in circles.
अलात *m.n.* A fire-brand.
प्रतिम (at the end of a comp.) Similar.
वलय *m.n.* A circle.
घृणा *f.* Mercy.
शासनीय *pot. p.* Punishable.

PAGE 103.

कुणपभोजन *m.* Eater of raw flesh.
कुणप *m.n.* A corpse.
पल्लवित *a.* (Lit.) Which has got leaves. (Fig.) developed, increased, amplified.
खग *m.* A bird.
अवतंसक *m.* Any ornament; an ear-ornament.
चाप *m.n.* A bow.
शरासन *n.* A bow.
बाणपथ *m.* Range of an arrow.
क्रव्यभोजन *m.* Eater of flesh.
आभाति *v.* (√भा 2 P.) Shines.
पतत्रिन् *m.* A bird.
नक्तम् *ind.* At night.
लोहिताङ्ग *m.* (Planet) Mars.
परुष *a.* Hard, thick.
घन *m.* A cloud.
छेद *a.* A piece.
नागरिक *m.* A citizen, a gallant.
निवासवृक्ष *m.* Roosting tree.
विचीयताम् *v.* (√चि 5 U.) May be looked for.
दस्यु *m.* A robber.

PAGE 104.

कुम्भीरक *m.* A burglar, a thief.
मोक्ष्यते *v.* (√मुच् 6 U.) Will be released.
संगमित *a.* United.
परिगतार्थ *a.* Who has known a thing.
निर्भिन्न *a.* Pierced.
वध्य *a.* Deserving capital punishment.
मार्गणता *f.* Nature of an arrow.
अपराधोचित *a.* Meet for the offence.
अन्तरिक्ष *n.* The sky, atmosphere.
अप् *f.* Water (used always in the pl.)
प्रक्षालित *p.p.p.* (√क्षल् 10 U.) Washed.
किराती *f.* A huntress.
पेटक *m.* A box, a basket.
विचारक्षम *a.* Capable of distinguishing.

उपनय *v. imp.* (√नी 1 U.) Bring near.

शर *m.* An arrow.

सापत्यता *f.* The quality of being passessed of a child.

रूपयति *v. denom.* Represents, acts.

प्रहर्तृ *m.* One who strikes.

धनुर्भृत् *m.* A bow-wielder.

संहर्तृ *m.* Destroyer.

आयुष् *n.* Life.

PAGE 106.

संतान *m.* Issue, offspring.

सत्र *n.* A long sacrifice.

गर्भव्यक्ति *f.* Indications of pregnancy.

प्रसूति *f.* Delivery.

आविल *a.* Dark.

पयोधर *m.* The breast.

दल *m. n.* A leaf.

पाण्डुर *a.*P ale.

आननच्छाया *f.* Complexion of the face, countenance.

ईक्षण *n.* An eye.

संभावयतु *v. imp. caus.* (सं-भू) Should expect.

निगूढ *p.p.p.* Concealed.

चरित *p.p.p.* Life, doings (used as a noun).

संवरण *n.* Concealment.

तर्कयिष्यति *v.* (√ तर्क् 10 U.) Will gess out.

अविलम्बित *p.p.p.* Not delayed.

PAGE 107.

बाणासन *n.* A bow.

पादपीठ *n.* A foot-stool.

शिखण्डक *m.* Forelock of hair.

प्रस्नव *m.* Oozing, dripping.

निर्भिन्न *p.p.p.* Lit. broken through, fig. saturated.

उद्वहन्ती *pr.p.* Bearing up.

PAGE 108.

बहुमत (बहु adv. + मत *p.p.p.*) Much esteemed.

उपविशन्ति *v.* (√उप्-विश् 6 P.) Sit.

कवचहर *a.* One of an age fit for the wearing of an armour.

निर्यातित *p.p.p.* Returned, made over.

अवितृष्ण *a.* Not inthe least satisfied.

विस्रष्टुम् *inf.* (√ सृज् 6 P.) To dismiss, to give leave.

अन्याय्य *a.* Unjust, improper.

उपरोद्धुम् *inf.* (√ रुध् 7 U.) To obstruct.

Page 109.

समिध् *f.* A fuel-stick.

आमिष *n.* Flesh.

लक्ष्यीकृत *a.* Made a mark of, aimed at.

अनुगृह्णातु *v. imp.* (√ग्रह् 9 U.) May grace.

आहूयताम् *v. pas.* (√ह्वे 1 U.) May be called.

Page 110.

एहि *v. imp.* (आ–√इ 2 P.) Come.

सर्वाङ्गीण *a.* Pervading the whole body.

उपगत *p.p.p.* Coming (used here as a noun).

आह्लादयस्व *v. imp. caus.* (√ह्लाद् 1 A.) Gladden.

चन्द्रकान्त *m.* Moon-stone.

प्रियसख *m.* A dear friend.

वन्दस्व *v. imp.* (वन्द् 1 A.) Salute.

शाखामृग *m.* A monkey.

PAGE 111.

चापहस्त *a.* With a bow in the hand.

गृध्र *m.* A vulture.

नाराच *m.* An iron-shaft.

अनुकरोति *v.* (अनु−√कृ 8 U.) Resembles.

बाष्पायते *v. denom.* Sheds tears.

वात्सल्य *n.* Affection (towards one's offspring).

वेपथु *m.* A tremor.

अदय *a.* Lit. pitiless, fig. close.

परिरब्धुम् *inf.* (√रभ् I A.) To embrace.

अभिवादये *v.* (वद् 10 U) I salute.

महाभाग *a.* Fortunate, blessed.

अनाख्यात *p.p.p.* Not told.

Page 112.

औरस *a.* Produced from the bosom of oneself.

हार्द *n.* Love.

उत्सङ्ग *m.* Lap.

गुरु *m.* Father.

जातमात्र *a.* As soon as born.

जातकर्म *n.* Ceremony of birth.

विधान *n.* The prescribed rite.

अनुष्ठित *p.p.p.* (अनु-स्थित) Performed.

गृहीतविद्य *a.* One who has acquired knowledge.

अभिविनीत *p.p.p.* (अभि—वि−नीत) Trained.

PAGE 113.

अम्बा *f.* Mother (अम्ब is voc. sing.).

प्रणिपातय *v. imp. caus.* (प्र−नि−पत्) Make (me) salute.

अर्हसि *v.* (√ अर्ह् 1 P.) It behoves you.

उषित *p.p.p.* (from √वस्) Lived (used actively).

अध्यासितुम् *inf.* To enter on.

अङ्क *m.* Lap.

शिखण्ड *m.* Crest of a peacock.

कण्डूयन *n.* Scratching, rubbing.

उपलब्ध *p.p.p.* Obtained.

कलाप *m.* Tail of a peacock.

शिखिन् *m.* A pea-cock.

युष्मद् *pro.* You.

पुत्रिन् *a.* Possessed of sons.

अग्र्य *a.* Foremost.

जयन्त *m.* Name of Indra's son.

पुरंदर *m.* Indra.

PAGE 114.

प्ररुदिता *f. p.p p.* Begun to weep.

उपपन्न *p.p.p* Come.

वंशस्थिति *f.* Permanence of the family.

अधिगम *m.* Obtainment.

प्रमोद *m.* Joy.

पीन *p.p.p.* (from प्याय्) Full-grown.

उन्नत *p.p.p.* Elevated, high.

मुक्तावली *f.* A string of pearls.

विरचना *f.* Arrangement, bringing about.

पुनरुक्ति *f.* Repetition.

अस्र *n.* A tear.

संकीर्तन *n.* A mention.

आयासयति *v. caus.* (आ-यस् 4 P.) Troubles.

समय *m.* Order.

आज्ञापित *p.p.p. caus.* Commanded.

वंशकर *m.* A perpetuater of the line, a son.

PAGE 115.

विद्यागम *n.* Acquisition of learning.

अप्रकाशम् *adv.* Secretly.

निर्यातित *p.p.p.* (from यत् 10 U.) Made over.

संवास *m.* Company, living together.

प्रत्यर्थिता *f* Opposition.

आश्वासित *p.p.p. caus.* Comforted, consoled.

नाम *ind.* Just when.

कृशोदरी *f.* Slim-waisted lady.

विप्रयोग *m.* Separation.

व्यावर्तित *p.p.p.* Removed.

रुज् *f.* Pain, suffering.

वैद्युत *a.* Of the lightning.

उपस्थित *p.p.p.* Has come.

अनर्थ *m.* A misfortune.

अनुबन्ध *m.* A succession.

PAGE 115.

तर्कयामि *v.* (√ तर्क् 10 U.) I think.

वल्कल *n.* A bark-clothing.

कृतविनय *a.* Who has been imparted education.

अवसित *p.p.p.* (अव-√ सो 4 P.) Finished.

समर्थयिष्यते *v.* (सम्-√ अर्थ् 10 A.) Will believe.

प्रभवति *v.* (प्र-√भू 1 P.) Is able.

परवत्ता *f.* Dependence.

शासन *n.* Command, order.

भर्तृ *m.* Master, husband.

सूनु *m.* A son.

यूथ *m. n.* A herd.

आश्रयिष्ये *v.* (√ श्रि 1 U.) I shall resort to.

तात *m.* Father.

पुंगव *m.* A bull.

धुर् *f.* A yoke.

दम्य *a.* Yet to be trained.

शमयति *v. caus.* (√ शम् 4 P.) Over-powers.

गन्धद्विप *m.* A scent-elephant.

कलभ *m.* A cub of an elephant.

सुतराम् *ind.* Thoroughly.

भुजङ्ग *m.* A snake.

शिशु *m.f.* A young one, a child.

PAGE 116.

वयस् *n.* Age, youth.

जाति *f.* Birth, nature.

भर *m.* Pre-eminence.

अमात्य *m.* A councillor.

परिषद् *f.* An assembly.

संभ्रियताम् *v. pas.* (√ भृ 1 U.) May be brought together.

दृष्टिप्रविघात *m.* Dazzling of the eyes.

विद्युत्संपात *m.* A fall of lightning.

गोरोचना *f.* A yellow pigment.

निकष *m.* Lit. a touch-stone; here lines on a touch-stone.

पिङ्ग *a.* Yellow.

जटा *f.* Matted hair.
कलाप *m.* A mass.
शशिकला *f.* A digit of the moon.
अमल *a.* Pure.
वीतसूत्र *n.* The sacred thread.

PAGE 118.

मुक्ता *f.* A pearl.
गुण *m.* A string.
अतिशय *m.* Excellence.
संभृत *p.p.p.* Performed, brought about.
मण्डनश्री *f.* Beauty of decoration.
हैमप्ररोह *m.* A golden shoot.
जङ्गम *a.* Moving.
कल्पवृक्ष *m.* A desire-yielding tree.
अर्घ्य *n.* A worshipful offering.
अर्हणा *f.* Homage, here the means of homage.
और्वशेय *a.* Son of Urvasi.
एधि *v. imp.* (√ अस् to be 2 P.) Be.
विष्टर *m.* A seat.

PAGE 118.

अनुशास्ति *v.* (√ शास् 2 P.) Counsels.
आदिष्ट *p.p.p.* Prophesied.
संगर *m.* A war.
सांयुगीन *a.* Skilled in warfare.
सहाय *m.* A companion, ally.
संन्यस्तव्यम् *pot.p.* Should give up.
यावत् *ind.* Until.
शल्य *n.* A dart.
अपनीत *p.p.p.* Removed.
परवान् *a.* Dependent.
वासव *m.* Indra.
इष्ट *p.p.p.* A desired thing (used here as a noun).
आचरेः *v. pot.* (चर् 1 P.) You should do.
समेधयति *v. caus.* (√ इन्ध् 7 U.) Enkindles, brightens up.
तेजस् *n.* Lustre.
उपनीयताम् *v. imp.* Let it be brought near.

PAGE 120.

यौवराज्य *n.* The status of an heir-apparent.
संभार *m.* Materials.
भद्रपीठ *m.* An auspicious seat.
आवर्ज्य *ind.* Having poured out.
निर्वर्त्यताम् *v. imp. pas.* Let it be completed.
शिशिरांशु *n.* The cool-rayed moon.
देव *m.* King.

PAGE 121.

अनुरूप *a.* Worthy.
कान्त *p.p.p.* Loved, liked.
अतिशयिन् *a.* Excelling.
आशिस् *f.* A blessing.
पुरस्तात् *ind.* At the head (of).
स्थितिमत् *a.* Abiding by rules of conduct.
अनाकम्प्य *pot. p.* Unshakable.
धैर्य *n.* Firmness.
राजते *v.* (√राज् 1 U.) Shines.
लक्ष्मी *f.* Royal fortune.
हिमवत् *m.* Himalaya.
जलधि *m.* The ocean.
व्यस्त *p.p.p.* (√ अस् to throw) Distributed.
तोय *n.* Water.

साधारण *a.* Common.

अभ्युदय *m.* Rise, prosperity.

स्मारयति *v. caus.* Makes (me) remember.

आत्मज *m.* A son.

अभिषिक्त *p.p.p.* Installed.

सैनापत्य *n.* The post of a commander-in-chief.

Page 122.

पाकशासन *m.* Indra.

संश्रय *m.* Place of resort.

संगत *n.* A union.

भूति *f.* Well-being.

सत् *pr. p.* Noble, good.
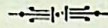
Corrigenda.

Page	1, line	19	Read	ईषद्दःसुषु	*for*	सुद्दःसुषु
,,	8, ,,	24	,,	स्पष्टो	,,	सपष्टो
,,	18, ,,	18	,,	कार्यो	,,	कार्या
,,	22, ,,	18	,,	आ	*after*	तस्मात्
,,	54, ,,	9	,,	मिश्र	*for*	विश्र
,,	70, ,,	21	,,	पातयेत्	,,	पातयेत
,,	88, ,,	2	,,	प्रवृत्तिं	,,	प्रवृत्ति

N. B.—In transliteration, diacritical marks could not be used, for they could not be availed of during the time the work was in the press.